

З.Д.НИЁЗОВ, А.БЕКТЕМИРОВ, Ш.К.БОБОЕВ,
А.М.КАРИМОВА, Д.М.МАЛИКОВА,
С.С.ТОҒАЕВ, А.БЕКМУРОДОВ

ПУЛ ВА БАНКЛАР

ЎҚУВ – ҚУЛЛАНМА

САМАРҚАНД -2018

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

**З.Д.НИЁЗОВ, А.БЕКТЕМИРОВ, Ш.К.БОБОЕВ,
А.М.КАРИМОВА, Д.М.МАЛИКОВА,
С.С.ТОҒАЕВ, А.БЕКМУРОДОВ**

ПУЛ ВА БАНКЛАР

ЎҚУВ – ҚУЛЛАНМА

САМАРҚАНД -2018

Ур
С.Ф.
М
М

Ғ.Д.Нуров, А.Абдулмоминов, Ш.К.Бобоев, А.М.Каримова, Д.М.Маликова,
С.С.Толмач, А.Абдумуродов,

ПУЛ ВА БАНКЛАР фанидан ўқув қўлланма

“Пул ва банклар” фанидан тайёрланган ўқув қўлланма кирилл алифбосида тайёрланган. Бундан иқтисодий категория сифатида пул, кредит ва банкларнинг мазмуни, функциялари, вазифалари, бозор иқтисодиёти шароитида уларнинг янги мазмуни, пул кредит, валюта муносабатларининг ва Республика банк тизимининг ўзига хос хусусиятлари, Халқаро молия институтлари ва уларнинг турлари ёзилган.

“Пул ва банклар” фани дастури асосида тайёрланган ўқув қўлланма жуда содда ва рақобатли бўлган. Унда пул, кредит, валюта муносабатлари, банклар ҳақида янги маълумотлар берилган, чизмалар ва жадваллар тарзида фикрлар ойдиқланиширишган, фанга таълуқли маълумотлардан мисоллар келтирилган.

Ўқув қўлланманинг ҳар бир бўлимида тегишли тест саволлари тузилган, мавзулар бўйича асосий тушунчалар берилган, мавзуни мустаҳкамлаш учун мустикани фикрлашга доир саволлар таёрланган, фойдаланилган адабиётлар рўйхатлари киритилган, бу талабаларнинг мустикани тайёргарлик кўришлари, ўзини-ўзи даражаларини аниқлашларига имконият беради.

Ўқув қўлланма Олий ва ўрта махсус таълим ўқувчиларига мўлжалланган бўлиб иқтисодчилар, банк, молия, солиқ, сугурта, гозначилик, бухгалтерия ходимлари ҳамда, пул кредит тизими ва банклар фаолиятини ўрганишни мустикани хоҳловчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тақризчи:

Собиров К.Х.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банк Самарқанд
вилоят бош бошкармаси бошлиғи

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ўқув услубий кенгашида кўриб
иқилган («__»_____ 2018 йил __- сон мажлис баённомаси билан
асдиқланган.) ва чоп этишга тавсия қилинган.

К И Р И Ш

Мустақиллик арафасида банк тизими олдида бир қатор жиддий муаммолар турар эди. Хусусан, банк операцияларини амалга ошириш учун зарур технологиялар ва ҳаттоки оддий компьютер техникасига талабнинг юқорилтиги, бозор тамоилларига асосланган банк тизими фаолиятини тартибга солувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларнинг мавжуд эмаслиги, нодавлат капитал ва ресурс базасининг заифлиги, айниқса янги тартибда самарали фаолият кўрсата олувчи юқори малакали банк соҳаси раҳбар ва мутахассисларнинг тақчиллиги каби ўткир масалалар мавжуд эдики, улар фақат давлатимиз раҳбарининг эътибори асосида мувофақиятли ҳал этилди.

Ушбу ўқув қўлланма Самарқанд иқтисодий ва сервис институти ўқитувчилари томонидан тайёрланган бўлиб, олий ўқув юртлари, ўрта махсус касб-хунар коллежлари ва малака ошириш курсларининг “Банк иши”, “Бухгалтерия ҳисоби”, “Молия”, “Иқтисодиёт” ва бошқа мутахассисликларда ўқитилаётган «Пул ва банклар» фанини ўзлаштириш ўз олдига мақсад қилиб олади.

Қўлланмада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги бир қатор қарорларида олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш борасидаги устувор вазифаларга мос ҳолда, кадрлар тайёрлашнинг маъно-мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий малакали мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратиш мақсад қилиб қўйилган. Шу борада мамлакатимиз иқтисодиётини модернизациялаш ва янгилашни изчил давом эттириш борасида қўлга киритилаётган ютуқлар, устувор йўналишлар, мавжуд муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари тўғрисида “Пул ва банклар” фанига дахилдор масалалар атрофлича ёритилган.

Қўлланманинг пулга дахилдор мавзулари қисмида пулнинг келиб чиқиши ва моҳияти, унинг бозор иқтисодиётидаги ўрни, пулнинг вазифалари, турлари ва уларнинг ривожланиши, пул айланиши ва унинг асосий шакллари, пул тизими, Ўзбекистон Республикасининг пул тизими ва унинг таркибий қисмлари, инфляциянинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, турлари ва оқибатлари, унга қарши кураш усуллари ёритиб берилган.

Кўлланманинг кредитга дахилдор мавзулари қисмида кредитнинг келиб чиқиши, унинг моҳияти ва ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётидаги ўрни, кредитнинг вазифалари, кредитлаш тамонлари. Кредит турлари ва шакллари. Кредит хаф-хатари ва уни бошқариш, фоиз хаф-хатари. Сеуда фоизи ва унинг иқтисодий моҳияти. Кредит бериш тартиби, расмийлаштириш ва қайтарин босқичлари ёритиб берилган.

Кўлланманинг валютага дахилдор мавзулари қисмида халқаро иқтисодий алоқалар ва уларнинг миллий иқтисодиёт тараққиётидаги ўрни, асосий шакллари, халқаро валюта муносабатлари ва валюта операциялари шунингдек халқаро ҳисоб-китоблар ва Халқаро кредит каби мавзулар ёритилган.

Кўлланманинг банкларга дахилдор мавзулари қисмида банкларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва уларнинг асосий вазифалари, кредит, банк тизими ва банклар уюшмаси фаолияти, марказий банк ва тижорат банкларининг вазифалари, ҳамда операциялари, халқаро молия-кредит ташкилотлари фаолияти тўғрисида батафсил маълумотлар келтирилган.

Унда Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги воқелигига катта эътибор берилган, Марказий банк норматив мъёрий хужжатлари ҳамда вақтли матбуот материалларидан кенг фойдаланилган.

Муаллифлар ўқув кўлланмани тайёрлашда институт талабаларининг ёшлари, кизиқишлари ва ўрлаштира олин қобилиятларини эътиборга олишга ҳаракат қилганлар. Унда бир катор мавзулар расмлар, чизмалар, жадвал маълумотлари ва диаграммалар тарзда баён этилган.

Ундан иқтисодиёт соҳаси билан энди танишаётган кишилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Кўлланма содда ва равои тилда, қисқа ва қизикарли тарзда ёзилган.

Ушбу кўлланма муаллифларнинг мазкур соҳадаги илк ўринишлари бўлиб, табиийки, айрим хато-камчиликлар ва нуқсонлардан холи бўлмаслиги, шунингдек ундаги айрим фикрлар баҳс – мунозарага сабаб бўлиши мумкин.

Муаллифлар билдириладиган фикр-мулохазаларни мамнуният билан қабул қиладилар ва ташаккур изҳор этадилар.

ПУЛНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ, ЗАРУРЛИГИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Режа:

1. *"Пул ва банклар" фаннинг предмети ва вазифалари, фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлиги.*
2. *Пулнинг келиб чиқиши ва моҳияти. Жамият тараққиётида товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурати.*
3. *Пулнинг пайдо бўлиши ва унинг қиймат шакллари ривожланиши билан bogлиқлиги.*
4. *Бозор иқтисодиёти шароитида пул-товар муносабатларининг ўрни ва ривожланиши.*

Асосий тушунчалар: бевосита айрибошлаш, натурал хужалик юритиш, товарнинг қиймати, махсус товар, умумий эквивалент, бартер, пул,товар

1. "Пул ва банклар" фаннинг предмети ва вазифалари, фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлиги

Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида"ги қонунларига асосан, ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сон, 2017 йил 27 июлдаги "Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларини иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисидаги" ПҚ -3151 сонли ва 2018 йил 5- июндаги ПҚ-3775-сон "Олий таълим муассаларида таълим сифатини ошириш ва унинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қабўл қилинган қарорларида Мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича устувор вазифаларга мувофиқ кадрлар тайёрлашнинг мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий маълумотли мутахассислар тайёрлашга зарур шарт-шароитлар яратиш вазифалари белгиланган.

Мазкур хужжатларга биноан олий таълим даражасини сифат жиҳатидан ошириш ва тубдан такомиллаштириш, олий таълим муассасаларининг асосий мақсадларидан биридир.

Шу жиҳатдан Мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши учун пул, кредит ва банклар самарали фаолият кўрсатишлари лозим. Чунки, улар давлат корхоналарини иқтисодий ва молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди, юридик ва жисмоний шахсларни кредитлайди ва давлатнинг пул-кредит сиёсатини амалга ошириши таъминлайди.

Пул, кредит, валюта ва банклар узоқ муддатли ижтимоий ривожланишнинг натижаси бўлиб, замонавий цивилизациянинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади. Уларнинг амал қилиши ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истисмо қилиш жараёшларининг узлуксизлигини таъминлаш имконини беради. Шу сабабли, пул, кредит ва банкларни алоҳида фан сифатида ўрганиш зарурати юзага келди.

Пул ва банклар фанинги мақсади талабаларга пулнинг зарурлиги, моҳияти пул назариялари ва пул айланмаси, кредит ва кредит муносабатлари, банклар ва банк тизими, валюталарнинг халқаро миқёсдаги ҳаракатини ташкил қилиш бўйича чуқур назарий ва амалий билимлар беришдан иборат.

Пул ва банклар фанинги вазифаси пулнинг келиб чиқиши ва зарурлиги, пулнинг моҳияти ва пул муомаласи қонунлари, пул айланмаси ва пул тизими, кредитнинг моҳияти ва принциплари, кредитнинг шакллари ва турлари, банк тизимининг моҳияти, халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш ва тартибга солиш асослари хусусидаги назарий ва амалий билимларни ўргатишдан иборат.

“Пул ва банклар” фани фундаментал, назарий фанлардан бири бўлиб, бошқа иқтисодий ва мутахассислик фанларини чуқур ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади.

Мазкур фанини ўрганиш учун талабалар “Банк иши”, “Молия бозори”, “Банк фаолияти статистикаси ва таҳлили”, “Банкларда операцион техника ва бухгалтерия ҳисоби”, “Банк менежменти ва маркетинги” ва бошқа шу каби фанлар билан боғлиқдир.

Пул, кредит, валюта ва банк тизимларининг жамиятимиз ривожланишидаги ўрни ва муносабатларини самарали ташкил этиш фанинги предмети бўлиб ҳисобланади.

“Пул ва банклар” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида талабалар кўйидаги билимларга эга бўладилар:

-пулнинг келиб чиқиши ва моҳияти, унинг бозор иқтисодиётидаги ўрни, пулнинг вазифалари, турлари ва уларнинг ривожланиши, пул айланиши ва унинг асосий шакллари, пул тизими, Ўзбекистон Республикасининг пул тизими ва унинг таркибий қисмлари, инфляциянинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, турлари ва оқибатлари;

- кредитнинг келиб чиқиши, унинг моҳияти ва ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётидаги ўрни, кредитнинг вазифалари, кредитлаш тамойиллари. Кредит турлари ва шакллари. Кредит хаф-хатари ва уни бошқариш, фоиз хаф-хатари. Ссуда фоизи ва унинг иқтисодий моҳияти. Кредит бериш тартиби;

- халқаро иқтисодий алоқалар ва уларнинг миллий иқтисодиёт тараққиётидаги ўрни, асосий шакллари, халқаро валюта муносабатлари ва валюта операциялари шунингдек халқаро ҳисоб-китоблар ва Халқаро кредит;

-банкларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва уларнинг асосий вазифалари, кредит, банк тизими ва банклар уюшмаси фаолияти, марказий банк ва тижорат банкларининг вазифалари, ҳамда операциялари, нобанк кредит ташкилотлари, халқаро молия-кредит ташкилотлари фаолияти ва ҳ.к.

2.Пулнинг келиб чиқиши ва моҳияти. Жамият тараққиётида товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурати

Ҳозирда жамиятни пулсиз тасавур этиб бўлмайди. Пул илмий мулоқотларнинг предмети, оддий оиланинг орзуси, бизнесменнинг бош оғриқи, мафиянинг йўлчи юлдузи. Пул жамиятни камбағал ва бойларга ажратади, бахт ва кулфат олиб келади, амалга кўтаради ва жаҳаннамга етаклайди. Бернард Шоу ўзининг вақтида “Камбағалликнинг асосий илдизи пулнинг камчилигига бориб тақалади” деб ўтган эди. Унда нима учун давлатда “ҳаддин кўп пул” бўлса барча иқтисодчилар ваҳимага ва одамлар норозичиликка тушадилар?

Пул ўзи нима? Унинг жамиятдаги ўрни қандай? Пул ёрдамида давлатнинг иқтисодий ривожланишига таъсир кўрсатиш мумкинми? Шу ва шу каби саволлар илм дунёсида жўда қизгин музокараларга олиб келади. Бундай саволларга жавоб бериш учун пулнинг келиб чиқиш тарихига бир назар солсак.

Сиз ҳаётни пулсиз тасавур эта оласизми?

Бир кўз олдингизга келтириб кўрингчи! Сиз китоб сотиб олмоқчисиз, дўкондор эса сиздан пул ўрнига бир боғ ўтин сўрайди. Нон олиш учун бугдой, сут олиш учун хашак олиб борини керак. Агар автобусга чиқсангиз йўл кира ўрнига ёқилги, пояфзал дўконида эса тери талаб қилишса! Кулгилими? Тўғрисини айтганда, хатто тасаввур ҳам қила олмайсиз.

Инсониятнинг энг буюк кашфиётларидан бири бўлган пул қачон, қаерда ва қандай қилиб пайдо бўлган?

Пул жўда қадим замонларда пайдо бўлган ва унинг келиб чиқишига қуйидагилар сабаб бўлган:

I-сабаб. Қадимги қабилаларда вақти-вақти билан ўз эҳтиёжларидан ортиқча маҳсулотлар пайдо бўлган ва уларни бошқа маҳсулотларга алмаштириш имконияти тугилган. Масалан, дарё бўйида яшовчи кишиларнинг ови бароридан келиб, жўда кўп балиқ овланган. Улар ортиқча балиқни қўшни жамоага дон, туз ёки бошқа маҳсулотларга алмаштирганлар.

Буюк ватандошимиз Абу Райхон Беруний ўзининг «Жавоҳирлар» китобида жавоҳирлар билан боғлиқ бўлган воқеаларни ҳам келтириб ўтади. У натурал алмашув тўғрисида бундай бир воқеани хикоя қилади. Кунлардан бир кун ноганиш оролга келиб қолган саёх у еряик одамнинг кулида ўзи учун керакли нарсани кўриб, бир олтин динор беради. Маҳалий одам динорни олиб айлангириб кўради, сўнгра хидлайди ва таъмини билмоқчи бўлади. Динорда ҳеч қандай фойдали белгиларни ва таъмини сезмайди, уни эгасига қайтариб беради: «Сен берган нарсанинг мен учун ҳеч қандай фойдаси йўқ экан» - дейди. Ана шу хикоя орқали Абу Райхон Беруний қадимий даврларда одамлар ўз маҳсулотларини фақат ўзи учун зарур ва эҳтиёжли бўлган буюмлар билан айрибошлаганини кўрсатади.

Ёки бошқа бир мисол, ўрмонда яшовчи ва овчилик билан шуғулланувчи жамоа ўзидаги ортиқча ҳайвонларни ёки гўштни бошқа жамоаларга кийим-кечак ёки балиққа алмаштирганлар.

Дастлабки даврларда маҳсулотлар бир - бирига бевосита алмаштирилган ва тасодифий ҳолларда рўй берган. Шундай қилиб, кишиларнинг ўз эҳтиёжларидан ортиқча маҳсулотларни ўзаро айрибошлашлари пулнинг вужудга келишига дастлабки туртки, яъни сабаб бўлган.

2-сабаб. Аста - секинлик билан жамиятда кишиларнинг бир қисми чорвачилик, бошқалари эса деҳқончилик, сўнгра хунармандчилик билан шугуллана бошлаганлар. Масалан, кулол ўз маҳсулотлари – коса, лаган, кўза, хум қабиларни бозорга олиб бориб, бугдойга амлаштиришган, кимга қандай идиш керак бўлса (косами, хумми) ўшани бугдойга тўлдириб тўқан, дон кулолниқи, идиш эса деҳқонниқи бўлган. Ёки тарозини бир палласига гуруч иккинчи палласига эса бугдой солиб алмаштирган. Улар энди фақат ўз эҳтиёжларини қондириш учунгина эмас, балки ўз маҳсулотларини айрибошлаш, яъни сотиш учун ҳам етиштира бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, улар «натурал хўжалик» юритишдан товар ишлаб чиқаришга ўта бошлаганлар.

Инсон, ёлғизликда яшаса ва ишлаб юрса пулга эҳтиёж сезмайди. Кимсасиз оролда чўкаётган кемадан нарсаларини ва айниқса пулларни қутқариб қолган Робинзон Крузо кўпам шодланмаган эди. Ва ҳақиқатдан ҳам товар айрибошланмас пулга эҳтиёж сезилмайди.

Доимий айрибошлаш учун уч хил шароит бўлиши шарт –

- *меҳнат тақсимоти,*
- *хусусий мулк ва таққослама баҳо,*
- *имконият ва ўзаро ўлчов бирлиги.*

Агар кишилар ўз эҳтиёжлари учун зарур бўлган барча маҳсулотларни ўзлари етиштирсалар, яъни ҳеч нарса сотиб олмасалар ва сотмасалар, бундай хўжалик юритиш натурал хўжалик юритиш дейилади. Ва ниҳоят, инсонлар ўзларининг меҳнат маҳсулларини товарни товарга ўзаро айрибошлайдилар яъний бартерни содир этадилар.

Бартер - бу товарларни товарларга пул воситасисиз айрибошлашни амалга оширилишидир (Т-Т).

Бироқ аҳолининг ўсиб бориши, иқтисосликнинг тобора чуқурлашиши бартер айрибошлаш маконининг кегайиши жўда кўп вақт ва меҳнат харажатини келтириб чиқаради. Бундай шароитда самарасиз бўлган бартер пулни пайдо қилади.

Сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот - товар дейилади. Товар кишиларнинг у ёки бу эҳтиёжларини қондиради. Ҳар қандай товар меҳнат сарфи натижасида яратилади. Товарга сарфланган меҳнат - товарнинг қиймати дейилади. Товарни яратишда қанчалик кўп меҳнат сарфланса,

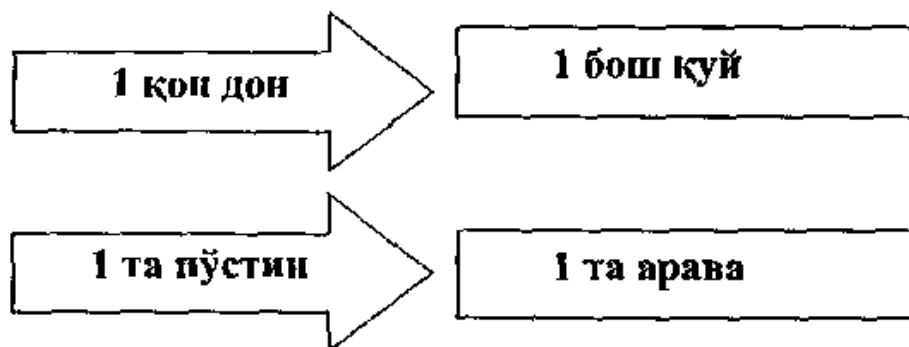
унинг қиймати шуича юқори ва аксича, товарга қанчалик кам меҳнат сарфланса, унинг қиймати шуича паст бўлади. Шундай қилиб, пулнинг пайдо бўлишига асосий сабаб бўлиб, **товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш** ҳисобланади.

3. Пулнинг пайдо бўлиши ва унинг қиймат шакллари ривожланиши билан боғлиқлиги

Товарлар қиймати уларни ўзаро таққослаш, ўлчаш ва алмаштириш имкониятини беради.

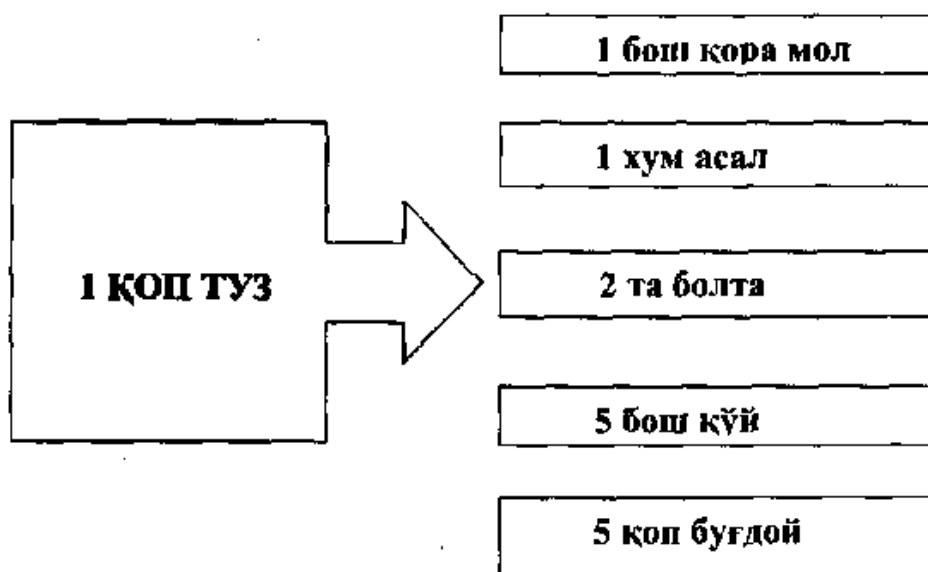
Дастлаб, ҳар бир товар бошқа бир товарга бевосита алмаштирилган, масалан (чизма-1):

чизма-1

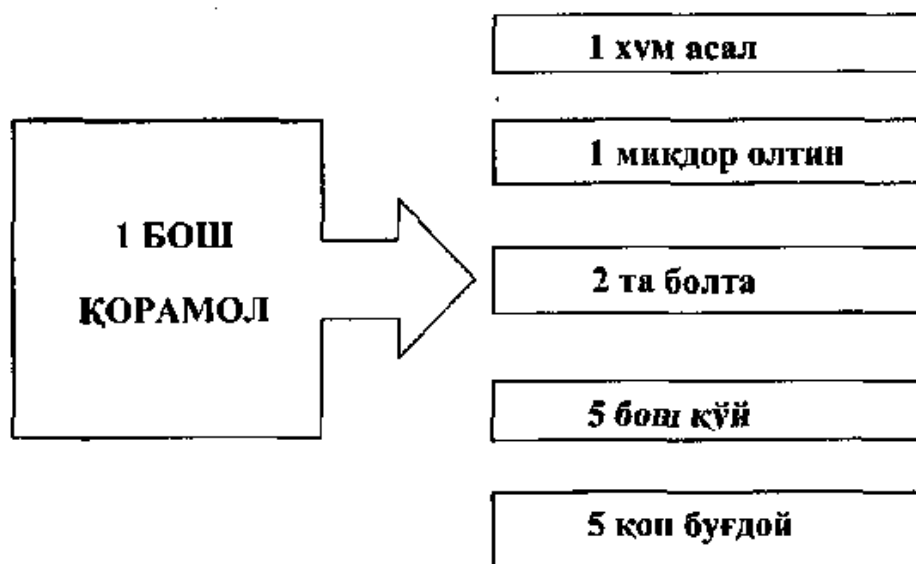
Кейинроқ ўзаро келишилган ҳолда, бир товар бир неча товарларга алмаштириладиган бўлган, яъни (чизма-2):

чизма-2

Аста - секинлик билан товарлар орасидан барча товарларга айирбошлана оладиган ва ҳамма товарлар қийматини ўзида ифода эта оладиган махсус товар ажралиб чиққан. Бу товар ҳар бир мамлакат ёки ҳудудда истеъмол учун энг зарур товар бўлган ва барча маҳсулотлар учун умумий эквивалентга айланган, яъни (чизма-3):

чизма-3

Умумий эквивалент вазифасини турли мамлакатларда турли товарлар - қорамол, туз, дон, мўйна ва бошқалар бажарганлар. Товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнининг тобора ривожланиб бориши ҳудудлар ҳамда мамлакатлар ўртасида савдо-сотик ва товар айирбошлаш заруратини юзага келтирган.

Турли мамлакатларда турли товарлар умумий эквивалент ҳисобланганлиги эса бу жараёнга тўсқинлик қила бошлаган.

Натижада бутун товарлар дунёсидан шундай товар ажралиб чиққанки, у барча ҳудуд ва мамлакатларда умумий эквивалент сифатида қўлланила бошлаган. Бу вазифани қимматбаҳо металллар, аввал мис ва қумуш, кейинчалик эса олтин бажарадиган бўлган (чизма 4):

Охир -оқибатда оддий товар кўринишдаги умумий эквивалент ўрнига пул шаклидаги эквивалент майдонга келди. Бундай олтин (динор), қумуш (дирхам), мисс (фулус) оддий товар эмас, балки ўзига хос махсус товар бўлиб, унда айирбошлашнинг натура шакли билан эквивалент шакли биришиб кетган.

Ана шундай қилиб, пул товар ишлаб чиқариш ва айрибошланишнинг узок вақт ривожланиши патижасида вужудга келган.

чизма-4

Пул ўзи нима? Унинг жамиятдаги роли нимада? Мамлакат иқтисодий ривожига пул ёрдамида таъсир ўтказиш мумкинми? Шу ва шунга ўхшаш саволлар билан дунё илми кучли тортишувларга сабаб бўлиб келмоқда.

Пул - бу шундай махсус товарки, у ҳамма бошқа товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради ва барча товарларни сотиб олиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Пул ҳар қандай буюмга айланиш сеҳрига қодир.

Пул – бу кўплаб бадиий асарларнинг, халқ ижодиётининг мавзусидир. Археология, этнография, тарих, фалсафа, социология, ҳуқуқшунослик ва иқтисодиёт каби бир қатор фанлар пул билан шугулланади.

Асримиз бошларида ҳисоблаб кўришса, пул ҳақида 6000 дан зиёд махсус илмий китоблар ёзилган экан. Шундан буён бу миқдор неча-неча марта ошган.

Пул ҳақида ҳар хил фикр юритилади. Синфий жамият мутафакирлари пулни евуз нарса, халқ бошига фалокат, одамлар орасига нифок солувчи кабохат деб билганлар.

«Олтин ва саховат, - деган эди грек файласуфи Платон, (эрамиздан олдинги 428-348 йилларда) - тарозунинг икки налласига ўхшайди,

булардан бири кутарилмай туриб иккинчиси пастга тушмайди». Инсонда олтип қанча кўпайса, саховат шўнча камаяди.

Бирок, ҳатто синфларга бўлинган жамиятда ҳам пул фақат ёвузлик келтирибгина қолмайди, у одамларга бебаҳо хизмат ҳам қилади.

Пулни истемолга киритилиши инсоният тараққиёти учун бугун машинасини, темир йўл ёки телефонни кашф этишдан кам аҳамиятга эга эмас. Пул кўп меҳнат ва вақтни тежайди. Ҳеч қандай машина бунчалик кўп ишни бажара олмайди ва инсон кучини бунчалик тежай олмайди.

Пул халқлар ўртасида меҳнатни тақсимлашга имкон берди ҳамда иқтисодиёт ва турли мамлакатлар ўртасидаги алоқани ривожлантирди.

Пул одамларни бир жойга мияланиб қолишдан озод этди, ҳаёт учун керакли бўлган нарсаларни меҳнат қилса бўладиган, айрибошлаш ва савдо қилиш мумкин бўлган ҳар қандай ердан топиш имконини берди.

*“Пул ўзидан кетган жанобдир,
Бироқ қобил хизматкор жўда”*

Бэков.

Кишилар ҳар доим пул топишга ҳаракат қиладилар, пул эса улар учун хизмат қилади.

4. Бозор иқтисодиёти шароитида пул-товар муносабатларининг ўрни ва ривожланиши

*Айтишадикун, бозорда гап эмас,
пул керак деб...*

Герод (эрамиздан III аср олдин)

Пул бозор иқтисодиётининг энг муҳим омилларидан бири бўлиб, иқтисодиётнинг «қони»дир. Иқтисодиёт пул билан тирик. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисоди бўлиши мумкин эмас. Бозор иқтисодиётида товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришдан тортиб, то истемолчига етказиб беришгача пул воситасида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш ресурслари, яъни хом-ашёлар, жихозлар ва машиналар ҳамда ишчи кучи бозорда пулга сотиб олинади. Ишлаб чиқариш натижасида яратилган товарлар яна пулга сотилади. Пул кўринишида олинган даромад тақсимланади ва қайта тақсимланади. Масалан, нон ишлаб чиқарувчи корхона фаолиятини кўриб чиқамиз.

пул	ресурслар	и/ч жараёни	товар	пул
пул	ун, туз, олтин, тандир новвой	хамир, кориш, нон ёпиш	нон	пул

Пул бозор иқтисодиётининг «тили»дир. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромад-у харажатлар, молиявий талаблар ва мажбуриятлар, иқтисодий алоқалар фақат пулда ифодаланади.

Ҳар бир корхона, ташкилот, муассаса, тадбиркорлар, алоҳида - алоҳида фуқаролар фаолияти натижаси ҳам пул билан ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласини ташкил этиш, пул айрибошлаш, уларни сақлаш, тақсимлаш, бўш пулни қарзга бериш, пул воситасида молиявий ҳисоб-китобларни амалга ошириш каби иқтисодий муносабатлар янада кучайиб, мураккаблашиб боради.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. *Фаннинг мақсади, вазифалари ва предмет.*
2. *Фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлиги.*
3. *Пулнинг моҳияти нимада?*
4. *Пулнинг келиб чиқиш сабаблари нимада?*
5. *Пулнинг зарурлигини асосланг?*
6. *Товар – нима?*
7. *Бир товарни бошқа товарга бевосита алмаштириши деганда нимани тушунасан?*
8. *Бир товарни бир неча товарга алмаштириши деганда нимани тушунасан?*
9. *Барча товарлар учун умумий эквивалент товарлар деганда нимани тушунасан?*
10. *Умумий эквивалент сифатида металллар пулнинг вазифасини қандай бажарган?*
11. *Пул товар бўлиши мумкинми?*
12. *Пул – нима?*
13. *Бартер – нима?*
14. *Бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг муҳимлиги нимада?*

ПУЛНИНГ ТУРЛАРИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

1. Буюм шаклидаги «натурал пуллар».
2. Танга пуллар.
3. Қоғоз пуллар
4. Кредит пуллар.

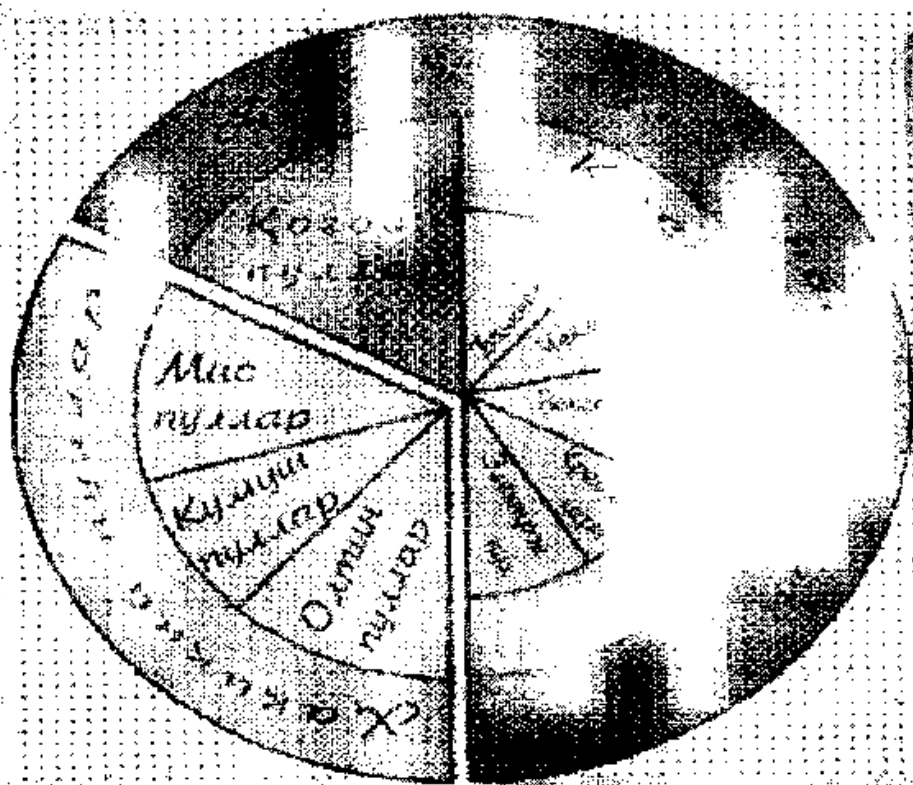
Асосий тушунчалар: натурал пуллар, танга пуллар, қоғоз пуллар, кредит пуллар, электрон пуллар

1. Буюм шаклидаги «натурал пуллар»

Кишилик жамияти ўз таракқиётининг дастлабки даврларидан бошлаб, токи ҳозирги кунгача маҳсулотлар айирбошланца у ёки бу турдаги пуллардан фойдаланиб келган. Асрлар давомида пул турлари ривожланиб борган ва бугунги кўринишгача етиб келган. Пул турларини қуйидаги 1-чизма орқали таснифлаш мумкин:

1-расм.

Пул турларининг ривожланиши

Дастлаб кишилар пул ўрнида турли буюм ва нарсалардан умумий эквивалент сифатида фойдаланишган. Бундай буюм ва нарсалар «натурал пуллар» деб юритилади. Масалан, қадимги Юнонистон ва Римда, шунингдек, араб ва хинд қабилаларида пул вазифасини ҳайвон бажарган. Тинч Океани ва Африка қитъаси халқларида қимматли чиганоклар, Марказий Африкада фил суяги, Қадимги Мисрда-буғдой, Хитойда-туз, Мўғилистонда-тошқой, Қадимги Шумер давлатида-асал, Қадимги шимол халқларида-мўйна ва мовутдан пул сифатида фойдаланилган. Қадимги Спарта, Карфаген ва Скандинавия халқларида пул вазифасини ҳайвон териси ўтаган.

Шунингдек, пул ўрнида ичимликлар, куллар, тақинчоқлар ва ипакдан, ҳатто темир омон ва михдан ҳам фойдаланишган. Каролина оролларида тегирмон тошидек тош пуллар ҳам бўлган.

Аста - секинлик билан муомалага натурал пул сифатида темир, мис, бронза, қумуш ва олтин каби металллар кириб келган. Бу металллардан аввалига уй-рўзгор буюмлари ва қуроллар - болта, пичоқ, жуводуз, мих, камон ўқининг учи, найза, идишлар ясаганлар. Уларга ҳамма товарларни алмаштираверганлар. Аммо, бора-бора улардан баъзиларигина алоҳида товар яъни пул бўлиб қолган. Немисларда това, Шарқда пичоқ, Мексикада «Т» ҳарфи шаклидаги мис парчаси, Ҳинди-Хитойда йўғон мис чивиклар, Шимолӣ Америкада кўрғошин сокқачалар, Африкада тақага ўхшаш темир парчаси, Комбоджада темир ромбчалар пул хизматини ўтаган.

2. Танга пуллар

Дунёда энг қадимий биринчи танга пуллар Юнонистон, Мидия (Кичик Осиё) ва Хитойда милoddан аввалги VIII-VII асрларда муомалага киритилган. Ўзбекистон қадимдан товар-пул муносабатлари ривожланган давлатлардан бири бўлганлиги учун бу ҳудуда сиёсий, иқтисодий мустақиллик рамзи бўлган танга пуллар бундан тахминан 2500 йиллар муқаддам зарб қилинган.

Танга пуллар эраמידан аввалги VII асрдан то XIX аср ўрталаригача товар айирбошлашда муомалада бўлган. Тангалар олтин, қумуш ва мис каби металллардан турли шакллар ва вазнларда тайёрланган.

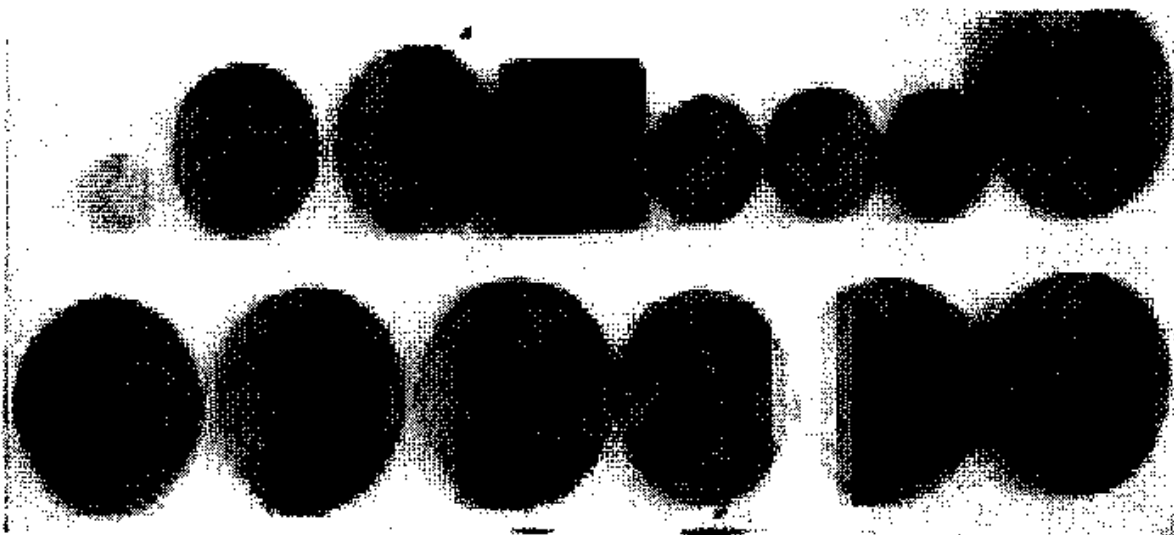
Хозирги ўзбек тилидаги “танга” сўзи қадимги турк тилидаги “тамга” сўзидан келиб чиққан бўлиб, қадимда ҳар бир ҳуқумрон ҳокимлар турли металл, олтин, кумуш, мисларга ўз тамғасини босиб муомалага чиқарганлар ва бу пуллар “тамга” пул деб юритилган, кейинроқ бориб бу “танга” сўзига айланиб қолган. Рус тилидаги “Денги” сўзи ҳам “танга” сўзидан олинган.

Баъзи тадқиқотчилар рус тилидаги “копейка” (тийин) сўзи Марказий Осиёда ҳуқумронлик қилган Чигатой хонларидан Кепакхон (1318-1326 й.) номи билан боғлиқ деб тушунча берадилар.

(Ирпон Тўхтиев) (13 б.)

Дастлаб тангалар учбурчак, тўртбурчак, ромб, халқа ва тухум (овал) шаклида ясалган. 2-расм.

2-расм

Тангаларни турли шаклларда яшаш узоқ вақт давом этган ва ниҳоят муомала учун энг қулай бўлган, яъни гардиш шаклида ясай бошлаганлар.

Танга латинча монета бўлиб, унинг олд томони - аверс, орқаси-реверс ва қирраси-гурт дейилади. 3-расм.

аверс

реверс

гурт

Тарихий маълумотларга кўра биринчи тангалар бундан 26 аср аввал Лидия ва Хитойда, VII асрларда Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев Руссида зарб қилина бошлаган.

Маълумки, ҳар бир ҳукмдор тахтга ўтиргач, ўз номидан танга зарб қилдирган. Танганинг олд томонида ҳукмдорнинг расми ёки номи, айрим ҳолларда шиори, орқа томонида эса танганинг қиймати тасвирланган. Масалан, Амир Темур томонидан зарб қилинган тангаларнинг олд томонида унинг уч халқали белгисидан иборат тамғаси билан бирга «Аллоҳдан бошқа тангри йўқ», «Муҳаммад Аллоҳнинг Расули», тўрт халифа: Абу Бакр, Умар, Усмон, Али номлари битилган. Тангаларнинг орқа томонига эса «Амир Темур Кўрогон» деган сўзлар, танга зарб этилган йил ва шаҳар номи битилган.

Тангалар асосан олтин ва кумушдан зарб қилинган бўлиб, қонунда белгиланган шакл ва вазига эга бўлган. Тангалар муомалада узоқ вақт пул вазифасини бажарган.

Танга пулларнинг афзалликлари билан бирга бир қатор камчиликлари ҳам бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- тангалар узоқ вақт муомалада бўлиши, қўлдан - қўлга ўтиши натижасида емирилган ва вазни камай борган;
- айрим ҳукмдорлар тангалар вазнини сунъий равишда камайтира бошлаганлар ёки унинг таркибини бузиб, бошқа қотишмаларни ҳам қўшганлар;
- капиталистик саноатнинг ривожланиши билан товар ишлаб чиқариш шиддатли равишда кўпайиб борган. Аммо товар айирбошлаш учун етарли миқдорда тангалар зарб қилиш учун зарур

бўлган нодир металлларни қазиб олиш товар ишлаб чиқаришдан нисбатан орқада қолган.

Ана шу сабабларга кўра муомалага танга пуллар ўрнига қоғоз пуллар киритила бошлаган.

3. Қоғоз пуллар

Тарихий манбаларда қоғоз пуллар дастлаб Хитойда XII асрда чиқарилган деб кўрсатилади. Лекин, тарихий маълумотларга асосан Бухоро давлатида 700 – йилларда муомалага кумуш тангалар чиқарилгунга қадар, қоғоздан пул сифатида фойдаланилган экан.

Қоғоз пуллар Европа ва Америкада XVII-XVIII асрларда чиқарилган.

Қоғоз пуллар деб, ҳукумат томонидан бюджет тақчиллигини қоплаш учун чиқарилган, муайян курси белгилаб қўйилган пул белгиларига айтилади. Дастлаб қоғоз пуллар маълум миқдордаги олтинни ўзида ифодалаган, яъни олтин билан таъминланган. Аста – секинлик билан қоғоз пулларни олтин билан таъминлаш даражаси пасайиб борган ва ниҳоят бекор қилинган.

Қоғоз пуллар мамлакат Молия вазирлиги ёки Марказий банки томонидан чиқарилади. Улар ўз табиатига кўра қадрсизланишга, яъни инфляцияга мойил бўлади.

Пул муомалага товар айланиши эҳтиёжига қараб чиқарилиши лозим. Амалда эса, қоғоз пуллар бундан ташқари бюджет тақчиллиги ва давлатнинг бошқа харажатларини қоплаш учун ҳам чиқарилади. Натижада, муомалада товарлар билан таъминланмаган пул пайдо бўлади. Бу ўз навбатида нарх-навонинг ўсиши, яъни пулнинг қадрсизланишига олиб келади.

Собиқ СССР даврида муомалага ҳукумат томонидан чиқарилган 1, 3, 5 рубллик хазина билетлари амалда бўлган. (4-расм)

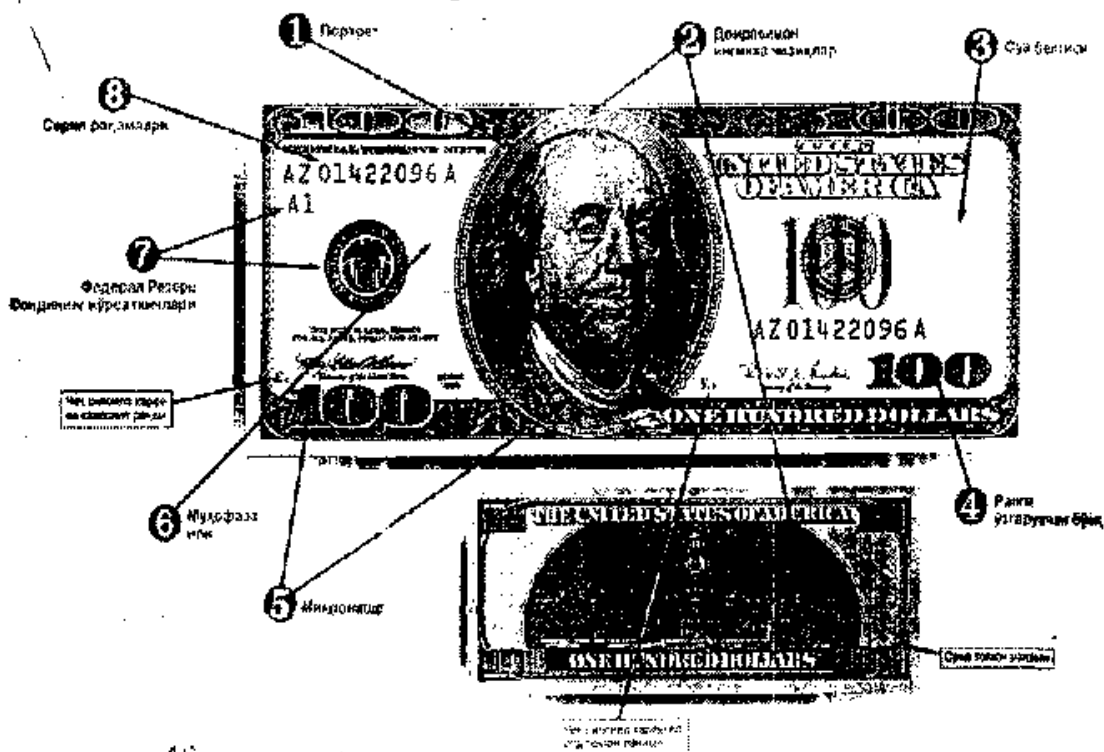

Ҳозирги даврда хазина билетлари кўринишидаги қоғоз пуллар жаҳондаги 10 мамлакатда – АҚШ, Ҳиндистон, Индонезия ва бошқаларда сақланиб қолган, холос.

Муомалага қоғоз пулларнинг чиқарилиши натижасида уларни қалбакилаштиришдан ҳимоялаш муаммоси пайдо бўлади. Ҳозирги қоғоз пуллар турли даражада ҳимояланган. Улар махсус олий нав қоғоздан қилинади, қоғоз орасига ёруққа тутилганда кўринадиган белгилар ишланади. Қоғоз пул бетини қоплайдиган мураккаб суратлар, ёзувлар, майда тўр безаклар чизилади. Пул тайёрлашда махсус бўёқлардан ва кимёвий элементлардан фойдаланилади.

Масалан, Англияда пул тайёрлашда қоғозга юпка, эгилувчан металл ип ёпиштириб, пресслаб юборилади, сув белгилари чизилади. Япония иеналарини тайёрлашда эса, нусха кўчириш аппаратларида чиқариб бўлмайдиган махсус бўёқлар ишлатилади. Канада пулларидаги бўёқлар турли томонлардан қаралганда, ўз рангларини ўзгартириб туради. 5-расм.

Куйида АҚШ долларини ҳимояланиши чораларини кўриб чиқамиз:

4. Кредит пуллар

Ишлаб чиқариш ва товар айирбошлашнинг ривожланиши, металл пулларнинг етишмаслиги кредит муносабатларининг ривожланишига олиб келди. Товар ва тўлов айланиши эҳтиёжини қоплаш мақсадида муомалага олтин, кумуш тангалар билан бир қаторда кредит воситалари, чек, вексел ва банкнотлар чиқарилган.

Кредит пуллар деб, кредит муносабатлари асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймат белгиларига айтилади. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарқ қилиб, улар бир вақтнинг ўзида қийматни ифодалайди ва кредит ҳужжати бўлиб, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни акс эттиради.

Кредит пуллари қуйидагича ривожланиш йўлини босиб ўтган: вексел, банкнот, чек, кредит карточкалари, электрон пуллар.

Вексел- немисча **Вечсел** сўзидан олинган бўлиб, дастлаб XII-XIII асрларда Италияда пайдо бўлган. **Вексел**-бу қарздорнинг

кўрсатилган суммани, келишилган муддатда, белгиланган жойда тўлаши тўғрисидаги ёзма мажбуриятидир. Вексел, содда қилиб айтганда, қарздорлик тўғрисидаги тилхатдир.

Векселнинг қуйидаги турлари мавжуд: тижорат векселлари-оддий ва ўтказма Векселлар, молиявий вексел, хазина вексели, банк вексели, муддатли вексел ва бошқалар.

Банкнот – Кредит пулларининг етакчи турларидан бўлиб, Марказий банклар томонидан Векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқарилган. Банкнотлар дастлаб, XVII аср охирларида чиқарилган бўлиб, у пайтда банкнотни ҳоҳлаган вақтда банкга топшириб, ўрнига унда кўрсатилган суммага мувофиқ олтин ёки кумуш олиш мумкин бўлган. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Германия, Россия ва АҚШ да банкнотларни олтин билан таъминланганлиги 30-50%ни ташкил этган. Бугунга келиб ҳеч қайси мамлакатда банкнотлар олтин ёки кумуш билан таъминланмаган.

Ҳозирда мамлакатларнинг Марказий эмиссия банклари катъий белгиланган номиналга эга бўлган банкнотларни муомалага чиқармоқдалар. Бу банкнотлар мамлакатда миллий пул бирлиги бўлиб ҳисобланади. Хусусан, Ўзбекистон Марказий банки ҳам муомалага турли номиналга эга бўлган банкнотларни чиқарган.

6-расм

Масалан:

Иқтисодий адабиётларда **Чеклар**–дастлаб 1683 йилда Англияда қўлланила бошлаган, деб ёзилган. Ҳолбуки, Овropa сиёсий иқтисодчиларидан 4 аср муқаддам савдо-сотик ишларининг давлат

учун жуда ката даромад манбаи эканлигини яхши билган Амир Темур давлат ичкарисида ва ташқарисидаги савдо ишига кенг йўл очиб берган ва савдогарларни молиявий қўллаб-қуватлаган. Самарқанд тўқимачилик ва бошқа хунармандчилик турлари ривожланган халқаро савдо-сотик маркази ҳисобланар эди. Клавиҳонинг ёзишига кўра, ҳатто Искандария бозорларида ҳам бу ердаги нарсаларни топиб бўлмасди. Дашти Қипчоқ ва мўғул юртларидан тери, Чиндан ипак, Хўтандан олмос, ёқут каби қимматли тошлар келтирилди.

“Ҳозирда ҳамманинг оғзида бўлган Чек тизими дастлаб ўша узок замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан, ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофлар (пул майдалаб берувчилар, алмаштирувчи)ларга нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб, ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Маҳмуд Қошғарий луғатида чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган. Маҳмуд Қошғарий Келтирган Чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасида боғлиқликка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қоғоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган” – деб ёзади Азамат Зиё ўзининг “Ўзбек давлатчилиқ тарихи” асарида.

Демак, савдогар ва тадбиркорлар бир шаҳардан иккинчи шаҳарга оғирдан-оғир тилла, кумуш танга пулларни кўтариб юрмай ўзаро “Чек” билан ҳисоб-китоб қилишган бўлиб, бу ҳам уларнинг ишини энгиллатиш учун қилинган қулай чора-тадбирлардан бири эди.

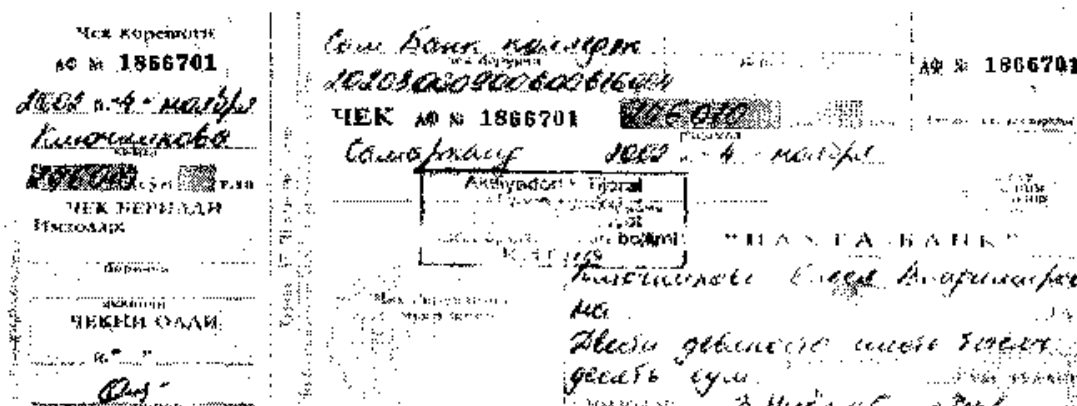
Чек миждознинг ўз банкига унда кўрсатилган маблағни нақд пулда берилиши ёки бошқа ҳисоб рақамига (счётига) ўтказилиши тўғрисидаги буйруғидир. 6-расм

Чекнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- *муайян бир шахс номига ёзилган чек;*
- *ордерли чек;*
- *кўрсатувчига бериладиган чек;*

- ҳисоб-китоб чеки;
- аксептланган чек ва бошқалар.

7-расм

Кредит картчаси – бу банк ёки махсус кредит (савдо) муассаси томонидан бир киши номига берилган пул ҳужжати бўлиб, унда пул эгаси ҳисобидаги сумма кўрсатилади. Бу кредит картчаси ўз эгасига чакана савдо тармоқларида нақд пулсиз товарлар ва хизматлар харид килиш ҳуқуқини беради. Кредит картчасига биноан харидор ҳисобидаги пул суммаси унинг ихтиёридан олиниб, товар сотган корхона ҳисобига ўтказилади.

Дастлабки Кредит картчалари XX аср бошларида АҚШ да қўлланила бошланган. Ҳозирда жаҳондаги аксарият мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам жорий этилмоқда.

Банклар фаолиятида электрон ҳисоблаш машиналарининг қўлланилиши электрон пуллардан фойланиш имкониятини берди.

Электрон пул - электрон картчка бўлиб, унинг хотирасига эгасининг ҳисобидаги пул суммаси ёзилган бўлади. Пул тўлаш учун электрон картчка ЭХМга киритилади, картчкадан автоматик равишда тўланиши зарур бўлган пул суммаси ўчирилади ва бу сумма пул олувчи электрон ҳисобига ёзиб қўйилади.

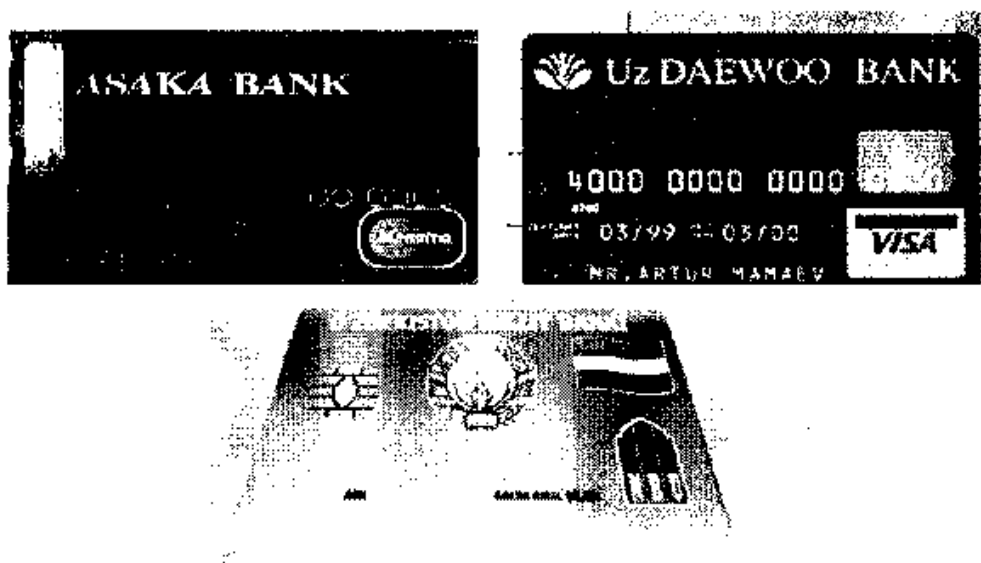
Ҳозир Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган қатор тижорат банклари ўз амалиётларида электрон картчалардан фойдаланишмоқда: Шунингдек, аҳолига тўловларни амалга оширишда қулайликлар яратиш ва пул муомаласи барқарорлигини янада мустаҳкамлаш мақсадида дебет пластик картчалари

муомаласи йўлга қўйилди. Ушбу жараён 2002 йил августидан бошланган эди.

Пластик карточкалардан фойдаланишни ривожлантириш орқали банк тизимида аҳолига кўрсатилаётган замонавий банк хизматлари турларини кенгайтириш, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини кенг жорий этиш бўйича аниқ чора-тадбирлар кўриб борилмоқда.

Банк пластик карталари муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида сўнгги 5 йил давомида муомалага чиқарилган банк пластик карталари сони 2 баробар дан зиёдга ошди ва 2016 йил 1 январь ҳолатига уларнинг умумий сони 16,3 млн. данадан ортиқни ташкил этди.

8-расм

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Пул турларини таснифланг
2. Қандай жисимлар ўз даврида пулнинг вазифаларини ўтаган?
3. Олтин тангаларнинг хақиқий пуллар деб аталишига сабаб нимада?
4. Олтин қандай шаклларда пулнинг вазифасини ўтаган?
5. Метал пуллар қандай кўринишларда пулнинг вазифасини бажармоқда?
6. Танга пуллар қандай камчиликлардан иборат?
7. Қоғоз пуллар қачон ва қаерда пайдо бўлган?

8. Қоғоз пулларнинг химоя белгилари қандай вазифани ўтайди?
9. Қоғоз пуллар нима учун табиатига кўра кадрсизланишга, яъни инфляцияга мойил бўлади?
10. Кредит пулларни санаб ўтинг?
11. Чекнинг қандай турлари мавжуд?
12. Электрон пуллар хақида тушунча беринг.
13. Пластик қарточкалар ва терминаллар ёрдамида бажариладиган ўтказмалар қандай амалга оширилади?

ПУЛНИНГ НАЗАРИЯЛАРИ

Режа:

1. Пулнинг металллик назарияси.
2. Пулнинг номиналлик назарияси.
3. Пулнинг миқдорийлик назарияси.
4. Замонавий монетаризм назарияси.

Асосий тушунчалар: пул табиати, номинал, металллик, ишлаб чиқариш, миқдорийлик, монетаризм, метал, давлат пул назарияси., пул обороти, нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари, акцент, аккредитив, тўлов топшириқномаси, шартнома шартномаси, тўлов шартномаси, қисман тўлов

1. Пулнинг металллик назарияси

Пулнинг металллик назарияси бу турли давлатларда турли тадқиқотчилар томонидан айтилган илмий қарашларнинг жамланмаси бўлиб, улар пул сифатида фақат олтин ва кумушни кўрдилар ва улар жамият бойлигининг манбаи деб ҳисобладилар.

Пулнинг металллик назарияси XVI асрда француз олими Николо Орезме томонидан назария сифатида шакллантирилди. Кейинчалик англиялик иқтисодчи олимлар У.Стеффорд, Т.Мен, П.Норс, Чайлд, Францияда А.Монкретен, Германияда У.Юст; Италияда Г.Скаруффи, Ф.Галияни томонидан ривожлантирилди.

Пулнинг металллик назарияси меркантилизм ғояларига асосланади.

Меркантилизм – дунё тарихидаги биринчи иқтисодий мактаб ҳисобланади.

Меркантилистлар 2 йirik гуруҳга бўлинади:

1. Илк меркантилистлар.
2. Сўнги меркантилистлар.

Илк меркантилистлар - актив пул баланси деган ғояни илгари сурадилар. Уларнинг фикрига кўра олтин ва кумуш ўз табиатига кўра пул ҳисобланади. Ҳар бир жамиятнинг бойлиги унинг олтин ва кумуш захиралари билан белгиланади.

Актив пул баланси - деганда олтин ва кумушнинг ҳар доим мамлакатга кириб келиш миқдори уларни мамлакатдан чиқиб кетиш миқдоридан катта бўлиши тушинилади.

Илк меркантилистлар давлат протекционизм сиёсатини қўллаш шарт деб ҳисоблайдилар. Улар айтадики, давлат мамлакатдан олтин ва кумуш пулларни чиқиб кетишини тўсқинлик қилиши зарур.

Сўнги меркантилистлар пулнинг асосий функцияси бу жамғариш функцияси деб ҳисоблайдилар. XVI асрнинг иккинчи яримидан XVII аср охирига қадар Европада сўнги меркантилистларнинг қарашлари ҳукмрон ғояга айланди.

Сўнги меркантилистларнинг энг таниқли вакили Томас Мен ҳисобланади. Т.Мен илк меркантилистлардан фарқли равишда пулнинг муҳимлиги жамият бойлигининг манбаи эканлигида эмас балки мамлакат ичидаги товарлар ва пулларнинг ҳаракатига таъсиридадир деган хулосага келди.

Т.Мен биринчи бўлиб металлик назариясига янгилик киритди. Ушбу янгилик қуйидагилардан иборат:

1. Мамлакат савдо баланси ижобий салдога эга бўлганда товарларни импорт қилиш мумкин.

2. Агар мамлакат учун фойдали бўлса, олтин ва кумушни халқаро савдони ривожлантириш учун ишлатиш мумкин.

Томас Мен айтадики пул савдони яратади, савдо эса пулни кўпайтиради. Томас Мен биринчи бўлиб умумий савдо баланси деган тушунчани киритган.

Сўнги меркантилистлар умумий савдо баланси ғоясини илгари сурдилар. Бунгача хусусий савдо баланслари мавжуд эди. Улар мамлакатнинг алоҳида олинган битта мамлакат билан савдо муносабатларини акс эттирар эди.

Меркантилистлар олтин ва қумуш тангаларни емирилиб кетишини тап олмаганлар. Лекин амалиёт кўрсатадики олтин ва қумуш тангалар ишқаланиш хусусиятига эга. Ушбу тангалар вақт ўтиши билан ўз вазнининг бир қисмини йўқотади, натижада айирбошлаш муносабатларида нотенглик ҳолати юзага келади. VIII асрга келиб метал тангаларнинг емирилиши исботланди. Шунингдек, биринчи жаҳон уруши таъсирида Европада олтин стандарти бекор бўлди.

Дастлаб меркантилистлар Адам Смит ва Жорж Стюард томонидан қаттиқ танқидга учради. Ушбу олимларнинг фикрига кўра пул жамиятнинг бойлиги эмас, балки шартли ҳисоб бирлигидир. Пуллар баҳо масштаби сифатида айирбошлаш муносабатларини ифода этади. Танқили иктисодчи олимлар П.Самуелсон, Ж.Кей метал пуллар муомаласини инкор этганлар.

2. Пулнинг номиналлик назарияси

Пулнинг номиналлик назариясининг асосчилари бўлиб Англиялик руҳоний ва файласуф Ж.Беркли ва Англиялик иктисодчи Ж.Стюард ҳисобланади. Улар бу назариянинг етакчиси. Бу назарияни ривожлантиришга энг катта ҳисса қўшган олим Г.Кнапп. 1905-йилда Кнаппнинг пулнинг давлат назарияси номли китоби нашрдан чиқди. Пулнинг номиналлик назарияси XVIII асрда пайдо бўлган. Ушбу назария намояндлари пулнинг товар хусусиятини инкор этдилар. Улар айтадиларки пул қиймат ва истеъмол қийматига эга эмас. Пулнинг қиймати унга қўйилган номинали билан белгиланади. Улар метал пуллар емирилиш хусусиятига эга эканлигини такидлашди ва қоғоз пуллар тўлов воситаси сифатида мослашувчан ва қулай, айирбошлаш воситаси эканлигини этироф этишди.

Кнапп пулнинг номиналлик назариясини ривожлантирар экан қуйидаги хулосага келди.

- Пулни давлат яратади;
- Пулнинг асосий функцияси бу тўлов воситаси функциясидир;
- Давлат пулга харид қобилиятини беради;
- Пулнинг харид қобилияти давлатнинг қонун ҳужжатлари билан белгиланади;

Кейнс пулнинг номиналлик назарияси тарафдори бўлган. Кейнс айтадики қоғоз пулларнинг олтин тангаларни муомаладан сиқиб чиқариши Кнаппнинг буюк ғалабасидир.

Пулнинг моҳияти 3 шаклда намоён бўлади

1. Пул барча товарлар қийматини ўзида ифода этувчи умумий эквивалентдир.

2. Пул мустақил алмашинув хусусиятига эга. Пул товарларсиз ҳам эркин ҳаракатлана олади. Масалан:(талабаларга стипендия, ойлик маошлар, солиқлар, банкдан кредит олиш)

3. Пул буюмлашган меҳнатнинг ташқи ўлчови.

Буюмлашган меҳнатнинг ички ўлчови меҳнат асосида ўлчанади.

Номиналистлар баҳо масштаби деганда миллий пулнинг олтин асосига айтилади.

Номиналистлар олтинга алмашмайдиган қоғоз пуллар муомаласини афзал эканлигини этироф этадилар. Ҳозир дунёда ҳеч бир валюта олтин асосига эга эмас. Ҳозирги даврда муомлага чиқарилаётган пақд пуллар Марказий банкнинг активлари билан таъминланади.

3. Пулнинг миқдорийлик назарияси

Пулнинг миқдорийлик назариясининг моҳияти шундаки муомалада пул миқдорининг ошиши товарлар баҳосининг ва пулнинг қийматини ўзгаришига сабаб бўлувчи асосий омилдир.

XVI асрда Европалик мустамлакачилар ва биринчи навбатда испанлар Америкадаги кўплаб олтин ва қумуш конларини топдилар. Натижада Америкадан Европага жуда катта миқдорда олтин ва қумуш оқиб келди. Бу эса Ғарбий Европада товарлар баҳосининг кескин ошишига сабаб бўлди. Шу боғлиқликни биринчи бўлиб француз файласуфи Жан Боден аниқлади.

Ж.Боденга қадар товар баҳосининг ошиши метал тангаларни емирилиши билан изоҳланар эди. Пулнинг миқдорийлик назарияси XVII-XVIII асрларда Англияда Ж.Локк ва Д.Юм; Францияда Монтеске ривожланганди. Улар бу назарияни қоғоз пулларга нисбатан қўллашнинг мумкинлигини асослаб беришди.

Классик иқтисодчи Д.Рикардо пулнинг миқдорийлик назариясини тарафдори. Рикардо қийматнинг меҳнат назариясини яратган. Ушбу назарияга кўра метал пулларнинг қиймати уларни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат харажатлари билан белгиланган. Аммо

кейинчалик Рекардо ўзининг ушбу комдасига қарши чиқди. У ёзадики айрим давлатларда пулнинг қиймати муомаладаги пул миқдорига боғлиқ равишда ўзгаради.

Карл Маркс пулнинг миқдорийлик назариясини аёвсиз танқид қилди. Маркснинг фикрига кўра миқдорийлик назариясининг энг ката хатоси шундаки, улар пулнинг моҳиятини фақатгина пулнинг муомала воситаси билан тушутирадilar. Улар пулнинг қиймат ўлчов функциясини тан олмайдилар. Карл Маркснинг фикрича пулнинг миқдорийлик назариясининг иккинчи хатоси пуллар ва товарлар муомала жараёнига қадар баҳога ва қийматга эга бўлмайдилар деганларидадир.

Маркснинг фикрига кўра муомалага киришгунга қадар пуллар қийматга товарлар эса баҳога эга бўлади. Пуллар қиймати ва товарларнинг баҳосига боғлиқ равишда товарларнинг баҳоси шаклланади.

Пулнинг миқдорийлик назарияси намоёндалари билан К.Маркс ўртасидаги мунозара қуйидагида намоён бўлади.

Маркс айтадики: товарлар баҳосининг ошиши муомаладаги пул миқдорининг кўпайишига олиб келади. Пулнинг миқдорийлик назариясининг намоёндалари айтадики: муомаладаги пул миқдорининг кўплиги товарлар баҳосининг ошишига олиб келади. XX асрда пулнинг миқдорийлик назарияси ҳукмрон назарияга айланди. XX асрда миқдорийлик назариясининг 2 хил кўриниши пайдо бўлди.

1. Трансакцион (И.Фишер яратди)
2. Кембридж.

1911-йилда Ирвинг Фишернинг машҳур “Пулнинг харид кучи номли” асари напрудан чиқди. Ушбу асарда Фишернинг алмашув тенгламаси ўз ифодасини топди.

МВ=ПК

М-муомаладаги пул массаси

В- пулнинг айланиш тезлиги

П –товарларнинг ўртача баҳоси

К – ишлаб чиқарилган товарлар миқдори

$$P = MV/K$$

Фишернинг хулосасига кўра товарнинг баҳоси муомаладаги пул миқдорига ва пулнинг айланиш тезлигига тўғри пропорционал. Бунда К ва V ўзгармасдир. Бу иккала компонент ўзгармас бўлганлиги сабабли шундай хулоса келиб чиқади. Товарлар баҳосининг ўзгариши муомаладаги пулларнинг ўзгаришига боғлиқ.

Кембридж вариантини Алфред Маршал яратди. Ушбу назарияни Пигу ривожлантирди. Фишердан фарqli ўлароқ Маршал ва Пигу таҳлилни микроиктисодий даражада амалга оширди. Улар асосий этиборини хўжалик субъектларининг касса қолдиқларини ўзгаришига қаратдилар.

$$M = KPI$$

К-пулнинг айланиш тезлиги аммо бу тезлик хўжалик юритувчи субъектларнинг пул шаклидаги номинал даромадига қараб ўрганилади. Фишерда пулнинг айланиши товарлар айланишига қараб белгиланади. Кембридж вариантдан шундай хулоса чиқади: муомаладаги пул миқдори пулнинг айланиш тезлигига тескари пропорционал. Пулнинг айланиш тезлиги реал касса қолдиқларининг миқдори ва уларнинг ҳисобидан килинган харажатлар нисбатига боғлиқ бўлганлиги сабабли муомаладаги пул миқдорининг ўзгариши пул шаклидаги номинал даромаднинг ўзгаришига боғлиқ.

Кембридж вариантида касса қолдиқларини шакллантиришнинг икки хил варианты келтирилади:

-пулнинг қулай тўлов воситаси.

-кўзда тутилмаган ҳолатлар муносабати билан номинал даромаднинг бир қисмини пулда сақлаш.

4.Замонавий монетаризм назарияси

АҚШнинг Чикаго Университети профессори Халқаро Нобел мукофоти соҳиби Фридмен XX асрнинг 70-йилларида монетаризм назариясини яратди. II жаҳон урушидан кейин АҚШда Ж.М.Кейнснинг

пул кредит концепциясининг қабул қилиниши АҚШ иқтисодиётини 1960- йилларга қадар инқирозсиз ривожлантириш имконини берди.

60- йилларга келиб Кейнснинг концепцияси АҚШда ишламай қолди. Яъни паст ва барқарор фоиз ставкалари шароитида ишсизлик даражаси ошиб кетди. Инфляциянинг йиллик даражаси 10 % га етди.

Майдонга М.Фридмен чиқди. Унинг айтишича: АҚШдаги ҳозирги инқироз ҳолати пуллар таклифининг кескин кўпайганлиги билан боғлиқ. Шунинг учун пул массасининг ўсиш суръатларини назорат остига олишимиз керак. У таклифига кўра. Пул массасининг ўсиши 3-5 % даражасида бўлиши керак. Агар пул массасининг йиллик ўсиш массаси 3 % дан ортиқ бўлса, бу пул массасининг ўсиш суръатини секинлаштиришга олиб келади. Агар пул массасининг йиллик ўсиши 5 % дан юқори бўлса мамлакатда инфляция кучаяди. Фридмен ушбу таклифини амалиётда қабул қилиниши АҚШда инфляциянинг йиллик даражасини бир йил ичида 10 % дан 5 % га тушириш имконини берди.

1978 - йилларда АҚШ конгресси АҚШ федерал захира тизимига М2 ёки М3 агрегатларини назорат қилиш вазифасини юқлади. Ҳозирги кунда АҚШ марказий банки М3, Ўзбекистон М2 пул агрегатини назорат қилади.

Фридмен Марказий банкнинг пуллар таклифини тартибга солиш имкониятига қаттиқ ишонади. Унинг айтишича, мамлакат банк тизимидаги ортиқча пулларни Марказий банкнинг очик бозор сиёсати орқали олиб қўйиш мумкин. Фридмен тижорат банкларининг кредит экспанциясини жиловлаш керак деган ғояни илгари сурган. Унинг фикрича банклар иқтисодиётни ҳаддан ташқари кўп миқдорда кредитлаб юбориши мумкин, шу сабабли Фридмен тижорат банкларининг депозитларига 100 % ли мажбурий захира қўллаш таклифини берган.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Пулнинг металллик назариясини ёритиб беринг.
2. Пулнинг номиналлик назариясини нимадан иборат.
3. Пулнинг миқдорийлик назариясини очиб беринг.
4. Сўнгги меркантилистларнинг энг таниқли вакили ким?
5. Т.Мен биринчи бўлиб металллик назариясига янгилик киритди. Ушбу янгиликлар ҳақида гапириб беринг.

6. Меркантилизм- деганда нимани тушунасиз?
7. Меркантилистлар неча гуруҳга бўлинади?
8. XX асрда миқдорийлик назариясиг нечи хил кўриниши пайдо бўлди?
9. Монетаризм назариясининг асосчиси ким?
10. Фридменнинг пулларни тартибга солиш таклифини ёритиб берган.

ПУЛ АЙЛАНМАСИ ВА УНИНГ ТАРКИБИ

Режа:

1. Пул айланиши тушунчаси, унинг асосий шакллари ва структураси.
2. Нақд пул айланиши ва унинг фаолият этиши соҳалари.
3. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тушунчаси, уларни жорий этиши зарурати ва афзалликлари.

Асосий тушунчалар: Пул айланиши, нақд пуллар, нақд пулсиз, саррофлар, пул массаси, пул массасини характерловчи кўрсаткичлар, пулни сотиб олиш қобилияти, кредит тури, пул эмиссияси, пул обороти

1. Пул айланиши тушунчаси, унинг асосий шакллари ва структураси

Аввал таъкидлаганимиздек, пул доим ҳаракатда бўлади ва товарлар ҳаракатини таъминлайди. Товарларни сотиш ва сотиб олиш, кўрсатилган хизматларга ҳақ тўлаш, турли мажбуриятларни бажариш жараёнида вужудга келадиган нақд пул воситасидаги ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар йиғиндиси пул айланишини ташкил этади. Пул айланиши товар айланишига нисбатан кенгрок тушунча бўлиб, у товарлар сотилиши ва сотиб олинishiдан ташқари қуйидаги жараёнларни ҳам қамраб олади:

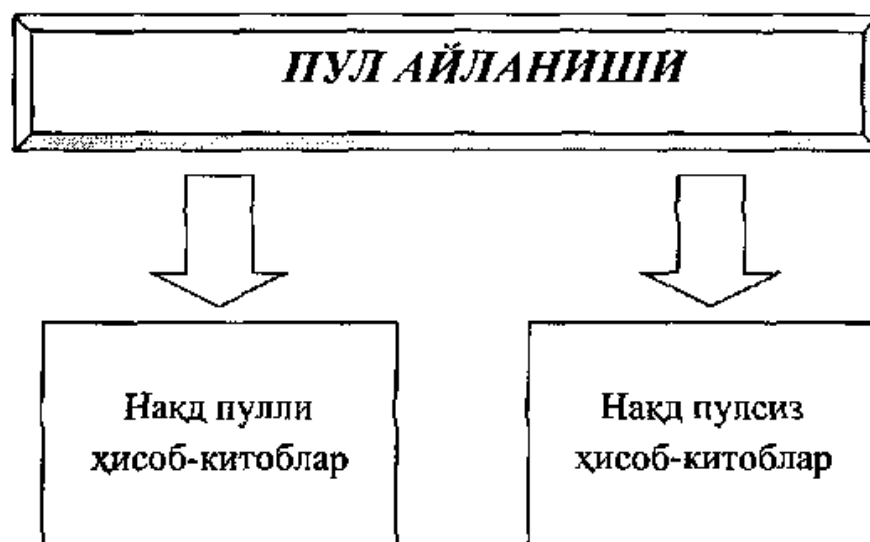
- меҳнатга ҳақ тўлаш;
- молиявий ресурслардан фойдаланиш;
- молиялаштириш, кредитлаш ва инвестициялаш жараёнлари;
- суғурталаш ва бошқалар.

Пул айланиши деганда пулнинг, ўз вазифаларини бажариш чоғидаги ҳаракатлари йиғиндиси тушунилади.

Пул айланиши жараёнида жамиятнинг барча структуравий тузилмалари - давлат муассасалари, маҳаллий ҳокимиятлар, корхоналар, ташкилотлар, банклар, биржалар, фирмалар ва аҳолининг барча гуруҳлари иштирок этади.

Пул айланиши икки шаклда, яъни нақд пул иштирокида ва нақд пулсиз ҳисоб - китоблар шаклида амалга оширилади:

Чизма-5

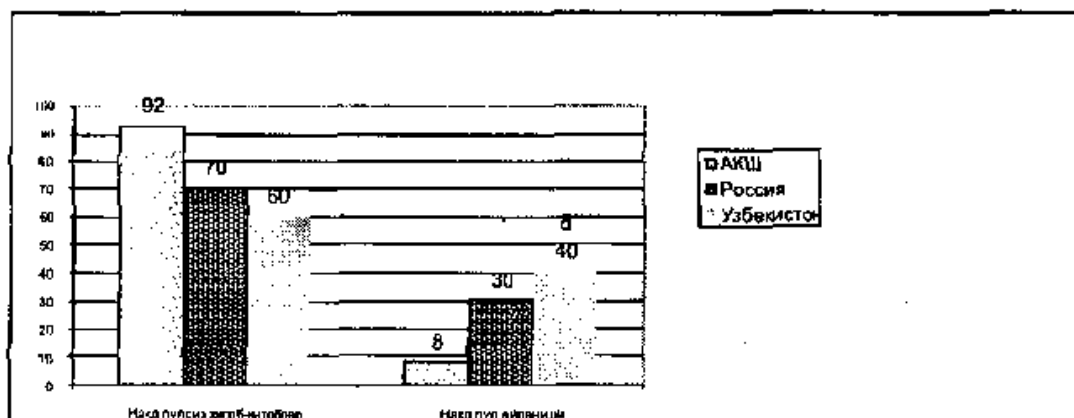

Пул айланиши умумий ҳажмидаги пул айланиш шаклларининг салмоғи пул айланиш структураси дейилади. Мамлакат иқтисодиёти ва банк тизими тараққиётига қараб тўлов ва ҳисоб-китобларнинг ривожланиши натижасида нақд пул айланиши билан нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ўртасидаги нисбат ўзгариб боради. Агар XIX-аср охиригача нақд пул айланиши салмоғи кўпроқ бўлган бўлса, ҳозирги даврда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳиссаси кўпайиб бормоқда.

Ривожланган мамлакатларда умумий пул айланишининг 90% игача нақд пулсиз ҳисоб-китобларга, қолган 10% идан ортиғи эса нақд пул айланишига тўғри келади. Масалан, АҚШда нақд пул айланиши умумий пул айланиши ҳажмининг қарийиб 8% ини ташкил этади. Оддий америкаликларнинг ҳамёнида камдан-кам ҳолларда 10 доллардан ортиқ нақд пули бўлади. Улар нақд пулни энг майда харажатларга – гаражга машина қўйиш, газета ва журналлар сотиб олиш кабиларга сарфлайдилар, ҳолос.

Россия Федерациясида нақд пул айланиши ҳиссасига умумий пул айланишининг 30% идан ортиғи, Ўзбекистонда эса 40% га яқини тўғри келади.

Айрим мамлакатларда пул айланиш структураси

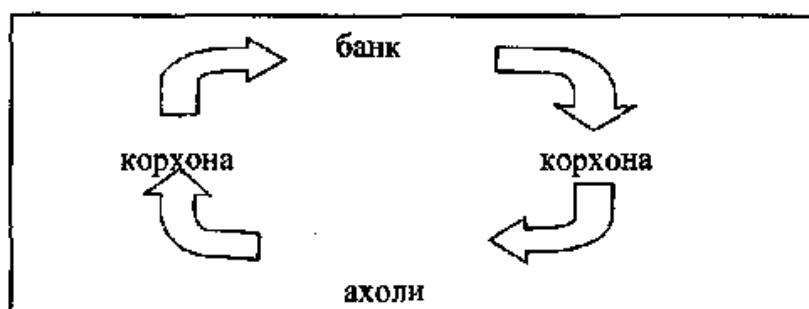
2. Нақд пул айланиши ва унинг фаолият этиш соҳалари

Нақд пул айланиши пулнинг муомала воситаси вазифасидан келиб чиқади.

Нақд пул айланиши деганда, маълум даврда нақд пуллар воситасида амалга оширилган барча тўловлар йиғиндиси тушунилади. Бу тўловлар банкнот ёки тангалар орқали амалга оширилади.

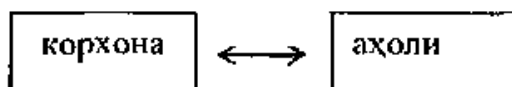
Нақд пуллар ҳаракати банкдан бошланади, улар банкдан чиқиб корхона ва ташкилотларнинг кассаларига келиб тушади. Корхона ва ташкилотлар эса бу пулларни иш ҳақи, стипендия, нафақа ва бошқа тўловлар сифатида кишиларга тўлайдилар. Кишилар ўз навбатида бу пулларга товарлар сотиб оладилар, ўзларига кўрсатилган хизматлар ҳақини тўлайдилар. Бу пуллар яна савдо ва хизмат кўрсатувчи корхоналар кассаларига келиб тушади. Улар эса нақд пул тушумларини ўзларига хизмат кўрсатувчи банкка топширадилар. Нақд пуллар ҳаракати ана шу тарзда якунланади ва янгидан бошланади. Бу ҳол тўхтовсиз такрорланаверади, яъни:

Чизма-6

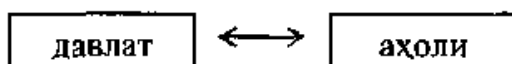

Нақд пул айланиши қуйидаги ҳолларда рўй беради:

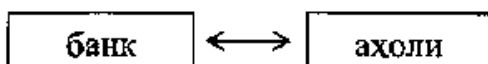
- Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар билан аҳоли ўртасида иш ҳақи, мукофотлар ва бошқа тўловларни тўлаш, товарлар сотиб олиш, ҳамда кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўлаш жараёнида:

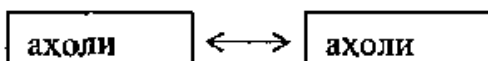
- Давлат муассасалари билан аҳоли ўртасида пенсия, нафақа, стипендия, ютуқлар, солиқлар ва бошқаларни тўлаш жараёнида:

- Банк тизими билан аҳоли ўртасида қарз олиш ва уни қайтариш, қарз фоизини тўлаш, омонатлар қўйиш ва олиш жараёнида:

- Аҳолининг турли катламлари ўртасида бозорда турли маҳсулотлар сотиб олиш, кўрсатилган хизматларга ҳақ тўлаш жараёнида:

Нақд пул айланиши пул айланиши иштирокчиларидан бири албатта, аҳоли вакили бўлишини тақозо этади.

Нақд пуллар чекланган миқдорда муомалага чиқарилади ва бунинг устидан банклар назорат олиб борадилар. Банкка топширилган нақд пул осонликча пул топширувчининг ҳисоб-рақамидаги ёзувга айланади. Ҳисоб рақамидаги ёзувлар эса ўз навбатида нақд пулга айланиши мумкин. Мамлакат Марказий банки муомаладаги нақд пул массасини қуйидагича аниқлайди ва бошқариб боради:

$$\text{Муомаладаги нақд пуллар} = \left\{ \begin{array}{l} \text{Аҳоли қўлидаги нақд пуллар} \\ \text{Корхоналар касса колдиклари} \end{array} \right.$$

Муомаладаги нақд пул массасининг асосий қисмини аҳоли қўлидаги пуллар ташкил этади. Уларни ҳисоблаш ва тартибга солиш ниҳоятда қийин

жараётир. Ана шу сабабли аҳоли кўлида ҳаддан ташқари кўп миқдорда нақд пул тўпланиб қолиши салбий оқибатларга олиб келади.

Аҳоли кўлидаги нақд пуллари куйидагича тартибга солиш мумкин:

- аҳоли эҳтиёжларини тўлиқ қондириш учун сифатли товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш;
- товарлар ва хизматларга ҳақ тўлашда чеклар, кредит ва пластик карточкалар ҳамда бошқаларни жорий этиш;
- аҳоли маблағларини турли - туман омонатлар ва жамғармалар сифатида банкларга жалб қилиш;
- аҳолига қийматли қўғозларни сотиш, уларнинг маблағларини иқтисодий ривожлантиришга сарфлаш ва бошқалар.

Мустақиллик йилларида пул муомаласини тартибга солиш механизмлари такомиллаштирилди, савдо ва хизмат кўрсатиш фаолиятдан тушадиган нақд пул тушумини тўлиқ инкассация қилиш ҳамда корхоналар ва аҳолининг нақд пулга бўлган талабини уларнинг биринчи мурожатига кўра таъминлаш борасидаги қонунчилик талаблари кучайтирилди. Ушбу жараёнларни мониторинг қилишда агар муаммо юзага келганда уни тезкор ҳал қилишнинг самарали тизими шакллантирилди.

Хусусан, пул муомаласини бошқаришнинг бозор иқтисодиётига ҳос бўлмаган усуллари ва механизмлари бекор қилинди.

Амалга оширилган тадбирлар натижасида инфляция даражасининг кескин пасайишига эришилди.

3. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тушунчаси, уларни жорий этиш зарурати ва афзалликлари

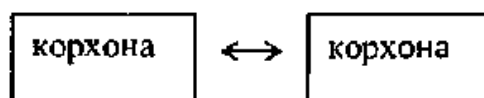
Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар пулнинг тўлов воситаси вазифасидан келиб чиқади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар жуда қадим замонларда келиб чиққан, аммо нақд пул муомаласидан сўнг. Ҳозирги банкирларнинг ўтмишдаги касбдошлари бўлмиш **саррофлар** пул алмаштириш ва пул сақлаш билан бир қаторда нақд пулсиз ҳисоб- китобларни ҳам амалга оширганлар.

Нақд пулсиз ҳисоб - китоблар деганда, пул маблағларининг банкдаги бир ҳисоб рақамидан бошқа ҳисоб рақамга нақд пул иштирокисиз, фақат ҳужжатлар асосида ўтказиш тушунилади. Одатда, нақд пулсиз ҳисоб - китобларни кўпчилик «пул кўчириш» ёки «пул ўтказиш» деб тушунади.

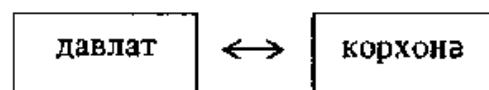
Бошқача қилиб айтганда, пул маблағлари маҳсулот сотиб олувчининг банкдаги ҳисоб рақамидан маҳсулот етказиб берувчининг ҳисоб рақамига ўтказилади. Яъни, биринчи ҳисоб рақамидаги маблағлар камайтирилади, иккинчисидаги эса кўпайтирилади.

Нақд пулсиз ҳисоб - китоблар қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

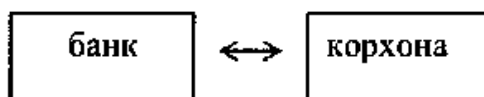
- корхоналар, ташкилотлар ва хўжаликлар ўртасидаги етказиб берилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўланганда:

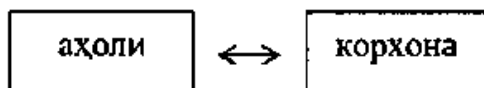
- корхоналар, ташкилотлар ва хўжаликлар билан давлат муассасалари ўртасида солиқларни тўлашда, бюджетдан маблағларни олишда:

- корхона, ташкилотлар ва хўжаликлар билан банклар ўртасида кредитлар олиш ва қайтаришда, фойзаларни тўлашда, депозитлар қўйиш ва олишда:

- корхоналар, ташкилотлар ва хўжаликлар билан фуқаролар ўртасида товарлар сотиб олишда, кўрсатилган хизматларга ҳақ тўлашда:

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар нақд пул муомаласига нисбатан қуйидаги афзалликларга эга:

- корхоналар, ташкилотлар ва хўжаликларнинг нақд пулга бўлган эҳтиёжи кескин қисқаради;

- нақд пулсиз ҳисоб-китоблардан фойдаланиш нақд пулдан фойдаланишга нисбатан арзонга тушади;
- пул маблағларининг хавфсизлиги таъминланади;
- пул ҳаракати тезлашади;
- ҳисоб-китоблар банклар орқали амалга оширилиши туфайли, уларнинг қонунийлигини назорат қилиш имконияти туғилади ва бошқалар.

**Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар куйидаги асосий тамойиллар
(принциплар) асосида ташкил этилади:**

1. Барча корхона, ташкилот ва хўжаликлар банкларда ўз ҳисоб рақам(счёт) ларини очишлари ва маблағларини шу ҳисоб рақамларида сақлашлари шарт.
2. Барча ҳисоб-китоблар фақат банклар орқали амалга оширилади.
3. Товарлар ва хизматлар учун тўловлар пул эгасининг розилиги билан амалга оширилади.
4. Тўловлар пул тўловчининг ўз маблағлари ёки банкдан олган кредити ҳисобидан амалга оширилади ва бошқалар.

Мамлакатимизда 90-йиллардан бешлаб ҳукуратимиз томонидан Марказий банк олдига тўлов тизимини халқаро андозалар асосида ташкил этиш, тўловларнинг амалга оширилишини кескин жадаллаштириш масаласи қўйилган эди. Мазкур ишнинг иқтисодий ривожда нечоғлик муҳим аҳамиятга эга эканлигини инобатга олиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ноанъанавий чоралар тақлиф этилди.

Хусусан, банклар бир қатор солиқлардан озод қилинди ва уларнинг солиқдан озод қилинган маблағлари моддий-техника базасини ривожлантиришга йўналтирилди. Дунё банк амалиётида камдан-кам учрайдиган бу тадбир мамлакат раҳбари томонидан банк тизимига бевидирилган улкан ишонч бўлиб, у банк тизимининг моддий-техника базасини жаҳон андозалари даражасига етказиш ва республикаимизда ҳамдўстлик мамлакатлари ичида биринчи бўлиб, ягона электрон тўлов тизимини яратиш имконини берди.

Бунда, миждозлар тақдим этган тўлов ҳужжатларини бир банк муассасидан бошқасига почта орқали етказиш усулига асосланган эски

тўлов тизими ўрнига ҳар томонлама қулай, тизимдаги трансакциялар сопида катъи назар, санокли дақиқалар ичида мамлакатдаги исталган банкка тўловларни ўтказиб беришга қодир бўлган замонавий тўлов тизими ишга туширилди.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Пул айланиши ҳақида тушунча беринг?
2. Пул айланишининг асосий шакллари?
3. Пул айланиш структурасини таҳлил қилиб боришдан мақсад нимада?
4. Нақд пуллар ҳаракати қаердан бошланади ва қандай ҳаракатланади?
5. Нақд пул айланишида пулнинг қайси вазифаси амалга оширилади?
6. Аҳоли қўлидаги нақд пулларни қандай йўллар билан тартибга солиш мумкин?
7. Нақд пулсиз пул айланишида пулнинг қайси вазифаси амалга оширилади?
8. Нақд пулсиз пуллар пулнинг қайси тулов воситалари орқали амалга оширилади?
9. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар нақд пул муомаласига нисбаттан қандай афзалликларга эга?
10. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қандай асосий тамойиллар (принциплар) асосида ташкил этилади?
11. Банкирларнинг ўтмишдаги касбдошлари бўлмиш саррофлар қандай ишларни амалга оширганлар?
12. Ўзбекистонда жорий этилган тўлов тизимнинг афзалликлари нималардан иборат?
13. «Пул муомиласи» тушунчасини ёритиб беринг. Республикамиз пул муомиласини мустаҳкамлаш учун қандай иқтисодий чора-тадбирларни амалга ошириш зарур?
14. К.Маркс томонидан очилган «Пул муомиласи қонуни»нинг мазмуни нимадан иборат? Сизнингча бу қонун ҳозирги кунда амал қиляптими?

ПУЛ МАССАСИ ВА ПУЛ АГРЕГАТЛАРИ.

Режа:

1. Пул муомаласи қонуни ва унинг моҳияти.
2. Пул массаси ва унинг таркибий қисмлари.
3. Пул муомаласини тартибга солиш усуллари.

Асосий тушунчалар: пул муомаласи, пул эммисияси, пул массаси, пул агрегатлари, квазим пуллар, мажбурий резерв, очик бозор, кайта моциялаш

1. Пул муомаласи қонуни ва унинг моҳияти

Пул муомаласи – бу пулларнинг мамлакатнинг ички иқтисодий айланиши, ташқий иқтисодий алоқалар тизимидаги, товарлар ва пулли хизматларнинг сотилишига, шунингдек, уй хўжалигидаги товарсиз тўловларга хизмат кўрсатадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз шакллардаги ҳаракатидир.

Товар ишлаб чиқариш пул муомаласининг объектив негизи бўлиб, ундаги товар олами товарларнинг икки турига: товарларнинг ўзига ва товар-пулларга бўлинади. Нақд пуллик ва нақд пулсиз шакллардаги пуллар ёрдамида товарлар, шунингдек, ссуда ва фиктив капиталларнинг муомаласи жараёни амалга оширилади.

Иқтисодиётнинг ҳолатига қараб ҳар бир мамлакатда турли миқдордаги пул айланиб туради. Аҳолиси кўп ва иқтисодиёти ривожланган АҚШ ва Япония билан, иқтисодиёти заиф ва аҳолиси кам Мавритания ёки Фиджи учун бир хил миқдорда пул талаб қилинмайди.

Иқтисодиётнинг асл талаби шунки, ҳар қандай шароитда ҳам пул муомалага керагидан ортиқча чиқарилмаслиги лозим. Шу сабабли пул эмиссияси билан давлат шуғулланади.

Давлат томонидан муомалага пул чиқарилиши пул эмиссияси дейилади. Иқтисодиёт учун зарурий пул миқдори икки нарсага боғлиқ:

1. Сотиш учун бозорга чиқарилган товар ва хизматларнинг пулга қақилган миқдори. Бозорга қанча кўп ва қиммат маҳсулотлар чиқарилса, шунча кўп пул керак бўлади ва аксинча, қанча кам ва арзон маҳсулотлар чиқарилса, шунча кам пул керак бўлади.

2. Пул айланиш тезлиги. Бу пул бирлигининг йил давомида неча марта олди-сотдига хизмат қилгани, яъни «кўлдан-кўлга» ўтганини билдиради. Пул қанчалик тез айланса шунча кам, қанчалик секин айланса, шунча кўп керак бўлади.

Пул муомаласи қонунига кўра, муомала учун зарур бўлган пул миқдори сотиладиган товарлар ва хизматлар нархининг жами суммасига тўғри, пул айланиш тезлигига эса тесқари мутавосибдир, яъни:

$$\frac{\text{Муомала учун зарур бўлган пул миқдори}}{\text{Сотиладиган товарлар ва хизматлар баҳоси}} = \text{Пул айланиш тезлиги}$$

Пул айланишини тезлатиш пул операцияларини ўтказиш техникасига боғлиқ. Касса аппаратларининг бўлиши, пул санайдиган машиналарни ишлатиш, йиғилган пулни тезюрар воситалар билан етказиб бериш, пул операцияларини автоматик тарзда хужжатлаштириш кабилар пул ҳаракатини тезлаштиради.

Банк операцияларини автоматлаштириш бир ҳисоб рақамидан иккинчисига пул ўтказишни гоёт тезлаштиради. Пул тўлаш қанчалик тез бўлса, олди-сотди ҳам тез битади. Қонуният шундайки, иктисодиёт ривож топган сари, кам миқдордаги пул билан кўп миқдордаги пул операцияларини ўтказиш мумкин бўлади.

2. Пул массаси ва унинг таркибий қисмлари

Жамиятда кредит пулларнинг ривожланиб кетиши, аста-секинлик билан нақд пулларнинг муомаладан сиқиб чиқарилиши, бу борада давлатларнинг ролини ошиб бориши пулнинг массасини таҳлил қилиб борилишини талаб қилиб борди.

Агарда XIX асрнинг юзинчи йилларида пул массаси қонунларига пулнинг табиийлиги, турлари унинг вазифалари, баҳо масштаби, пул тизими ҳамда пулнинг сотиб олиш қобилиятларининг ўзгаришлари таъсир этган бўлса, XX-XXI асрларда бу муаммо кескин ўзгарди. Энди, пулнинг ишлаб чиқаришдаги роли, пул массасининг иктисодий ўсишга таъсири, давлат сиёсатининг пул-кредит сиёсатига таъсири асосий масала бўлиб қолди.

Пул массаси жуда мураккаб, ўзгарувчан ва турли категорияли, ҳозирги банк-молия тизимининг махсули бўлиб ривожланиш босқичларига таъсир кўрсатади.

Пул массаси тижорат банклари тизимидаги пул базасининг ошиши натижасида вужудга келади ва муомаладаги нақд пуллардан ва мижозлар ҳисобварақларидаги пуллар қолдиқларидан иборат бўлади.

Пул массаси барча хўжалик субъектлари, аҳоли, давлат ташкилотларидаги пул воситаларининг ялпи хажмини ўзида ифода этади.

Хозирги вақтда жами пул массасини шартли равишда пул агрегатларига тақсимлаш ва фойдаланиш қабул қилинган.

Пул агрегатлари – бу, пул массасининг бир қисми ҳисобланиб, белгиланган муддат ва давр ичидаги пул активларининг жамланмасига айтилади.

Пул агрегатлари турли давлатларда турлича статистик ҳисоботларда олиб борилади ва умуман олганда улар қуйидагича ифодаланилади:

M_0 = муомаладаги нақд пуллар (банкноталар, танга пуллар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади.

$M_1 = M_0 +$ тижорат банклардаги муддатли жамғармалар ва ҳисоб рақалардаги қуйилмалардан таркиб топади.

$M_2 = M_1 +$ банклардаги муддатли ва муддатсиз жамғармалар.

$M_3 = M_2 +$ иқтисослашган кредит-банк муассалардаги жамғармалар.

$M_4 = M_3 +$ акциялар, облигациялар, депозит сертификатлар, жисмоний шахсларнинг банклардаги активлари.

$M_5 = M_4 +$ жисмоний ва юридик шахсларнинг хорижий валюталардаги жамғармалари.

Пул массаси ва пул агрегатлари турли мамлакатларда турлича аниқланилади, масалан: АҚШ да 4 та пул агрегатлари, Японияда ва Германияда 3 та ва Францияда 2 та пул агрегатларидан фойдаланилади.

Ўзбекистонда 4 та пул агрегатларидан фойдаланилади.

M_0 – нақд пуллар;

$M_1 = M_0 +$ счётлардаги пул қолдиги + маҳаллий бюджет маблағлари + бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот жамғармалари;

$M_2 = M_1 +$ Халқ банкидаги муддатли жамғармалар;

$M_3 = M_2 +$ Сертификатлар, мақсадли заём облигациялари, давлат заём облигациялари, хазина мажбуриятлари.

Пул массаси ва таркибини ҳамда динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан пул кредит сиёсатини олиб боришда муҳим аҳамият касб этади.

3. Пул муомаласини тартибга солиш усуллари

Турли давлатларда пул муомаласи маълум қондалар асосида тартибга солиб турилади. Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласи маълум усуллар ёрдамида тартибга солиб борилади.

Бизда пул муомаласини тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан қўйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Мажбурий резерв ставкаси нормасини белгилаш.
2. Тижорат банклари очик бозорда қатнашиши.
3. Марказлашган кредитлар учун қайта молиялаштириш ставкасини белгилаш.

Марказий эмиссия банки активларининг кўпайтирилиши айти бир вақтда унинг пассивларининг ҳам тегишлича ўсишини англатади, яъни пул базасининг ташкил этилишига олиб келади.

Пул базаси муомаладаги нақд пуллардан, шунингдек, тижорат банкларининг мамлакат Марказий банкдаги мажбурий ва мажбурий бўлмаган (ихтиёрий ва ортиқча) захиралардан иборат бўлади.

Умуман олганда, тижорат банкларининг захиралари деганда, банк омонатчилари тўсатдан катта миқдордаги тўлов талабларини қўйгани ҳолда, унинг тезкорлик билан муомалага киритадиган активлари тушунилади. Тижорат банкларининг Марказий банкдаги захиралари мажбурий ва мажбурий бўлмаган (ихтиёрий ва ортиқча) захиралардан таркиб топади.

Мажбурий захиралар - деганда тижорат банкларининг Марказий банкдаги омонатлари (депозитлари)нинг қонуний тартибда белгилаб қўйиладиган энг кам нормаси тушунилади.

Мустақиллик йилларида макроиқтисодий барқарорлик ва ўсишни таъминлаш учун муомаладаги пул массасининг асоссиз юқори суръатларда ўсишининг олдини олиш мақсадида монетар сиёсатнинг билвосита инструментларини қўллаш усуллари такомиллаштирилди, улардан фойдаланиш қўламлари янада

кенгайтирилди. Шунингдек, ушбу даврда очик бозордаги операцияларда қўлланиладиган кимматли қоғозлар турларини кенгайтириш мақсадида Марказий банкнинг юридик ва жисмоний шахслар учун облигациялар ва депозит сертификатлари муомалага чиқарилди.

Банкларнинг барқарорлигини янада мустаҳкамлаш ва уларнинг ликвидликни тартибга солиш мақсадида 2008 йилнинг 1 ноябридан бошлаб, тижорат банкларининг Марказий банкдаги мажбурий захиралар фондига ўтказмалар бўйича меъёр миллий ва хорижий валютада жалб килинган депозитлар учун бир хил, яъни 15 фоиз этиб белгиланди.

Шунингдек, 1991-2010 йиллар давомида Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси 300 фоиздан 12 фоизгача босқичма-босқич камайтирилди. 2018 йилнинг 1-январидан бошлаб, амалдаги қайта молиялаш ставкаси йиллик 14 фоиз этиб белгиланиши тижорат банкларининг депозитлар ва кредитлар бўйича фоиз ставкаларига таъсир кўрсатиши натижасида тижорат банкларида узок муддатли кредитлар олишга, шунингдек мос равишда иқтисодиётнинг реал тармоқларига ажратиладиган кредитлар ҳажмининг сезиларли даражада ошишига замин яратилади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Пул эмиссияси деб нимага айтилади ва у билан ким шуғулланади?
2. Муомалага қанча пул талаб килинади?
3. Пул айланиш тезлиги деб нимага айтилади?
4. Пул муомаласи қонунига қура муомала учун зарур пулнинг тугри ва мутаносиблиги нимада?
5. Пул массаси деб нимага айтилади?
6. Пул агрегатлари деб нимага айтилади?
7. M_0 = агрегатида муомаладаги қайси пуллар ифодаланилади?
8. $M_1 = M_0 +$ агрегати қайси пуллардан таркиб топади?
9. $M_2 = M_1 +$ агрегати қандай жамғармалардан таркиб топган?
10. $M_3 = M_2 +$ агрегати қандай жамғармалардан таркиб топган?
11. $M_4 = M_3 +$ агрегати қандай активлардан таркиб топган?

12. $M5 = M4 +$ агрегати қандай жамғармалардан таркиб топган?
13. Ўзбекистонда қайси пул агрегатларидан фойдаланилади?
14. Пул массасининг назорати қим томонидан олиб борилади?
15. Пул муомаласини тартибга солишда қандай асосий механизмлардан фойдаланилади?
16. Мажбурий резерв ставкаси нормасини белгилаш сиёсати.
17. Тижорат банкларнинг очик бозорда қатнашиш сиёсати.
18. Марказлашган кредит учун қайта молиялаштириш ставкасини белгилаш сиёсати.
19. Ўзбекистон Республикаси Марказий банк томонидан пул муомаласини тартибга солишда қандай ижобий ўзгаришлар амалга оширилди ва уларнинг самараси нимада?

ПУЛ ТИЗИМИ: МАЗМУНИ, ТУРЛАРИ ВА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Режа:

1. Пул тизими тушунчаси ва унинг турлари.
2. Пул тизимининг таркибий қисмлари.
3. Ўзбекистон Республикаси пул тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Асосий тушунчалар: Пул тизими, монометаллизм, биметаллизм, пул бирлиги, баҳолар масштаби, пул белгилари, эмиссия тизими, эмитент банк.

1. Пул тизими тушунчаси ва унинг турлари

Пул тизими мамлакатда тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан тасдиқланган пул муомаласини ташкил қилиш шаклидир.

Ҳозирги пул тизими XVI–XVII асрларда вужудга келган. Муомаладаги пул турларига қараб, вақт ўтиши билан пул муомаласининг 2 тизими ажралиб чиққан. Улар қуйидагилар:

1. Металл тангалар муомалада бўлган пул тизими. Бунда олтин ва қумуш тангалар муомалада бўлган, қоғоз пуллар эса биринчи талаб биланоқ металл пулларга алмаштирилиб берилган.

Металл тангалар бир ёки икки хил металлдан зарб қлинган. Агар тангалар фақат бир хил металлдан, яъни олтин ёки қумушдан зарб

қилинса-монометалл, аксинча, икки ва ундан ортиқ хил металлдан, яъни олтин, кумушдан ва мисдан зарб қилинса биметалл пул тизими дейилади. Булардан ташқари муомалада мис чақалар, кредит ва қоғоз пуллар ҳам мавжуд бўлган. Аммо уларнинг салмоғи жуда кам бўлган.

2. Кредит ва қоғоз пуллар муомалада бўлган пул тизими. Бу тизимда олтин ва кумуш муомаладан батамом чиқариб юборилган, қоғоз пуллар эса олтин ёки кумушга алмаштирилиб берилмаган.

Мамлакат Марказий банки томонидан муомалага чиқарилган банкнотлар миллий пул бирлигига айланган. Пул муомаласида нақд пулсиз ҳисоб - китоблар устун бўлган. Пул муомаласи давлат томонидан тартибга солиб турилган. Бу пул тизими 1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий танглиги натижасида вужудга келган ва ҳозирги даврда барча мамлакатларда амал қилмоқда.

2. Пул тизимининг таркибий қисмлари

Пул тизими қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

- а) пул бирлиги
- б) баҳолар масштаби
- в) тўлов кучига эга бўлган нақд пул белгилари
- г) пул эмиссияси тизими
- д) пул муомаласини тартибга солувчи давлат муассаси

Пул бирлиги – қонуний тарзда белгиланган тўлов воситаси бўлиб, барча товарлар ва хизматлар баҳосини ифодалайди. Кўпинча пул бирлиги майда бўлинувчи қисмларга ажралади, масалан:

АҚШ да – доллар, 1 доллар = 100 сент;

Буюк Британияда – фунт стерлинг, 1 фунт стерлинг = 100 пенс;

Ҳиндистонда – рупия, 1 рупия = 100 пайс;

Россияда – рубл, 1 рубл = 100 копейка.

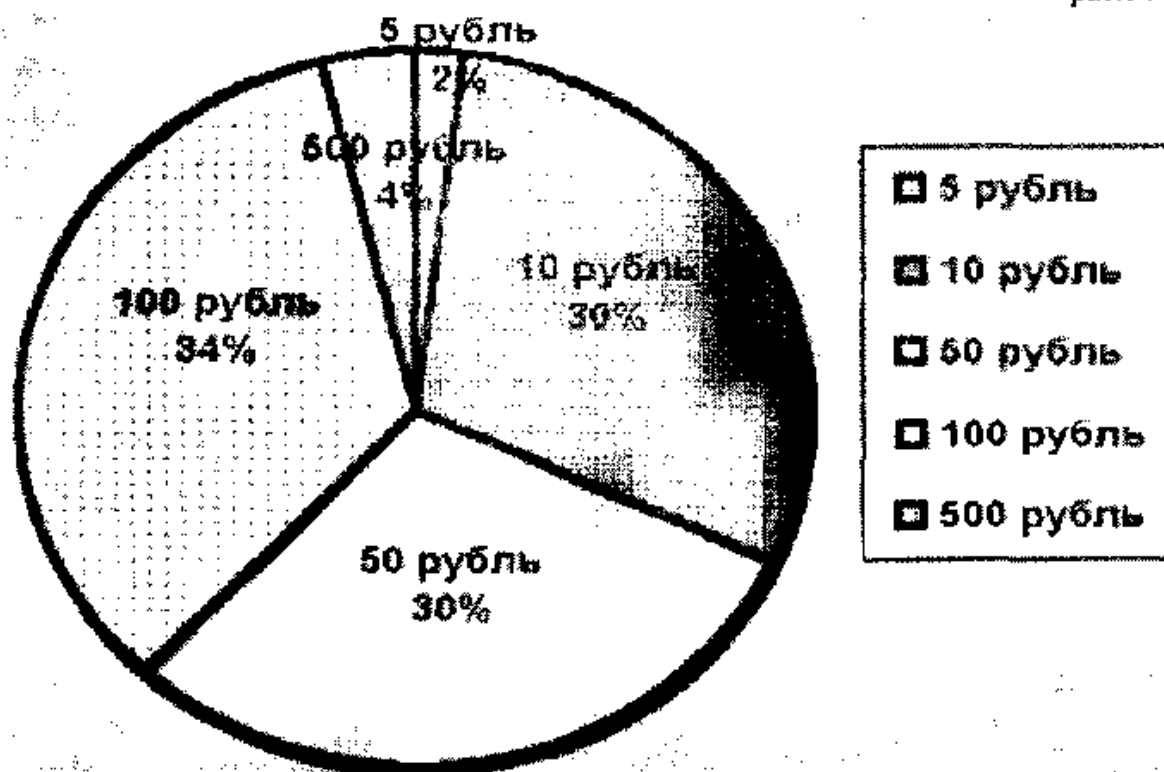
Юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳар бир мамлакат мустақил равишда ўзининг миллий пул бирлигига эга бўлиши мумкин. Айрим ҳолларда баъзи мустақил давлатлар биргаликда бир хил пул бирликларидан фойдаланишлари ҳам мумкин. Масалан, ҳозирда Европа Иттифоқига кирувчи 21 та мамлакат биргаликда ЕВРО пул бирлигидан фойдаланишмоқда.

Баҳолар масштаби деганда, миллий пул бирлигининг қонунда белгиланган олтин мазмуни, яъни олтинга тенглаштирилиши тушунилади. Масалан, собиқ СССР да 1961 йилда муомалага киритилган 1 рубл 0,987412 грамм олтин асосига, 1976 йилга қадар 1 АҚШ доллари 0,767405 грамм олтин асосига эга, деб белгилаб қўйилган эди.

Бирок, 1976 йилдан бошлаб олтиннинг қатъий белгиланган баҳосининг бекор қилиниши сабабли, баҳолар масштаби тушунчаси ўз иктисодий моҳиятини йўқотди.

Пул тизимининг яна бир муҳим таркибий қисми нақд пул сифатида қонуний тўлов қучига эга бўлган пул белгилари бўлиб, улар банкнотлар, қоғоз пуллар ва тангалардир. Масалан, АҚШда муомалада қуйидаги нақд пуллар мавжуд: 100, 50, 20, 10, 5 ва 1 долларлик банкнотлар, 50, 20, 10, 5 ва 1 сентлик тангалар. Буюк Британияда эса 50, 20, 10, 5 ва 1 фунт стерлинглик банкнотлар, 50, 10, 5, 2, 1 ва 1/2 пенслик тангалар. Шунингдек, 2 ва 1 шиллинглик эски тангалар ҳам юритилади. 1998 йил 1 январидан бошлаб Россияда муомалада 500, 100, 50, ва 10 рубллик банкнотлар 5, 2, 1 рубл ва 50, 10, 5, 1 копейкалик тангалар амал қилмоқда. Россия Марказий банкининг 1997 йил намунасидаги банкнотлари структураси қуйидагича:

расм-9

Тўлов кучига эга бўлган пул белгилари намуналари мамлакат Марказий банки томонидан ишлаб чиқилади, танланади ва тасдиқланади. Янги намунадаги банкнот ва тангалар муомалага киритилиши олдидан оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилинади ва тасвирланади, фуқаролар эътиборига етказилади.

Эмиссия тизими деганда, муомалага пул белгиларини чиқаришнинг қонунда белгиланган тартиби тушунилади. Ривожланган мамлакатларда банк билетлари эмиссияси Марказий банклар томонидан, хазина билетлари ва тангалар эса қонунда белгиланган эмиссия ҳуқуқига асосан, хазина муассасалари томонидан чиқарилади. Муомалага пул белгиларини чиқарувчи банк эмитент банк дейилади.

Ҳар бир мамлакатда пул муомаласини тартибга солувчи давлат муассаси қонунда белгилаб қўйилади. Масалан;

АҚШ да 12 та йирик банкларни бирлаштирувчи Федерал Резерв тизими, Покистонда Давлат банки, Буюк Британияда Англия банки, Россияда Марказий банк Қозғистонда Миллий банклар пул муомаласи бўйича мутлақ ҳуқуқга эгадирлар. Бу банклар пул муомаласини тартибга солишда куйидагиларни амалга оширадilar:

- муомаладаги пул массаси структураси, яъни нақд пул ва нақд пулсиз ҳисоб- китоблар нисбатини белгилайди;
 - пул муомаласини прогнозлаш-режалаштириш тартибини ўрнатади;
 - пул- кредит сиёсатини бошқариш тартибини ишлаб чиқади;
 - валюта курсини белгилаш тартибини аниқлайди;
- нақд пул муомаласи бўйича ҳўжаликларда касса интизоми тартибини жорий этади.

3. Ўзбекистон Республикаси пул тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида танилиши унинг мустақил пул тизимига эга бўлишини тақозо этди. Мустақил пул тизими ташкил топишнинг I-босқичи 1993 йилдан бошлаб, муомалага «сўм-купон»ларнинг чиқарилиши, II-босқичи эса 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомалага миллий валюта «сўм»нинг киритилиши ҳисобланади.

Ҳозир Ўзбекистон Республикаси пул тизими Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги, 1996 йил 25

апрелда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунарига мувофиқ амал қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги – сўм, 1 сўм = 100 тийин. Сўм Ўзбекистонда ягона чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага банкнот ва тангалар чиқаришда мутлақ ҳуқуққа эга бўлиб, мамлакатда пул муомаласи ҳолатига жавобгардир. Марказий банк банкнот ва тангаларнинг янги намуналарини тасдиқлайди, уларнинг тасвирини оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилади.

Ҳозирда муомалада 1,3,5,10,25,50,100,200,500,1000,5000,10000 ва 50000 сўмлик банкнотлар, 1,10,25,50,200 ва 500 сўмлик ва 1,3,5,10,20,50 тийинлик тангалар амал қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул, кредит ва валюта бошқаруви, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва халқаро ҳисоб- китобларни амалга ошириш, миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш тартиб- қоидаларини ва бошқаларни ишлаб чиқади, ҳамда жорий этади.

Шунингдек, Марказий банк ҳузурида унинг бош функцияларидан бири бўлган пул эмиссияси сиёсатини амалга ошириш учун зарур бўлган муҳим ёрдамчи корхоналар: Қоғоз фабрикаси, Босмахона, Зарбхона, шунингдек, Қимматбаҳо металлар Агентлиги ва Республика Инкассация бирлашмаси ташкил этилган.

Мавзунини мустақамлаш учун саволлар:

1. Пул тизими деб нимага айтилади?
2. Метал тангалар муомалада бўлган пул тизимида тангалар неча хил металлардан зарб қилинган?
3. Кредит ва қоғоз пуллар муомалада бўлган пул тизими даврида нима ўзгарган?
4. Пул тизимининг таркибий қисмлари нималардан иборат?
5. Пул бирлиги деб нимага айтилади?
6. Баҳолар масштаби нима сабабдан ўз иқтисодий моҳиятини йўқотган?
7. Тўлов кучига эга бўлган пул белгиларига нималар қиради?
8. Эмиссия тизими деб нимага айтилади ва у билан қим шуғулланади?
9. Ўзбекистон Республикасида пул тизими неча босқичдан иборат?
10. Марказий банк эмиссия сиёсатини амалга оширишга қўмақлашадиган қандай корхона фаолият юритади?

ИНФЛЯЦИЯ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ. ПУЛНИНГ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎЛЛАРИ.

Режа:

1. *Инфляциянинг моҳияти ва келиб чиқиш сабаблари.*
2. *Инфляция турлари.*
3. *Инфляциянинг оқибатлари, унинг аҳоли турмуши даражасига, иқтисодиётга ва банк тизимига таъсири.*
4. *Инфляцияни тизгинлаш борасида амалга ошириладиган тадбирлар.*

Асосий тушунчалар: инфляция, талаб инфляцияси, таклиф инфляцияси, ўрмаловчи инфляция, сузувчи инфляция, югурувчи инфляция, товарлар тақчиллиги, пул ислохоти, валюта курслари

1. Инфляциянинг моҳияти ва келиб чиқиш сабаблари

Инфляция (лотинча *inflatio* - шишиш, бўртиш, таранглашиш) – маълум давр мобайнида мамлакатда баҳолар ўртача (умумий) даражасининг барқарор ўсиши, пулнинг харид қобилиятини узок муддатли пасайишидир.

Дефляция – бу инфляцияга тескари бўлган жараён бўлиб, у пулнинг харид қобилиятини ортишида ўз аксини топади.

Дезинфляция – бу инфляция суръатларининг пасайишидир.

Инфляция бозор иқтисодиётининг асосий издан чиқарувчи омиллари жумласига киради, унинг суръати қанчалик юқори бўлса, иқтисодиётга хавфли таъсири шунчалик катта бўлади. Айниқса бир иқтисодий тизимдан иккинчи бир иқтисодий тизимга ўтаётган мамлакатларда инфляциянинг иқтисодиётга таъсири анча хавфли. Чунки, бу давр нархларнинг оркинлашуви ва шунга мувофиқ уларнинг умумий даражаси кескин ошиб кетиши билан боғлиқ.

Инфляция шароитида қуйидагилар рўй беради:

- муомалада керагидан ортикча пул пайдо бўлади;
- товарлар баҳоси ва хизматлар хақи тўхтовсиз ўсиб боради;
- пулнинг қадри – қиймати ва харид қобилияти пасайиб боради;
- пул кадрсизланади, обрўсизланади, «касалланади».

“Инфляция” атамаси илк бор Шимолий Америкада 1861-1865 йиллардаги Фукарлар уруши даврида қўлланилди. Инфляциянинг асосий мўъмиладаги қоғоз пул массасининг товарларнинг реал таклифига

нисбатан ҳаддан зиёд кўнаиб кетиши ҳолатини изоҳланган. Аммо инфляциянинг бундай тавсифи мукамал эмас ва унинг сабабларини очиб бермайди.

Инфляция нафақат пул муомаласининг издан чиқиши, балки бутун такрор ишлаб чиқариш механизмининг бузилиши, макроиқтисодий номуносибликлар натижасидир. Баҳоларнинг ўсишидан ташқари инфляция яна қуйидагиларда намоён бўлади:

- валюта курсларининг ўзгариши;
- кредит бериш шартларининг қимматлашуви ва муддатларининг қисқариши;

қундалик ҳастий эҳтиёж молларидан иборат истеъмол савати баҳосининг ўсиши.

Инфляцияни аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- ЯИМ дефлятор;
- истеъмол нархлар индекси;
- улгуржи нархлар индекси.

Инфляцияни миқдоран ўлчаш учун макроиқтисодиётда «70-миқдор коидаси» деб аталган усулдан ҳам фойдаланилади. Бу усул инфляция шароитида нархларнинг ўртача даражаси неча йилда икки бараварга ошишини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун 70 ни йиллик инфляция даражасига бўлиш kifоя.

- Мисол учун, йиллик инфляция даражаси 7 % га тенг бўлса, тахминан 10 йилда баҳолар икки мартага ошади, яъни, $(70:7 = 10)$.

Инфляцияни қуйидаги сабаблар келтириб чиқаради:

1. Давлат ўз харажатларини ўз даромадлари ҳисобидан қоплай олмай қолган шароитда, муомалага қўшимча пул чиқариш ҳисобидан қоплайди. Натижада муомалада товар ва хизматлар билан таъминланмаган пул пайдо бўлади, бу эса ўз навбатида пулнинг қадрсизланишига олиб келади.

2. Ишлаб чиқаришнинг қисқариши. Ишлаб чиқариш пасайганда муомаладаги пул камаймайди, товарлар миқдори эса камаяди, натижада нарх ошади, пул қадри пасаяди.

3. Мамлакатда четдан келтирилган (импорт) товарлар нархининг кўтарилиши. Бу ўз навбатида мамлакатда ишлаб чиқарилган ўхшаш ва ўринбосар товарлар нархини оширади.

4. Кредитнинг хаддан ташқари ривожланиб кетиши. Моддий неъматлар яратиш билан боғлиқ бўлмаган соҳаларга берилган кредитларнинг тез суръатлар билан ўсиши муомаладаги пул массасининг кўпайишига олиб келади.

5. Пулга нисбатан халқ ишончининг йўқолиши, бозорда талабга жавоб бермайдиган товарларнинг кўпайиб кетиши, мамлакат тўлов баланси ҳолати ва бошқалар.

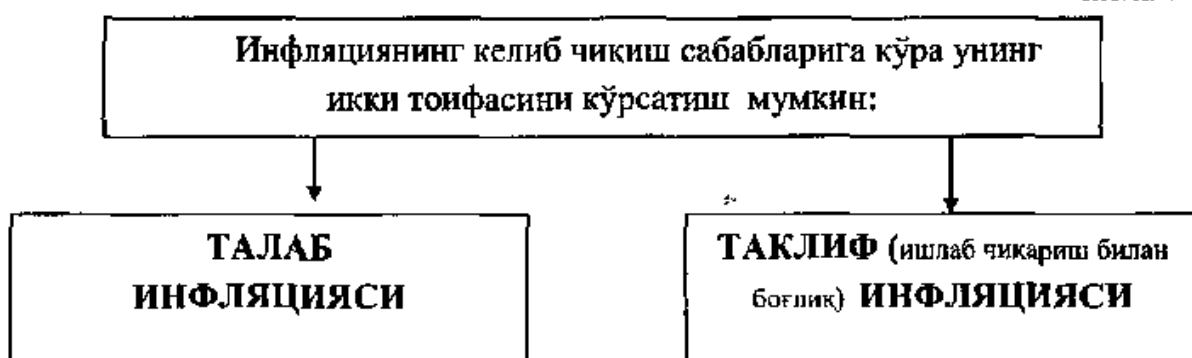
Кейнсчилар инфляциянинг сабаби тўлиқ бандлик шароитида ялпи талабнинг ўсишидан иборат деб билишади. Шу сабабли улар иқтисодий инкироз шароитида қўшимча пул эмиссияси ҳисобига ялпи талабни кўпайтириш инфляцияга олиб келмайди деб ҳисоблашади.

Неоклассик ёндошувга биноан инфляциянинг сабаби ишлаб чиқариш харажатларининг кўпайишидан иборат.

Демак кейнсчилар инфляцияга талаб томонидан, неоклассиклар эса таклиф томонидан ёндошишади.

2. Инфляция турлари

Чизма-7

Талаб инфляцияси - бу ялпи талабнинг ялпи таклифга нисбатан юқори суръатларда ўсиши туфайли нархларнинг ошишидир.

Талаб инфляциянинг юзага келиш сабаблари қуйидагилардан иборат:

а) ҳарбий харажатларнинг ўсиши ва иқтисодиётнинг милитарлашуви.

Ҳарбий техника сотиб олиш ва бошқа ҳарбий харажатларни қоплаш билан боғлиқ бўлган жараёнлар муомала учун керагидан ортиқча пул чиқаришнинг омили ҳисобланади;

б) давлат қарзларининг ўсиши ва бюджет тақчиллигининг савжудлиги.

Бюджет тақчиллиги, одатда, заёмлар чиқариш ёки банкноталарни миссия қилиш йўли билан қопланади. Бу, ўз навбатида, қўшимча муомала оситалари бўлишига, қўшимча талаб юзага келишига олиб келади. Ўзбекистонда бюджет тақчиллиги юқоридагидан ташқари, 1996 йилдан бошлаб давлат қисқа муддатли мажбуриятларини (ДҚМО) сотиш орқали ҳам қопланмоқда;

в) халқ хўжалигига ортиқча кредитлар бериш натижасида муомалада кредит билан боғлиқ муомала воситалари юзага келади. Булар товар ва хизматларга бўлган талабни оширади.

г) чет эл валютасининг мамлакатга кириб келиши ва унинг миллий валютага алмашинуви натижасида, муомалада пул массаси ортиб боради, миллий пулга нисбатан чет эл валютасининг қадри ошади;

д) халқ хўжалигининг етакчи тармоқларини керагидан ортиқча инвестициялаш ҳам айланмага қўшимча пул эквивалентларини чиқаришга олиб келади.

Шундай қилиб, талаб инфляцияси умумий талабнинг ўсиши натижасида баҳолар ўсиши билан намоён бўлади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ (таклиф) инфляция

Таклиф инфляцияси – ишлаб чиқариш харажатлари ошishi ҳисобига ялпи таклифнинг қисқариши ва нархларнинг ошishiдир.

Бу инфляциянинг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин:

а) ҳар хил жараёнлар ва таркибий ўзгаришлар туфайли меҳнат унумдорлигининг пасайishi натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар ошади. Умуман, халқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқариш ҳажми, бинобарин, товарлар бўйича таклиф қисқаради ва товарлар баҳоси ошади. Корхоналарнинг фойда ҳажми қисқаради.

б) ҳар хил янги хизмат турлари пайдо бўлади, кам меҳнат унумдорлигида юқори иш ҳақи олишга имконият туғилади. Натижада товар ва хизматларга бўлган баҳо ошиб боради.

в) аҳолини ижтимоий жихатдан ҳимоялаш мақсадида иш ҳақининг ошиши, товарлар баҳосининг ошишига олиб келади ва яна иш ҳақи ошади ва ҳ.к. Бу занжир узлуксиз давом қилиш мумкин.

Нархларнинг ўсиш суръатларига кўра инфляциянинг қуйидаги турлари фарқланади:

- **меъёрдаги (ёки судралувчи) инфляция** – бунда нархларнинг умумий даражаси йилиги 10%гача ўсади;
- **ўрмаловчи инфляция** - бунда нархларнинг умумий даражаси йилиги 10-100%га ўсади;
- **юқори инфляция** - бунда нархларнинг умумий даражаси йилиги 100-1000%га ўсади;
- **гиперинфляция** - бунда нархларнинг умумий даражаси йилиги 1000%дан юқори ўсади;

Намоён бўлиш шаклига кўра инфляция 2 хил бўлади:

- **очиқ инфляция** – ушбу инфляция нархларнинг ўсишида намоён бўлади;
- **яширин инфляция** – ушбу инфляция товарларнинг дефицитида, камоматида намоён бўлади;

Шунингдек кутилган ва кутилмаган инфляцияларни ҳам бир-биридан фарқлаш керак:

- **кутилган инфляция** – истикболли ражаларни тузишда инobatга олинган инфляция суръатлари. Инфляциянинг бу турига аҳоли олдиндан тайёргарлик кўради;
- **кутилмаган инфляция** – бу нархларнинг ўсиш суръатларини кутилган инфляция даражасидан юқори бўлишидир.

Ривожланган мамлакатларда инфляциянинг шароит ва омиллари ҳар хиллигини ҳисобга олиб уни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга ривожланаётган Латин Америка мамлакатлари - Аргентина, Бразилия, Перу қабилар киради. Бу давлатларда сурункали динчил бюджети тақчиллиги, иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги асосий ва айниқса маблағлар қийматининг доимо индексация қилиниши, миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушиб бориши пул қадриетланишининг омиллари ҳисобланади.

Аргентина, Чили каби мамлакатларда инфляция пул қадрини емириб ташлаши натижасида бирор товарни сотиб олиш учун бир неча миллион пул бирлиги зарур бўлган.

1983 йилнинг июнигача, яъни муомалада эски песо бўлганда, Аргентинада бир жуфт туфли етти миллион песо, енгил машина сотиб олиш учун бир неча миллиард песо керак бўлган.

Бу ҳол ҳисоб-китобларни олиб боришда, пул муомаласида жуда катта кийинчилик туғдирган. Бир неча марта ўтказилган деноминациялар пул қадрсизланишини тўхтатишга асос бўла олмаган. Лотин Америкаси мамлакатларида бўлган инфляция даражасини баҳолаш индексидан ҳам кўриш мумкин. Бу мамлакатларда баҳолаш индекслари бир неча сонлардан иборат бўлган. Масалан, Чилида 1971-1984 йилларда баҳолаш индекси 842162 ёки бу кўрсаткич шу йилларда баҳолаш 8,4 минг марта ошганини, Аргентина учун шу индекс 436432250, бу баҳолаш 436 минг марта ошганини билдиради. Юқоридаги жадвал маълумотлари кўрсатиб турибдики, 1990 йилда Никарагуада товарлар баҳоси 8500%, Перуда - 8291,5%, Бразилияда - 2359,9% га ошган.

Иккинчи гуруҳ мамлакатлар – Колумбия, Эквадор, Венесуэла, Эрон, Сурия каби мамлакатларда ҳам иқтисодий мувозанатнинг йўқ-лиги, молиявий сиёсатдаги камчиликлар - тақчилликни молиялаштириш, халқ хўжалигига кўп кредитлар ажратиш инфляциянинг мавжуд бўлишини таъминламоқда. Бу мамлакатларда инфляция шиддатли характерга эга бўлиб, баҳолашнинг йиллик ўсиши 30-40% атрофида, баъзида ундан юқори бўлади. Инфляция суръатига қараб жамғар-малар, тўловлар бўйича индексация ўтказиб борилади, ишсизлик ошиб бормоқда.

Учинчи гуруҳга Ҳиндистон, Индонезия, Покистон, Таиланд, Филиппин каби мамлакатлар қиради. Бу мамлакатларда чекланган иқтисодий мувозанат мавжуд бўлиб, экспортдан валюта тушуми анча юқори. Йиллик инфляция суръати 5-20% атрофида ва қисман индексация ўтказилиб турилади.

Тўртинчи гуруҳ давлатлар – Сингапур, Малайзия, Жанубий Корея, Баҳрайн, Арабистонда – иқтисодий мувозанатнинг мавжудлиги инфляция суръатларининг сустлигини кўрсатади. Бу мамлакатлардаги инфляция 2-6%ни ташкил қилади ва буни судралувчи инфляция деб аташ мумкин.

Бу мамлакатларда товарлар ва хизматлар баҳоси ошиши устидан қаттиқ назорат олиб борилади. Ишсизлик бошқа мамлакатларга нисбатан кам, иқтисодиёти ривожланган бозор шароитида бошқарилади. Экспорт

ҳажми ва чет эл валютаси тушумининг юқорилиги, инфля-циянинг олдини олишда муҳум аҳамиятга эга омил ҳисобланади.

Инфляция ва ишсизлик ўртасидаги боғлиқлик. Филлипс эгри чизиғи

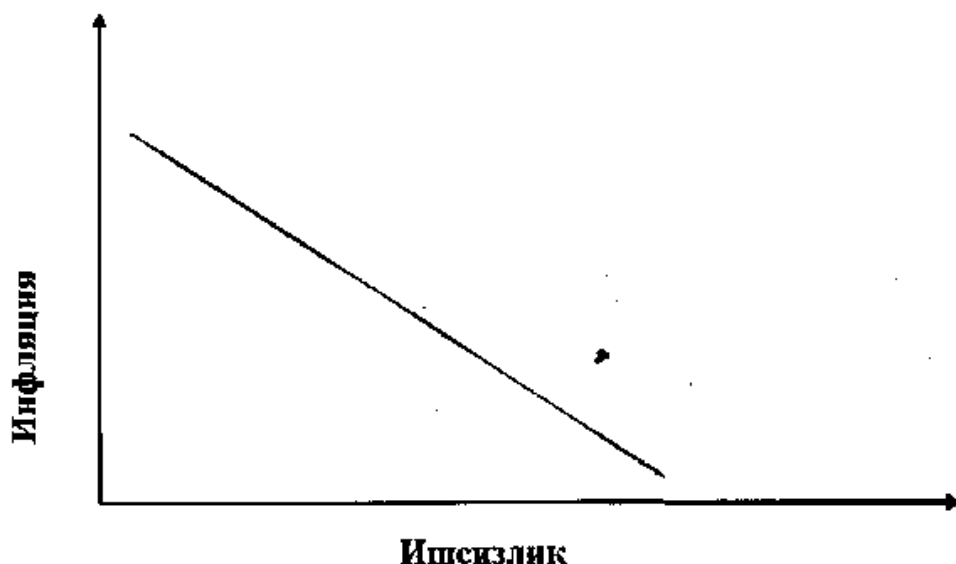
Қисқа муддатли даврда ишсизлик ва инфляция даражалари ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд. Ишсизликни пасайтириш иш жойларини яратиш учун қўшимча маблағлар ажратилишини аниқлатади ва иш ҳақи миқдорининг орттишига олиб келади. Ҳар икки ҳолат баҳолар даражасинининг ўсишига олиб келади.

Ишсизлик ва инфляция кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик инглиз иқтисодчиси А.У.Филлипс томонидан аниқланган ва Филлипс эгри чизиғи деб аталади.

Филлипс эгри чизиғи ишсизлик ва инфляция даражалари ўртасидаги тескари боғлиқликни характерлайди.

расм-10

Филлипс эгри чизиғи.

Филлипс эгри чизиғидан макроиқтисодий сиёсатни амалга ошириш жараёнида фойдаланиш мумкин.

Мисол учун ишсизлар сонини қисқартириш учун қўшимча пул маънасини эмиссия қилиш мумкин.

Филлипс эгри чизиғи инфляция ва ишсизлик ўртасидаги боғлиқликни қисқа муддатдаги давр учун аниқ эътиришини унутмаслик керак.

Узоқ муддатли даврда Филлипс эгри чизиғи амал қилмаслигини М.Фридмен ва Э.Фелпслар асослаб беришган.

1970 йилларда жаҳон хўжалигидаги нефть инқирози шароитида кўплаб мамлакатларда инфляциянинг ва ишсизликнинг бир вақтдаги юқори суръатлари кузатилган. Бу ҳолат Филлипс эгри чизиғи доим ҳам амал қилмаслигини кўрсатиб берди ва иқтисодиётда куйидаги тушунчалар кенг қўлланила бошлад:

Стагфляция – мамлакат иқтисодиётида стагнация ва инфляциянинг биргаликда кечиши;

Сламинфляция – ишсизлик ва инфляция суръатларининг бир вақтда ўсиб бориши.

3.Инфляциянинг оқибатлари, унинг аҳоли турмуш даражасига, иқтисодиётга ва банк тизимига таъсири

Инфляция иқтисодиётни издан чиқаради ва турли салбий оқибатларга олиб келади.

Инфляция жамиятнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади:

- ишлаб чиқариш ҳажми тушиб кетади ва баҳоларнинг ошиб бориши ишлаб чиқариш истиқболларига тўғанок бўлади.
- капиталнинг асосий қисми ишлаб чиқаришдан савдо (муомала) соҳасига, воситачилик соҳасига оқиб ўтади. Чунки ишлаб чиқариш-дан кўра, савдо соҳасидаги капитал тезроқ ва кўпроқ фойда келтиради;
- баҳоларнинг ўзгариб туриши олиб-сотарликни ривожлантиради, арзон вақтида олиб, қиммат бўлганда сотиш жараёни, товар захираларини яширин жараёнлари аж олади;
- кредит бериш жараёнлари чекланган бўлади. Қарз олувчилар кўпаяди-ю, қарз берувчилар сони қисқаради, чунки қарз берган ютқа-зиши мумкин;
- давлатнинг молия ресурслари кадрсизланади ва ҳ.к.

Инфляция кишиларда кўркув ва саросима ўйғотади. Ишлаб чиқаришга пул сарфлаш хатарли ишга айланади, негаки сарфланган пул эгасига қайтиб келгунича ўз каддини йўқотиб қўяди.

Инфляция шароитида қарз берган ютқазади, қарз олган эса ютади. Бу ишлаб чиқаришга қўйиш учун пул топишни

кийинилаштиради, чунки қарз бериб ютказгандан кўра, уни бошқа йўлда ишлатиш маъқул кўрилади.

Инфляция натижасида пул жамғармалари кескин кадрсизланади, пулга тенглаштирилган қийматли қоғозлар – суғурта полислари, акциялар, облигациялар, чеклар, сертификатлар ва бошқаларнинг реал қиймати ҳам пасайиб кетади.

Қатъий даромадга, яъни пенсия, стипендия, нафақа ва белгиланган иш ҳақиға яшовчилар турмуши ёмонлашади, ҳатто улар қашшоқлашиб боради. Нарх оша борган ҳолда пул даромадларининг ошмаслиги ёки нархга нисбатан секинроқ ошиб бориши, товарларни олдингидан озроқ истеъмол этилишига олиб келади.

Иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг стихиялилиги кучаяди, тармоқлар ўртасида мутаносиблик бузилади. Пул маблағлари ишлаб чиқариш соҳасидан муомала (савдо) соҳасига оқиб ўтади.

Савдо-сотик ҳам издан чиқади, сабаби турли ҳудудларда баҳоларнинг турлича бўлиши товарлар нормал ҳаракатини бузади. Уларнинг бозордан бозорга кўчиб юришига олиб келади. Олиб-сотарликка келг йўл очилади. Баҳоларнинг ўсиб бориши туфайли товарларни кўплаб сотиб олиб, сақлаб, сўнг кимматга сотиш авж олади.

Пул эгалари кадрсизланаётган пулдан қутилиш мақсадида ўзларига керак бўлган ва керак бўлмаган, тўғри келган товарларни сотиб ола бошлайдилар. **Товарлар тақчиллиги** пайдо бўлади. Пулга ўз қадрини йўқотмайдиган мол- мулк (ер, уй, иншоотлар), келажакда яхши мулк бўлиб қоладиган осори-атиқа(антиквар)лар ва ноёб буюмлар (қадимий санъат асарлари, китоблар, қўл ёзмалар), нодир металллар ва қимматбаҳо тошлар, шунингдек, барқарор валюталар (АҚШ доллари, ЕВРО ва бошқаларни) сотиб олиш оммавий тус олади.

Инфляция банк тизимини ҳам четлаб ўтмайди. Банк имкониятлари кадрсизланади. Узоқ муддатли қарз беришга барҳам берилади, чунки кадрли пулларда берилган кредитлар маълум муддатлардан сўнг кадрсизланган пулларда қайтарилади. Банк кредити учун тўланадиган фойғлар ўсиб боради. Аҳолининг банк тизимига бўлган ишончи йўқолади ва бошққа ўз жамғармаларини омонатлар сифатида қўйиш деярли тўхтайтиди. Хўжаликлар ўртасидаги ҳисоб - китоблар ҳам маълум даражада чинамашади.

4.Инфляцияни тизгинлаш борасида амалга ошириладиган тадбирлар

Инфляцияга қарши сиёсати таркибига қуйидагилар киради:

- ялпи талабни тартибга солиш;
- ялпи таклифни тартибга солиш.

Кейнсчилар биринчи йўналиш тарафдорлари бўлиб, улар давлат буюртмаси ва арзон кредит ҳисобига самарали талабни шакллантириш асосида ялпи таклиф даражасини кўтариш мумкин деб ҳисоблашади. Ҳукуматнинг ушбу тадбирлари ЯИМ пасайишини сусайтиради ва ишсизликни камайтиради.

Аммо бундай сиёсат давлат бюджети тақчиллигини юзага келтиради ва қўшимча пул эмиссиясига эҳтиёж туғдиради. Кейнс давлат бюджети тақчиллигини давлатнинг узоқ муддатли қарзлари ҳисобига қоплашни таклиф этган.

Инфляцияга қарши сиёсатнинг монетарстик концепцияси кейнсчиларнинг инфляцияга қарши таклифларининг камчиликлари вужудга келган даврда шаклланди. Жумладан, қатор мамлакатларда давлат қарзи ошиб кетди. Бундай шароитда монетаризм мактаби вакиллари инфляцияга қарши курашнинг кескин усулларини таклиф этишди. Улар ялпи талабни “конфискация” типигаги пул ислохоти ўтказиш ҳисобига чеклаш ва бюджет тақчиллигини ижтимоий дастурларни қисқартиришни таклиф этишди.

Монетаристлар инфляциянинг фақат монетар сабабларини таҳлил қилишган. Улар шок терапияси шаклида пул массасининг ўсиш суръатларини кескин қисқартиришни таклиф қилишган. Аммо ушбу тадбирлар ишлаб чиқаришнинг ва бандлиликнинг кескин қисқаришига олиб келади.

Конфискация типигаги шок терапияси кўринишларидан бири бўлиб даромадларнинг ва баҳоларнинг номинал даражаларини ўзгартирмаган ҳоюда эски пулларни белгиланган нисбатда янгисига алиштириштириш ҳисобланади.

Инфляцияни тизгинлаш ва охир – оқибатда тўхтатиш ҳамда пул муомаласини барқарорлаштириш мақсадида қуйидаги чора - тадбирлар кўрилиши мумкин:

- 1. Мамлакатда пул ислохотини ўтказиш.**

2. Инфляция жараёнининг давлат томонидан бошқариб борилиши.

Мамлакатда пул муомаласини тартибга солиш ва мустаҳкамлаш мақсадида давлат томонидан пул тизимининг тўла ёки қисман ўзгартирилиши пул ислоҳоти дейилади. Пул ислоҳотлари мамлакат иқтисодиёти ва пулнинг кадрсизланиш даражасига қараб турли усулларда ўтказилиши мумкин. Масалан, 1991 йилда СССР парчаланиб кетгандан сўнг, собиқ иттифокдош республикалар Мустақил давлатларга айландилар. Уларнинг барчаси пул ислоҳотларини ўтказдилар ва ўз миллий пул бирликларини муомалага киритдилар.

Ўзбекистонда ҳам 1993 –1994 йилларда пул ислоҳоти ўтказилди ва 1994 йил 1 июлдан эътиборан муомалага миллий валюта «сўм» киритилди.

Инфляция жараёнини давлат томонидан бошқариб боришда қуйидагилар амалга оширилади:

- **ишлаб чиқаришни жонлантириш.** Товарлар ва хизматлар кўп яратилса, ортиқча пулларнинг ташналиги қондирилади, нарх-наво ва пул кадри барқарорлашади. Ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида солиқлар камайтирилади, ишлаб чиқаришга арзон кредитлар берилади, тадбиркорларга бюджетдан ёрдам қўлайтирилади, экспорт ва импорт бўйича имтиёзлар жорий этилади ва бошқалар;

- **пул массаси ортишини чеклаш ва тўхтатиш, муомаладаги пул миқдорини камайтириш.** Шу мақсадда аҳолининг пул даромадлари - иш хақи, нафақа, пенсия ва бошқаларнинг ўсиши чекланади ёки тўхтатилади, ортиқча пул маблағларини банкларга жалб қилиш мақсадида омонатларга тўланадиган фоизлар оширилади. Пул эмиссияси жиддий чекланади ёки умуман тўхтатилади.

Ўзбекистонда катъий пул- кредит сиёсатини олиб бориш, пул массаси, кредит ва нақд пул эмиссиясини камайтириш бўйича аниқ чора - тадбирлар амалга оширилди натижасида, пул массасининг ўсиш суръати кескин камайди, инфляция даражаси, яъни унинг асосий кўрсаткичи бўлган истеъмол нархлари индекси 1994 йилда 1132,2 фоизни (мустақиллик йилларидаги энг юқори даража) ташкил этган бўлса, кейинги йилларда унинг шиддат билан пасайишига эришилди. Жумладан, ушбу кўрсаткич 2000 йилда 28,1 фоизни, 2003 йилдан бошлаб 8 фоиздан паст ларижани, 2010 йилда 7,3 фоизни ташкил этади ва 2011 йилнинг 6 ойида

эса белгиланган прогноз кўрсаткичларидан ошмади. Инфляция даражасининг ушбу давр мобайнида кескин пасайиши бошқа омиллар билан биргаликда иқтисодиётга йўналтирилган инвестициялар ҳажмининг юкори суъратлар билан ўсишига ёрдам берди.

Юртбошимиз “Иқтисодиётдаги ўсиш – инфляцияга қарши, молиявий барқарорлик ва пул муомаласи тизимини мустаҳкамлаш борасидаги тадбирларнинг мувофақиятли амалга оширилиши натижасидир”, - деганларидек, мамлакат ялпи ички маҳсулотининг реал ўсиш суъратлари 1991 йилда манфий кўрсаткичли, яъни 4,2 фоизни ташкил этган бўлса, давлатимиз томонидан олиб борилган ва бугунги кунда изчил давом этаётган оқилона иқтисодий сиёсат натижасида мамлакатимизда иқтисодиётнинг юкори барқарор ўсиш суъратлари ва макроиқтисодий мутаносиблик сақланмоқда.

Юртимизда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суъратлари 2008 йилда 9 фоиз, 2009 йилда 8,1 фоиз, 2010 йилда 8,5 фоизга етгани, жорий йилда ҳам 8,5 фоиз даражасида белгиланиши кўзда тутилмоқда.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Инфляция сўзи қандай маънони англатади?
2. Инфляция шароитида нималар рўй беради?
3. Инфляцияни қайси сабаблар келтириб чиқаради?
4. Инфляция қандай турлардан иборат?
5. Инфляция оқибатида нималар содир булади?
6. Инфляцияни тизгинлаш борасида қандай ишлар амалга оширилади?
7. Ўзбекистонда инфляция кўрсаткичи даражаси қанча фоизни ташкил этмоқда?
8. Юртимизда инфляция даражасининг кескин пасайиши омиллари қандай иқтисодий кўрсаткишларнинг ўсишига таъсир кўрсатмоқда?
9. Инфляция жараёнини давлат томонидан бошқариб боришда нималар амалга оширилади?
10. Мамлакатда пул ислохотини ўтказиш деганда нимани тушунасиш?

ПУЛ ИСЛОҲОТЛАРИ

Режа:

1. Пул ислоҳотларини амалга оширишнинг зарурлиги. Пул ислоҳотларини амалга ошириш шарт-шароитлари.
2. Пул ислоҳотларини амалга ошириш усуллари.
3. Деноминация ва уни амалга ошириш тартиби. Нуллификация ва уни амалга ошириш тартиби.
4. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислоҳотлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Асосий тушунчалар: пулни харид қуввати, ислоҳот, ревалвация, девалвация, деноминация, нуллификация. Ўрмаловчи инфляция, сузувчи инфляция, югурувчи инфляция, товарлар тақчиллиги, пул ислоҳоти

1. Пул ислоҳотларини амалга оширишнинг зарурлиги. Пул ислоҳотларини амалга ошириш шарт-шароитлари

Пул ислоҳотлари - миллий валютани мустаҳкамлаш, пул бирлигини барқарорлаштириш ва пул муомаласини тартибга солиш мақсадида давлат томонидан мамлакат пул тизимини тўлиқ ёки қисман қайта ташкил этиш. Пул ислоҳотлари қоғоз пул белгиларининг ҳаммаси ёки бир қисми кадрсизланганда ва уларнинг ҳажми кўпайиб, янгиси (қоғоз ёки металл) билан алмаштириш лозим бўлганда, пулнинг олтин қиймати ёки валюта курси ўзгарганда, пул тизимига ўзгартиш киритиш зарур бўлганда ўтказилади. Пул ислоҳотлари мамлакатдаги иқтисодий ҳолатга, пулнинг кадрсизланиш даражасига ва давлатнинг сиёсатига боғлиқ ҳолда турли усулларда: ортиқча қоғоз пулларни йўқ қилиш билан пул ҳажмини камайтириш (дефляция); эски пул белгиларини йўқ қилиб, янги қоғоз пул белгиларини зарур миқдорда чиқариш (нуллификация); эски пул белгиларини йирикроқ янги пул белгиларига алмаштириш (деноминация); пул бирлиги ёки қоғоз пул бирлиги курсининг металл қиймати ва чет эл валютасига нисбатан курсини пасайтириш (девалвация); пул бирлигидаги металл қиймати ёки қоғоз пул курсини ташқи давлатлар валютасига нисбатан ошириш (ревалвация) ва бошқа шаклларда амалга оширилади.

Ҳозирги Марказий Осиё ҳудудларида муҳим пул ислоҳотлари Амир Ғе Мур ҳукмронлик қилган даврдан бошланган. Унинг ташаббуси билан

ўша давргача муомалада бўлган майда мис тангалар ўрнига сифат ва ҳажм жихатдан бир неча марта ортик бўлган, йирик қийматга эга олтин ва кумуш тангалар зарб этила бошлаган. Амир Темур тасарруфида бир неча зарбхоналар бўлганлиги ва уларда зарб этилган тангалар Европада ҳам машҳур бўлганлиги ҳақида кўп маълумотлар бор. Биргина Ғарбий эрон ва Озарбайжонда Амир Темурнинг номи битилган 120 турдан ортик олтин ва кумуш тангалар муомалага киритилган. Мирзо Улуғбек томонидан 1428 й. амалга оширилган пул ислохотларида илгари зарб этилган мис тангаларнинг муомалада бўлиши тақиқланган. Бир қатор шаҳарларда — Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шохрухия, Андижон, Қарши ва Термизда янги тангалар зарб этила бошлаган. Эски тангаларни янги тангаларга алмаштириш тугаллангандан кейин, фақат Бухородаги зарбхона фаолияти сақлаб қолиниб, қолганлари ёпилган.

Шайбонийлар даврида ҳам тангалар зарб қилишда янгилик киритилган. Олдинги ҳукмдорлар томонидан зарб этилган тангалардаги ёзувлар устига янги тамгалар зарб қилиниб, муомалага чиқарилган. Бу даврда, асосан, динор номи билан юритилган жуда кўп миқдордаги мис тангалар ва вазни 3 г бўлган кумуш тангалар муомалада бўлган.

19-асрнинг бошларидан Бухоро амирлигида вазни 4,5 г лик "тилло" номи (олтин) билан тангалар зарб этилган. Кумушдан ишланган танга деб аталувчи пул бирликлари 1920 й.га қадар муомалада юрган. Бухоро амирлигида 1918 й.дан бошлаб муомалага номинали 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 ва 10000 тангалик қоғоз пуллар чиқарилган. 1921 йиларда Бухоро Халқ банки муомалага янги, номинали рублда кўрсатилган қоғоз пулларни чиқара бошлади. Бу пуллар 3000, 10000 ва 20000 рубл номиналига эга бўлган. 1922 й.да Бухоро Халқ банки томонидан деноминация амалга оширилиб, пулнинг номинали юзлаб марта камайтирилган ва 1, 5, 10, 25, 100 рубллик янги пуллар муомалага чиқарилди. Аммо кўп ўтмасдан, кучли инфляция натижасида паст номиналдаги пул белгилари бозор эҳтиёжларини қондира олмади ва 1000, 2500, 5000 рубллик пуллар босиб чиқарилди. 1920—21 йилларда Хоразм Совет Халқ Республикаси (ХСХР) томонидан муомалага 250, 500, 750, 1000, 2000, 5000 ва 10000 рубл номиналида ипақдан кўлда тўқилган махсус пул белгилари чиқарилган. Ушбу пуллар ХСХР тугатилганга қадар, яъни 1924 йилларгача муомалада бўлган. Юқори инфляция натижасида 1922 — 23 йилларда ХСХР томонидан деноминация амалга оширилиб, эски пулларнинг устига уларнинг янги номиналини кўрсатувчи тамгалар

босилган. 1921—22 ва ундан кейинги йилларда пул ислохотни ўтказишга қаратилган қатор тадбирлар Туркистон АССРда амалга оширилди. 1923—24 й.ларда Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларининг пул белгилари РСФСР пул белгилари (рубл червон) билан алмаштирилди. Фуқаролар уруши даврида Туркистон фронтлар ҳалқаси ичида қолганда Тошкентда Туркистон АССРнинг пули — туркбонлар чиқарилган. Кейинчалик 1921 йил 1 январдан бошлаб Туркистонда 3 ой давомида Пул ислохотлари ўтказилиб, туркбон РСФСР пул бирлигига 10:1 нисбатда алмаштирилди. 1947 йилда собиқСССРда Пул ислохотлари ўтказилди, маҳсулотларни тақсимлашда карточка тизими тугатилди ва давлат кооператив чакана савдоси нар-ҳида ягона тартиб ўрнатилди. Муомаладаги ҳамма пул белгилари 10:1 нисбатда янги пул белгиларига алмаштирилди. 1950 йилга келиб олтин товар захирасининг кўпайиши, чет эл валютасига нисбатан пул курсининг ошиши, нархлар масштаби ўзгариши 1961 йилда муомаладаги пул белгиларини 10:1 нисбатда янги пул белгиларига алмаштирилишига олиб келди.

Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришгач, Россия ўз миллий валютасини чиқаргунга қадар бошқа собиқ Иттифок республикалари сингари вақтинча рубл зонасида қолди ва мамлакатда амалда бўлган иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олиб, ўз миллий валютасини муомалага киритишни икки босқичда амалга оширди. Биринчи босқич: 1993 й.нинг 15 ноябрдан иш ҳақи, пенсия, стипендия, нафақа ва аҳоли даромадларининг ўз вақтида тўланишини, республика ички истеъмол бозорини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тўлов воситаси сифатида 1961—92 йиллардаги рубл банкнотлари ва Россия банкнинг 1993 йилдаги рубли билан параллел равишда 1:1 нисбатда оралик валюта сифатида "сўм купон" муомалага киритилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 сўм купон қоғоз пулларни чиқарди. Иккинчи босқич: 1994 й. 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси сўм 1 сўм = 1000 сўмкупон нисбати билан муомалага киритилди. Марказий банк муомалага қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўм бўлган банк қоғоз пуллари (банкнотлар) ва 1, 3, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 тийин бўлган металл тангалар чиқарди.

Ўзбекистон Республикаси ўз миллий валютасини муомалага киритиши, икки босқичли банк тизими ва мустақил пул тизими ташкил этилиши пул-кредит сисъатини эркин юритиш имконини берди. Ҳисоб-

китобларни енгиллаштириш мақсадида 1997 йилдан бошлаб муомалага 200 сўмлик, 1999 йилдан 500 сўмлик ва 2001 й.дан 1000, 5000,10000,50000 сўмлик банк қоғоз пуллари (банкнотлар) муомалага чиқарилди.

2. Пул ислохотларини амалга ошириш усуллари

Агар инфляция суръатлари юқори бўлса, деноминация ўтказиш ҳеч қандай самара бермаслиги мумкин. Фақат пул ислохотини ўтказиш йули билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин бўлади.

Пул ислохотини ўтказиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- муомаладаги пул массасини камайтириш мақсадида, дефляция курси бўйича пулларни янги пулларга алмаштириш:

- аҳоли ва корхоналарнинг банклардаги жамғармаларини вақтинча (тўлик ёки қисман) ҳаракатсиз ушлаб туриш (қотириб қўйиш):

- иккала усулни биргаликда қўллаш йўли орқали пул ислохотини ўтказиш: бу усул халқаро амалиётда “шок йули” билан даволаш номи билан машҳурдир.

Бу усул 1948 йилда Ғарбий Германияда ҳарбий давлат бошқарувидан бозор иқтисодига ўтишда қўлланилган. “Шок йули” билан даволашда иш ҳақини тўлашни тўхтатиб қўйиш, ишлаб чиқаришни қисқартириш, пул ислохотини ўтказиш, иш ўришларини қисқартириш каби қаттиқ чоралар қўлланилиши мумкин. Масалан, Ғарбий Германияда 1948 йилнинг июнь ойида ўтказилган пул ислохотида аҳолининг нақд пуллари ва жамғармалари 6,5 янги немец маркасига 100 эски рейхсмарка қилиб алмаштирилди. Аҳолининг пул жамғармаларини тўлаш вақтинча тўхтатилган, кейинчалик фақат 30 фоиз атрофида тўланган ва ҳар бир кишига 60 немец маркеси миқдоридан нафақа ажратилган. Натижада давлатнинг рейх маркасидаги қарзи, мамлакатда бўлган дисбаланс тугатилган ва шу йўл билан инфляциянинг ўсиш суръатлари тухтатилган. “Шок йули” билан даволаш Японияда 1949-50 йилларда ўтказилган ва у “Додж режаси” деган номини олган. Бу режага асосан Японияда инфляцияга қарши жуда қаттиқ чора-тадбирлар амалга оширилган.Эркин баҳога ўтиш билан бир вақтнинг ўзида ер ислохоти ўтказилди, бюджет камомадини йўқотиш йўллари ишлаб чиқилди. Японияда мавжуд зарар билан ишловчи корхоналарга давлат томонидан бериладиган субсидия бекор қилинди, корхона, ташкилотларга кредит бериш шартлари мукамаллаштирилди, аҳоли жамғармалари ишлатилмасдан қотириб

кўйилди. Иқтисодни “шок йули” билан даволаш Шаркий Европа мамлакатлари -Югославия, Польша каби мамлакатларда ҳам қўлланилган.

3. Деноминация ва уни амалга ошириш тартиби. Нуллификация ва уни амалга ошириш тартиби

Деноминация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигидаги ортикча нолларни олиб ташлаб муомалага янги пулларни чиқаришдан иборат. Деноминация усулида Россия (3 дона нолни олиб ташлади) ва Турция (лирадан 6 дона нолни олиб ташлади) ҳукуматлари фойдаланишди.

Инфляцион жараёнларни давлат томонидан тартибга солиб туриш ўз моҳиятига асосан мамлакатда маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволарни ўсиб боришини чеклаш ва пул тизимини барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан аниқ чора-тадбирларни амалга оширишдан иборат. Ушбу чора-тадбирлар икки йўналишда олиб борилади:

1) **Деинфляцион сиёсат.** Ушбу сиёсат мамлакатда пулга бўлган талабни пул-кредит ва молия механизмлари ёрдамида тартибга солиб турилади. Деинфляцион сиёсат давлат харажатларини қисқартриш, кредитлар учун фоиз ставкаларини ошириш, солиқ юқини кучайтириш (солиқлар сони ва уларни фоиз ставкаларини кўтариш) ва пул массасини чеклашни ўз ичига олади. Шунини таъкидлаш лозимки, деинфляцион сиёсат мамлакатдаги иқтисодий ўсишни секинлашувига сабаб бўлади;

2) **Даромадлар сиёсати.** Ушбу сиёсат олиб боришда давлат томонидан маҳсулотлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишларга бўлган нарх-наво ва иш хақи устидан бирданига назорат этилади ҳамда уларни ўсишини маълум чегараси ўрнатилди ёки бутунлай «музлатиб» кўйилади. Даромадлар сиёсати ўз моҳиятига кўра катъий сиёсат ҳисобланади ва у аҳоли ўртасида норозиликни келиб чиқариши мумкин. Лекин инфляция билан курашишда айрим мамлакатларда даромадлар сиёсатидан фойдаланилади.

Халқаро амалиётда ривожланаётган мамлакатларда инфляцияга қарши қараш олиб бориш тажрибасида биз таъкидлаб ўтган икки йўналишдан оқилона биргаликда фойдаланилган.

Иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда инфляцияга қарши курашиш ва миллий пул тизимини мустаҳкамлаш учун асосан қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда:

- миллий иқтисодиётни соғломлаштириш, инвестиция фаолиятининг тушиб кетишини бартараф этиш ва иқтисодий ривожланишнинг оқилона даражасини таъминлаш;

- рақобатбардош, юқори технологик ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва уни ривожлантириш мақсадида давлат стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш;

- халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг таркибини ўзгартириш ва унда замонавий техника ҳамда технологияларни жорий этиш;

- тижорат банкларининг инвестиция ва кредит фаолиятини рағбатлантириш;

- солиқ тизимини такомиллаштириш ва ушбу йўналишда асосий эътиборни солиқларнинг рағбатлантирувчи функциясига қаратиш;

- давлат томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;

- мамлакат ичида маҳсулотлар, валюта, кредит ер, кўчмас мулк, меҳнат ва қимматли қоғозларининг ягона бозорини шакллантириш ҳамда уни ривожлантириш;

- пул-кредит сиёсатини иқтисодиётнинг ривожланиши ҳолатига асосан ўзгартириб туриш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва маҳсулотлар, ишлар, хизматларни экспорт қилишни рағбатлантириш;

- эркин бозор баҳоларини сақлаган ҳолда даромадлар, харажатлар ва нарх-навоми давлат томонидан тартибга солиш ва уни назорат қилиш;

- давлат бюджет тақчиллигини инфляция билан кискартириш;

- давлатнинг стратегик олтин-валюта захираларини чуқур таҳлил этиш ва улардан оқилона фойдаланишдан иборатдир.

Мавзунини мустақамлаш учун саволлар

1. Пул ислохотлари деганда нимани тушунасан?

2. Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлигини, пул ислохотларини амалга ошириш шарт-шароитларини очиқ беринг?

3. Пул ислохотларини амалга ошириш усулларини ёритиб беринг?

4. Деноминация ва уни амалга ошириш тартибини, нуллификация ва уни амалга ошириш тартибини тушунтириб беринг?

5. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиб беринг?
6. Дефляция деганда нимани тушунасиз?
7. Деноминация деганда нимани тушунасиз?
8. Деинфляцион сиёсатнинг тушунчаси ва унинг мақсади.
9. Инфляция жараёнини давлат томонидан бошқариб боришда нималар амалга оширилади?
10. Мамлакатда пул ислохотини ўтказиш деганда нимани тушунасиз?

КРЕДИТНИНГ ЗАРУРЛИГИ, МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ.

Режа:

1. *Кредитнинг келиб чиқиши, унинг моҳияти ва ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётидаги ўрни.*
2. *Кредит субъектлари ва объектлари, ресурслари ва манбалари.*
3. *Кредитнинг вазифалари.*
4. *Кредитлаш тамойиллари.*

Асосий тушунчалар: судхурлик кредити, кредит субъектлари, кредит объектлари, кредит ресурслари, кредитнинг тамойиллари, қайтариб беришлик, муддатлилик, таъминланганлик, тўловлилик, мақсадлилик, самарадорлилик

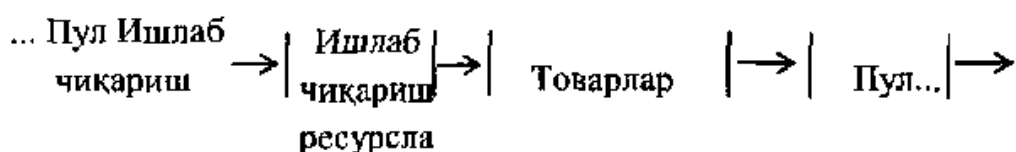
1. Кредитнинг келиб чиқиши, унинг моҳияти ва ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётидаги ўрни

Маълумки, кишилик жамиятининг дастлабки босқичи ибтидоий жамоа тузуми емирилиши натижасида жамият аъзолари бой ва камбағал оилаларга ажралди. Бой оилалар қўлида жамиятдаги моддий бойликлар тўпланиб қолди, камбағаллар эса ана шу бойликлардан маҳрум бўлдилар. Натижада моддий бойликлар ва пул маблағлари зодагонлар, катта ер эгалари, савдогарлар, саррофлар қўлида ва черковларда жамлана борган. Ернинг деҳқонлар, майда хунармандлар ва бошқа қуйи табақага мансуб кишилар эса кун куриш учун улардан маълум ҳақ тўлаш эвазига ер ва ишлаб чиқариш жихозларини ижарага, турли маҳсулотлар ва пул маблағларини қарзга олишга мажбур бўлганлар. Ана шундай қилиб, кредитнинг энг қадимий шакли судхўрлик кредити пайдо бўлган.

«Кредит» лотинча сўз бўлиб, «қарз» маъносини билдиради. Кредит қадимий тушунча сифатида товар, пул, бозор, баҳо ва бошқа атамалар билан бир даврда пайдо бўлган ва уларнинг доимий ҳамроҳидир.

Кредит кишилик жамиятининг қулдорлик, феодализм ва капитализм даврларида ривожланди ҳамда такомиллашиб борди. Унинг янгидан-янги турлари ва шакллари пайдо бўлди. Кредит жамиятнинг барча соҳаларига кириб борди. Кредит жамият такрор ишлаб чиқариш жараёнида бекиёс ўринга эга бўлиб, пул – товар муносабатларининг ажралмас қисмига айланди.

Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланиши кредит муносабатларининг иқтисодий асосидир:

Фондларни доиравий айланишида товар ишлаб чиқариш вақти билан уни сотиш вақтининг ўзаро мос келмай қолиши натижасида қўшимча маблағларга эҳтиёж туғилади. Айрим ҳолларда эса маблағлар бекор туриб қолади. Бир томондан маблағларнинг етишмаслиги, бошқа томондан эса уларнинг бекор туриб қолиши ўртасида қарама-қаршилик юзага келади. Бу зиддиятни кредит муносабатлари бартараф этади.

Кредит – бу вақтинча бўш турган пул маблағлари ёки товарларни маълум муддатга, ҳақ тўлашлик шарти билан, қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган иқтисодий муносабатлар йиғиндиси.

Кредит ёрдамида товар-моддий бойликлар, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчилар маблағлари етарли бўлмаган ҳолларда тўловни кечиктириб насиёга товарлар сотиб олиш ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар. Кредит воситасида жамиятда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш узлуксизлигига эришилади.

2001-2009 йиллар мобайнида республикамиз тижорат банклари кредит куйилмалари мутлақ миқдорининг ўсиш тенденцияси кузатилган. Мазкур тенденция республикамиз банкларининг ресурс базаси ҳажмининг ошиб бораётганлиги билан изоҳланади. Лекин тижорат банклари томонидан берилган кредитларнинг ЯИМдаги салмоғини ушбу давр мобайнида пасайиши кузатилган.

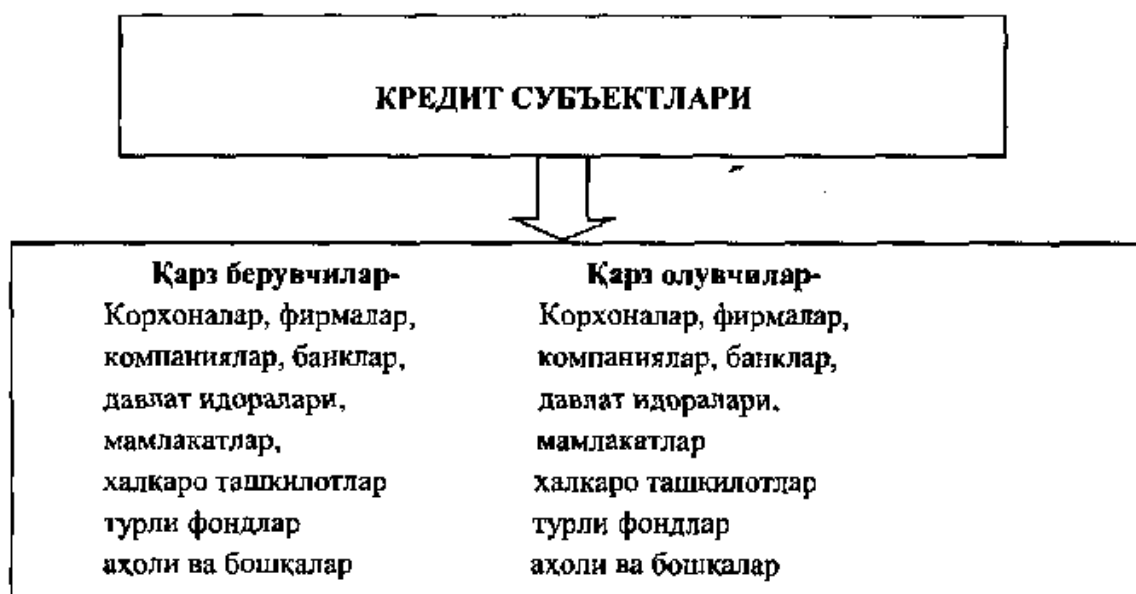
Агар 2001 йилда ушбу кўрсаткич 37,8 фоизни ташкил қилган бўлса, 2002 йилда – 35,2%, 2003 йилда – 28,2%, 2005 йилда – 24%, 2006 йилда – 19,0%, 2007 йилда – 16,9 %, 2008 йилда эса, 17,3 фоизни ташкил қилди, 2009 йилда эса, ушбу кўрсаткич 17,8 фоизни ташкил этди.

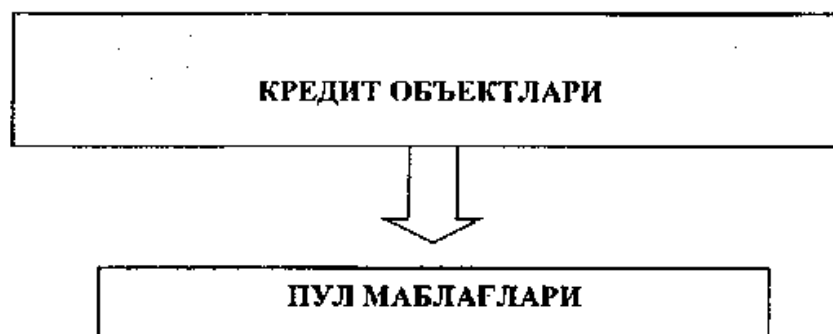
2.Кредит субъектлари ва объектлари, ресурслари ва манбалари.

Кредит муносабатларида 2 томон, яъни қарз берувчи (Кредитор) ва қарз олувчи иштирок этади. Уларни кредит **субъектлари** дейилади. Кредит субъектлари таркибига корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, банклар, давлатлар, халқаро ташкилотлар, турли фондлар ва аҳолининг турли тоифалари киради.

Кредит 2 шаклда, яъни пул маблағлари ёки товарлар шаклида берилади. Уларни кредит **объектлари** дейилади. Кредит объектлари ҳар қандай пул маблағлари ва товарлар эмас, балки вақтинча бўш турган, берилиши мумкин бўлган пул маблағлари ва товарлардир.

Чизма-8

Кредитга зарурат тугилганда қуйидаги бўш пул маблағларидан **кредит ресурслари** сифатида фойдаланиш мумкин:

1. Асосий фондларни тиклаш ва капитал таъмирлаш учун ажратиладиган амортизасия фондлари сифатидаги пул маблағлари;
2. Товарларни сотиш ва зарурий ишлаб чиқариш ресурсларини сотиб олиш вақтларининг бир-бирига мос келмаганлиги туфайли вужудга келган бўш пул маблағлари;
3. Товарларни сотишдан тушган пул тушумлари билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;
4. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;

Республика тижорат банкларининг ресурс базасини мустаҳкамланиши уларнинг кредитлаш салоҳиятининг ошишига олиб келди. Банкларнинг иқтисодиёт реал секторига йўналтирилган кредитлари қолдиғи 34,8 фоизга ошди ва 2016 йил 1 январ ҳолатига кўра 12 трлн. 539,3 млрд. сўмни ташкил қилди. Уларнинг узоқ муддатли кредитлари қолдиғи 2015 йил 1 январ ҳолатига нисбатан 38,2 фоизга ошиб, жами кредит қўйилмаларидаги салмоғи 88,6 фоизни ташкил қилди.

2016 йил мобайнида корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш мақсадларига тижорат банклари томонидан 8 трлн. 250 млрд. сўмдан зиёд ёки 2015 йилга нисбатан 45 фоизга кўп инвестицион кредитлар ажратилди.

3.Кредитнинг вазифалари

Кредит қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Кредитнинг энг муҳим вазифаси ижтимоий ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминлашдан иборатдир. Такрор ишлаб чиқариш

жариёнида маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш вақти, ана шу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурсларни сотиб олиш ва меҳнатга ҳақ тўлаш вақти билан ўзаро мос келмайди. Ана шу сабабли ишлаб чиқарувчиларда айрим ҳолларда пул маблағлари етишмайди, бошқа ҳолларда эса пул маблағлари бўла туриб, унга эҳтиёж бўлмайди, яъни пул бўш туриб қолади. Ушбу жараёни пахта етиштириш мисолида кўриб чиқамиз:

Йил ойлари												
XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	
ер ҳайдаш			Ўғит- лаш	Чигит экиш		Ғўза парвариши			Пахта териш ва сотиш			
Харажатлар кредит ҳисобидан қопланади.									Кредит қайтарилади			

Аксарият корхоналар ишлаб чиқариш ресурсларини сотиб олиш учун ўз маблағлари етарли бўлмаган ҳолларда зарур бўлган пул маблағлари ва товарларни кредитга олишлари мумкин.

2. Кредит воситасида муомалага пулга тенглаштирилган тўлов воситалари бўлган вексел, чек, сертификат, кредит карточкалари ва бошқалар чиқарилади. Бу воситалар ёрдамида нақд пулли операсияларни нақд пулсиз ҳисоб-китоблар билан алмаштирилади. Натижада тўловлар тезлашади, муомала харажатлари тежалади.

3. Кредит орқали пул маблағлари турли тармоқлар ва соҳалар ўртасида қайта таксимланади. Маълумки кредитдан фойдаланганлик учун ҳақ тўланади, яъни кредит сотиб олинади. Қайси ишлаб чиқарувчига пул маблағлари зарур бўлса, уни сотиб олади ва ундан фойдаланади. Шундай қилиб, пул маблағлари ва ишлаб чиқариш ресурсларининг турли тармоқлар ўртасида эркин кўчиб юриши таъминланади.

4. Кредит воситасида жамиятдаги бўш пул маблағлари жамғариб берилади ва ҳаракатдаги капиталга айлантдирилади яъни у ёки бу соҳани ривожлантиришга, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфланади.

5. Кредит воситасида жамиятда иктисодий ўсиш ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш имконияти туғилади. сабаби, қарз олувчи нафақат олган

кредитни қайтариш ва кредит фойзини тўлаш учун ишлайди, балки ўзи ҳам даромад олишни кўзлайди. Булинг учун эса ўз фаолиятида юкори самарадорликка эришишига ҳаракат қилади.

4.Кредитлаш тамойиллари

Кредит муносабатлари қуйидаги тамойиллар (принциплар) га риоя этган ҳолда амалга оширилади.

Чизма-10

1.Кредитнинг қайтариб беришлик тамойилига асосан кредитга берилган маблағлар белгиланган муддатда қайтариб берилиши лозим, яъни кредит «еб кетарга» берилмайди. Берилган кредитни қайтармаслик ёки ундан кечиб юбориш бозор иқтисодиёти қонунларига зиддир.

Яхшиларингиз қарзни яхши адо этувчи кишилардир

Муҳаммад пайғамбар алайҳис-салом қиссаси.

Ҳадислар

2. Кредитнинг муддатлилик тамойилига кўра кредит маълум муддатга берилади. Бу муддат кредит шартномасида белгилаб қўйилади. Агар қарз олувчи кредитни ўз муддатида қайтармаса, қарз берувчи томонидан иқтисодий жазо чоралари кўрилиши, яъни жарималар

сонишни, кредит фойзининг оширилиши, кредит муддатини кичкайтирилиши мумкин. Бу чоралар ҳам ёрдам бермаса қарз берувчи кредитни хўжалик суди орқали ундириб олиши мумкин.

Қарзни ўз вақтида бермасдан чўзиб юриш зулумдир.

Муҳаммад пайгамбар алайҳис-салом қиссаси.

Ҳадислар

3. Кредитнинг таъминланганлик тамойили олинган кредит суммасини қайтариб берилишини кафолатлайди. Ҳозирда кредитларни таъминланиши қуйидаги усуллар ёрдамида амалга оширади:

- қарз олувчининг мол мулкани гаровга олиш орқали;
- кредит суммасини сугурта компаниялари томонидан сугурталаш йўли билан;
- учинчи шахслар томонидан ишонч хатлари ёки кафолатномалар бериш орқали.

Таъминланмаган кредит берилиши уни қайтарилмаслиги асосидир.

Кафил бўлгунча, кафтинг билан чўз ушла.

(Ўзбек халқ мақоллари)

4.Кредитнинг тўловлилик тамойили олинган кредитдан фойдаланганлик учун ҳақ тўланишини билдиради. Одатда кредит учун тўланадиган ҳақ «фоиз», «ссуда фоизи» ёки «банк фоизи» дейилади. Ссуда фоизи том маънода кредитнинг баҳосидир. Айрим ҳолларда фоизсиз яъни имтиёзли кредитлар ҳам берилиши мумкин.

Жаноби Расулulloҳ қарздордан ҳақини сўраб гапирган одам тўғрисида бундай деганлар: “Ҳақдор одамнинг гапириниға ҳаққи бор”

Муҳаммад пайгамбар алайҳис-салом қиссаси.

Ҳадислар

5. Кредитнинг мақсадлилик тамойили қарз олувчи томонидан олинган кредит аниқ бир мақсадга сарфланиши лозимлигини билдиради. Қарз берувчи берилган кредитни шартномада кўрсатилган мақсадда сарфланиши устидан назорат ўрнатади. Агар кредит бошқа мақсадларга сарфланаётгани маълум бўлиб қолса, кредит бериш тўхтатилади ва беришган кредитни муддатидан аввал ундириб олиш чоралари кўрилади.

Қарздор қарзини узар, хотин ёнида қолар.

(Ўзбек халқ мақоллари)

6. **Кредитнинг самарадорлиги** тамойили кредитдан оқилона фойдаланишни тақозо этади. Бу тамойил нафақат кредитнинг қайтарилиши ва фоиз суммасининг тўланиши, балки ундан ташқари шу кредит ёрдамида қарз олувчи канча даромад олиши, фойда кўришини ҳам белгилайди. У ёки бу лойиҳа бўйича кредит беришдан аввал, бериладиган кредит самарадорлигини аниқлаш ва бошқа лойиҳалар билан таққослаб кўриш лозим. Қайси лойиҳа самаралироқ бўлса, ана шу лойиҳага кредит бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Самарадорлик тамойили ва унга риоя қилиш кредитни бошқа тамойилларини бажарилиши учун асос ҳисобланади.

Қарз товуш чиқармаса ҳам, ухлагани қўймас.

(Ўзбек халқ мақоллари)

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Кредит сўзининг луғавий маъноси нимани англатади?
2. Судхўрлик кредитнинг пайдо булиш сабаби нимада?
3. Кредит- қандай иқтисодий муносабатлар йиғиндиси бўлиб ҳисобланади?
4. Кредитнинг моҳияти нимада?
5. Кредитнинг зарурати нимада?
6. Кредитнинг субъектлари кимлар?
7. Кредитнинг объекти нима?
8. Қандай бўш пул маблағларидан кредит ресурслари сифатида фойдаланилади?
9. Кредитнинг энг муҳим вазифалари нималардан иборат?
10. Кредитнинг қайси тамойилларига риоя этилади?
11. Кредитнинг қайтариб беришлик тамойилидан мақсад нимада?
12. Кредитнинг муддатлилиқ тамойилидан мақсад нимада?
13. Кредитнинг таъминлаганчилиқ тамойилидан мақсад нимада?
14. Кредитнинг туловлилиқ тамойилидан мақсад нимада?
15. Кредитнинг мақсадлилиқ тамойили нимага талаб қилинади?
16. Кредитнинг самарадорлиқ тамойили қандай иқтисодий самара беради?

КРЕДИТНИНГ ТУРЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

Режа:

1. Кредитнинг турлари ва уларнинг таснифланиши
2. Кредит шакллари ва уларнинг хусусиятлари

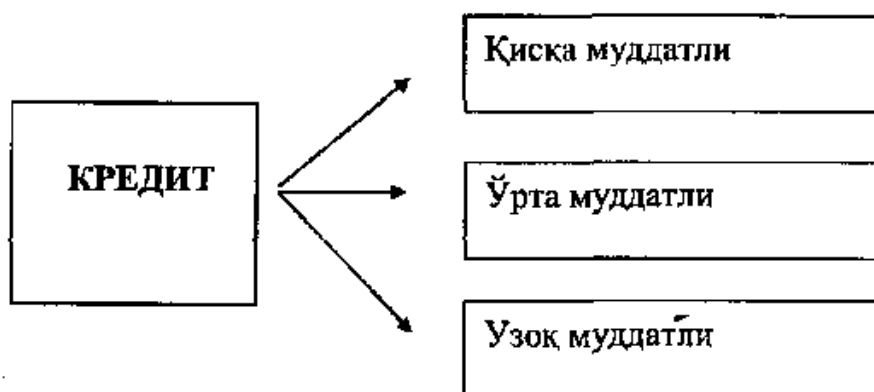
Асосий тушунчалар: кредитларни таснифлаш, киска муддатли, узок муддатли, кредитнинг турлари, муддатли кредитлар, муддати узайтирилган кредитлар, муддати ўтган кредитлар, тижорат кредити, товар кредити, лизинг кредити, банк кредити, ипотека кредити, истеъмол кредити, давлат кредити, Халқаро кредит, ломбард кредити,

1. Кредитнинг турлари ва уларнинг таснифланиши

Кредитларни таснифлаш (классификациялаш) деганда уларни у ёки бу белгиларига қараб гуруҳлаш тушунилади. Кредитлар қуйидагича таснифланади:

Бирқатор мамлакатларда кредитлар берилиш муддатларига қараб қуйидагича таснифланилади

Чизма-11

1. Кредитлар берилиш муддатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

Муддатлари	Россия	АҚШ	Англия	Франция	Ўзбекистон
------------	--------	-----	--------	---------	------------

1.Қисқа муддатли	1 йилгача	1 йилгача	3 йилгача	1 йилгача 1-7 йилгача	1 йилгача
2.Ўрта муддатли	1-3 йилгача	1-6 йилгача	3-10 йилгача	7 йилдан ортик	
3.Узоқ муддатли	3 йилдан ортик	6 йилдан ортик	10 йилдан ортик		1 йилдан ортик

Қисқа муддатли кредитлар 1 йилгача бўлган муддатга берилади. Бундай кредитлар асосан, товар-моддий бойликларни сотиб олиш ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун сарфланади.

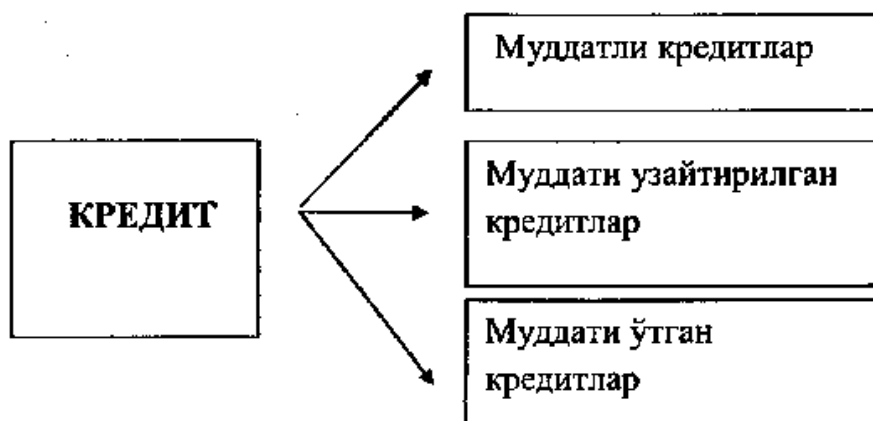
Ўрта муддатли кредитлар (бирқатор мамлакатларнинг кредит бериш муддатларидан келиб чиққан ҳолда) одатда 1 йилдан 7 йилгача муддатга берилади ва асосан, ишлаб чиқариш жиҳозларини сотиб олиш, соzлаш ҳамда уларни таъмирлаш учун сарфланади.

Ўзбекистонда ҳозирда банк амалиётида ўрта муддатли кредитлар муддатларига қараб таснифланмайди. Республикамиз банк амалиётида ўрта муддатли кредитлар тоифаси мавжуд эмас (Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 2004 йил 17 июлдаги 478-сонли йўриқномасига асосан республикамиз банк амалиётидаги ўрта муддатли кредитлар тоифаси бекор қилинди).

Узоқ муддатли кредитлар 3 йилдан ортиқ муддатга берилади. Бундай кредитлар бино ва иншоотлар қуриш, асбоб-ускуналар ва технологиялар сотиб олиш, ишлаб чиқариш воситаларини қайта жиҳозлаш ва капитал таъмирлаш учун сарфланади.

II. Кредитлар қайтарилиши муддатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

Чизма-12

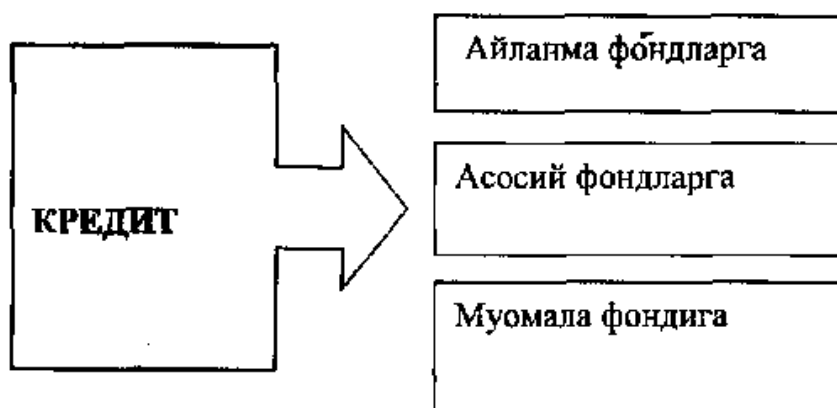
Муддатли кредитлар деганда хали қайтариш муддати етиб белгиланган кредитлар тушунилади.

Муддати узайтирилган кредитлар. Иқтисодиётда шундай ҳолатлар кўп берадики, қарз олувчи айрим сабабларга кўра олган кредитни шартномада белгиланган муддатда қайтариш имкониятига эга бўлмайди. Бундай ҳолларда қарз олувчи аввалдан қарз берувчига кредитни ўз муддатида қайтара олмаслик сабабларини кўрсатган ҳолда, кредит муддатини узайтиришни сўраб мурожаат қилади. Агар қарз берувчи кўрсатилган сабабларни узрли ҳисоблаб, розилик берса, кредит муддатини узайтириш тўғрисида кўшимча шартнома тузилади. Акс ҳолда бундай кредит муддати ўтган кредит ҳисобланади.

Муддати ўтган кредитлар деганда кредит шартномасида белгиланган муддатда қайтарилмаган ва қайтариш муддати узайтирилмаган кредитлар тушунилади. Бундай ҳолларда кредит берувчи кредитни ундириб олиш учун кредит бериш чоғида расмийлаштирилган чоралардан фойдаланади. Агар қарз олувчининг мол-мулки гаровга олинган бўлса, уни «ким-ошди» савдосига қўйиб сотилади ва кредит қопланади. Агар кредит суммаси суғурталанган бўлса, суғурта компаниясидан, кафолатланган бўлса кафолат берувчидан ундириб олинади.

III. Кредитлар ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрнига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

Чизма-13

- айланма фондларни тўлдириш учун сарфланадиган кредитлар. Бундай кредитлар хом-ашё, материаллар, ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқаларни сотиб олиш учун сарфланади;
- асосий фондларни қуриш ва таъмирлаш, сотиб олиш, созлаш, жихозлаш ҳамда қайта жихозлаш ва бошқаларга сарфланадиган кредитлар;
- муомала фондига сарфланадиган кредитлар. Бундай кредитлар тайёр ва ярим тайёр маҳсулотларни сақлаш, қадоклаш, ташиш ва сотиш билан боғлиқ ҳаракатларга йўналтирилади.

Таъминланганлик нуқтан назаридан кредитлар бевосита таъминланган, учинчи шахслар воситасида таъминланган ва таъминланмаган кредитларга бўлинади.

Тўланадиган **фоиз даражасига** қараб ўртача (нормал) фоизли, паст фоизли ва фоизсиз (имтиёзли) кредитларга бўлинади.

Кредитлар бошқа белгиларига қараб ҳам таснифланиши мумкин.

2.Кредит шакллари ва уларнинг хусусиятлари

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектларига, фоиз ставкаси ва ҳаракат доирасига қараб кредитнинг қуйидаги мустақил шакллари амалиётда қўлланилиши мумкин:

- 1.Тижорат кредити:
 - 1.1.Товар кредити
 - 1.2.Лизинг кредити
- 2.Банк кредити
 - 2.1.Ипотека кредити
- 3.Истеъмол кредити.
- 4.Микрокредит
- 5.Давлат кредити
- 6.Халқаро кредит
- 7.Ломбард кредити
- 8.Судхўрлик кредити

1.1. Тижорат кредити кредит муносабатларининг илк шаклларида бири бўлиб, вексел муомаласини келтириб чиқарган ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредити фақат товар шаклида берилади.

Тижорат кредитида қарз берувчи сифатида мол етказиб берувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхона, қарз олувчи сифатида эса мол сотиб олувчи ёки хизматдан фойдаланувчи корхона иштирок этади.

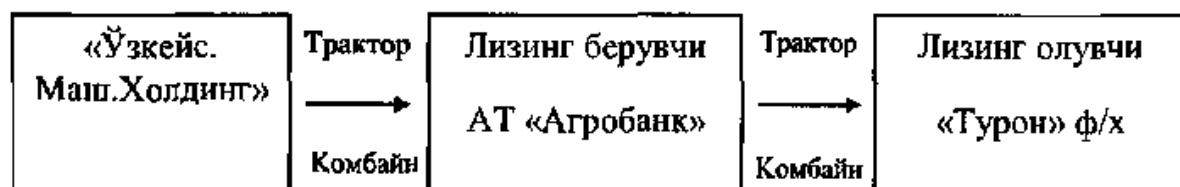
Тижорат кредити корхоналар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини кечиктириш орқали сотилишида намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда товарлар ва хизматлар насияга сотилади. Тижорат кредитида фоиз ставкаси очикчасига белгиланмайди, балки насияга сотилган товарлар баҳосига қўшилади. Масалан, агар товар 10000 сўм нақд пулга сотиладиган бўлса, насияга эса 10500 сўмга сотилади. Бу ҳолда кредит фоизи 500 сўм яъни 5 % ни ташкил этади.

Тижорат кредитининг яна бир шакли лизингдир.

1.2.«Лизинг» инглизча сўз бўлиб, маъноси «ижарага бермоқ»дир. Лизинг объектлари бўлиб узок муддат ишлатиладиган ишлаб чиқариш воситалари, яъни заводлар, фабрикалар, иншоотлар, транспорт воситалари (Кемалар, самолётлар, автомашиналар), тракторлар, комбайнлар, станоклар, жиҳозлар ва бошқа асосий фондлар ҳисобланади. Лизингнинг оддий ижарадан фарқи шундаки, лизинг объектининг баҳоси ундан фойдаланиш вақтида тўланган ижара ҳақи ҳисобига камайиб боради. Маълум муддат ўтгач, ижарага олувчи лизинг объектини қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиши мумкин бўлади.

Лизинг операцияларида ижарага берувчи сифатида лизинг компаниялари ва фирмалари ҳамда тижорат банклари, ижарага олувчи сифатида эса саноат, кишлок хўжалиги, савдо, транспорт корхоналари ва аҳоли иштирок этади. Лизинг операциясини қуйидаги мисолда кўриш мумкин:

Чизма-13

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк филиаллари тўғрисида”, “Лизинг тўғрисида”ги қонуни, “Фуқаролик кодекси” ва Марказий банкнинг меъёрий ҳужжатлари асосида лизинг амалиётларини амалга оширади.

Молиявий лизинг - бу ижара муносабатларининг алоҳида тури бўлиб, бунда бир томон (лизинг олувчи) нинг топширигига биноан учинчи томонидан (сотувчидан) мулк (лизинг объекти)ни лизинг шартномасида белгиланган шартларда лизинг олувчига тўлов асосида фойдаланиш ва эгаллик қилиш учун ҳамда кейинчалик лизинг олувчининг хусусий мулкига ўтиши шarti билан бериш мақсадида сотиб олади.

Лизинг шартномасида икки томонлама келишув асосида, лизинг - олувчига мулк сотиб олиш ҳуқуқи, шартнома амал қилиш муддати тугамасдан олдин ёки лизинг шартномаси муддати тугаганидан сўнг, лизинг олувчи лизинг объектини қатъий белгиланган баҳода сотиб олиш шarti билан берилиши мумкин.

Лизинг хизматлари юридик шахс мақомига эга бўлган молиявий барқарор хўжалик субъектларига, яқка тартибдаги тадбиркорларга ва жисмоний шахсларга (банк Кенгашининг рухсати асосида бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, жамият ва жамоачилик ташкилоти ҳамда уюшмаларга) банк томонидан лизинг объектини сотиб олиш учун сарфланган маблағларининг қайтаришлик, тўловлилик, муддатлилик ва таъминланганлик шarti билан кўрсатилади.

Лизингда томонлар келишуви бўйича қонунчиликда белгиланган чегаралардаги амортизациянинг жадаллаштириш коэффициентини қўллашга рухсат этилади.

Лизинг объекти ноликвид, ўз хусусиятлари ёки бозор конъюнктурасига мос келмаганлиги сабабли унинг сотилиши қийин бўладиган тақдирда лизинг шартномаларини тузишга ва уни ижро этишга рухсат этилмайди.

Лизинг берувчи бўлиб банкнинг ўзи ёки унинг филиаллари бўлиши мумкин.

Лизинг берувчи – лизинг олувчи ва сотувчи лизинг амалиётининг субъектларидир.

Лизинг берувчи – тижорат банки лизинг фаолиятини амалга оширади.

Лизинг олувчи - лизинг шартномаси бўйича лизинг объектига эгаллик қилиш ва фойдаланиш учун оладиган юридик шахс, ёки яқка тартибдаги тадбиркор.

Ишлаб чиқарувчи (сотувчи) - юридик шахс, бевосита ишлаб чиқарувчи ва лизинг объектини сотилишини амалга оширувчи, шунингдек сотувчи корхона, ишлаб чиқарувчининг ҳуқуқи ва жавобгарлиги асосида ўзи иштирок этмаган ҳолда лизинг мулкларини сотади.

Лизинг объекти бўлиб, ер майдонлари ва бошқа табиат объектларидан ташқари, истеъмол қилинмайдиган ва тадбиркорлик фаолиятида ишлатиладиган буюмлари чиқади.

Шу жумладан лизинг объекти бўлиши мумкин:
мини заводлар ва ҳар ҳил турдаги хом ашёни қайта ишловчи цехлар;
ҳалқ хўжалиги товарларини ишлаб чиқарувчи ускуналар;
қишлоқ хўжалиги ва қурилиш техникаси;
транспорт ва алоқа воситалари, оргтехника;
бошқа турдаги ускуналар ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган мулклар.

Лизингнинг асосий таъминот тури бўлиб, лизинг учун бериладиган мулк ҳисобланади. Лизинг берувчи лизинг олувчидан лизинг шартномаси билан боғлиқ ҳаражатларга сарфланган маблағларининг қайтишини кафолати сифатида, шу жумладан, гаров, банк кафолати ёки учинчи шахс кафилиги шаклларидаги таъминот талаб қилиниши мумкин.

Кредит шакллари ичида энг кенг тарқалгани банк кредитидир.

2. Банк кредити фақат пул шаклида берилди ва ссуда дейилади. Банк кредитида қарз берувчи сифатида банк муассасаслари чиқади. Банклар турлича бўлиб, улар таркибига марказий, тижорат, инвестиция, ипотека, жамғарма, халқаро ва ихтисослашган банклар киради.

Банкларнинг кредитга бериладиган пул маблағлари уларнинг ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағлардан ташкил топади. Банклар ўз фаолиятларида корхоналар, ташкилотлар ва аҳолининг вақтинчалик бўш пул маблағларини маълум ҳақ тўлаш (фоиз) эвазига депозитлар ва омонатлар сифатида жалб қиладилар. Банклар бу маблағларни ўз номларидан кредит сифатида беришлари мумкин. Қарз олувчилар сифатида эса турли тармоқлар ва соҳаларда фаолият кўрсатувчи корхоналар, ташкилотлар фирмалар, давлат идоралари ва аҳоли катнашади.

Қарз берувчи билан қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси тузилади. Банк кредити бўйича олинмайдиган даромад ёки ставка томонлар ўртасида келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи шаклида бўлади. Биз билан кўриб чиққан кредит тамойиллари ва кредит турлари, асосан, банк кредитига тегишлидир.

2.1 Банк кредити турларидан бири ипотека кредитидир. Ипотека кредити кўчмас мулклар, яъни ер, бинолар, иншоотлар ва бошқаларни гаровга олиш йўли билан узок муддатга берилади. Бундай кредитлар ерларни ўзлаштириш, уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, шунингдек ишлаб чиқариш ва турар-жой биноларини қуриш мақсадларида берилади. Ҳозирда Ўзбекистонда ипотека кредити Ўзбекистон Республикасида 2006 йил 4 октябрдан қабул қилинган Ипотек тўғрисидаги Қонунга биноан берилмоқда ва бундай кредитлар билан «Ипотека банк» ва бирқатор банклар шуғуланмоқда.

3. Истеъмол кредитида қарз берувчи сифатида банклар билан бир қаторда товар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи корхоналар, қарз олувчи сифатида эса аҳоли иштирок этади. Истеъмол кредити товар ва пул кўринишида берилади ҳамда аҳоли эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. Пул шаклидаги истеъмол кредити банклар томонидан, товар шаклидагиси эса савдо корхоналари томонидан тўлов муддатини кечиктириш орқали берилади.

Истеъмол кредити аҳолига уй-жой қуриш ва сотиб олиш, узок муддат фойдаланадиган товарлар, автомобиллар, мебел, аудио-видео техника ва шу қабиларни сотиб олиш, шунингдек таълим олиш ва даволаниш каби мақсадлар учун берилади.

Истеъмол кредити хорижда жуда кенг тарқалган бўлиб, ундан аҳолининг барча қатламлари кредит карточкалари тизими воситасида фойдаланади.

Ўзбекистонда 2006 йил 6 майда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Истеъмол кредити тугрисида”ги Қонунга биноан барча банкларда истеъмол кредити, 2001 йилдан бошлаб, шартнома бўйича пул тўлаб таълим олаётган талабалар учун «Таълим Кредитлари» ҳам жорий этилди. Таълим кредитлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июлдаги “Олий ўқув юртларида тўлов-контракт асосида ўқиш учун таълим кредитлари бериш” тўғрисидаги 318 сонли қарори ва унга илова “Олий ўқув юртларида тўлов контракт асосида ўқиш учун таълим кредитларини бериш тўғрисида”ги Низомига асосан берилади.

Таълим кредитлари тижорат банклари филиаллари томонидан олий таълим муассасаларининг кундўзги бўлимларига тўлов-контракт асосида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси фуқороси бўлган талабаларнинг ўқиши учун талабаларнинг ўзларига, уларнинг ота-оналарига ёки васийларига берилиши мумкин.

Таълим кредитлари, олий таълим муассасаларида ўқиш даври ҳисобга олган ҳолда, бакалавриятга ўқишга қабул қилинган талабаларга 10 йилгача, магистратурага ўқишга қабул қилинган талабаларга 5 йилгача бўлган муддатга берилади. Муддатли ҳарбий хизматни ўташ даври бу муддатга кирмайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июлдаги 318-сонли қарорига мувофиқ банк филиаллари томонидан берилган таълим кредитлари бўйича қуйидаги фоиз ставкалари белгиланади:

-чин етимларга, “Меҳрибонлик уйлари”да тарбияланганларга ҳамда болаликдан I ва II гуруҳ ногиронларига-ноль фоиз ставкаси (фоизсиз кредит);

-талабаларнинг қолган тоифаларига - Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг амалдаги қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган ўзгарувчан фоиз ставкалари.

Кам таъминланган оилалардан бўлган талабалар учун кредит бўйича қўшилган фоизларнинг 50 фоизи меҳнат, аҳолини иш билан таъминлаш ва ижтимоий муҳофаза қилиш туман бўлимлари томонидан иш билан таъминлашга қўмаклашиш давлат жамғармаси маблағларидан тўланади.

Таълим кредитлари бўйича фоиз ставкаси ва банк филиаллари томонидан қўшиладиган фоизлар учун тўловлар миқдори Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ўзгаришига қараб ўзгариши мумкин. Бу кредит шартномасида қайд этилиши керак.

Банкка таълим кредитини олиш учун қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

1. Таълим кредити олиш тўғрисида ариза.

Талаба ва олий таълим муассасаси ўртасидаги тўлов-контракт асосида ўқиш ҳақида белгиланган тартибда расмийлаштирилган шартнома (контракт). Контрактда ўқишнинг белгиланган муддати ва бир йил учун тўлов миқдори кўрсатилган бўлиши лозим. Ўқиш учун тўлов миқдори кейинги йилларда ўзгарган ҳолларда контрактларга тегишли ўзгартиришлар киритилади, бу ҳақда олий таълим муассасаси ўн кун муддатда банкка ёзма равишда маълум қилади, сўнгра қарз олувчи, банк ва олий таълим муассасаси ўртасидаги кредит шартномасига зарур ўзгартиришлар киритилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки уй-жой мулкдорлари ширкатлари томонидан қарз олувчининг яшаш жойи тўғрисида берилган маълумотнома.

Кредитни қайтаришининг таъминланиши тўғрисида ҳужжат:

Агар учинчи шахс томонидан кафиллик берилса, аввал кафилнинг молиявий аҳволи ва тўлов қобилияти ўрганилиб чиқилади ва сўнгра кафил билан шартнома тузилади. Кафиллик шартномаси кредитнинг тўлиқ суммасини ва унинг фоизларини ўзида жамлаб олиши лозим. Агар кафиллик берувчи юридик шахс бўлса, унда кафиллик шартномасида:

- кафилнинг банк ҳисоб рақами аҳволи тўғрисида маълумот;
- кафилнинг бошқа банкдаги ҳамма банк ҳисоб рақамлари ҳамда ундаги қолдиқлари билан бирга кўрсатилган маълумотнома;
- кафилнинг банк олдида ссуда бўйича ва бошқа қарзлари йўқлиги тўғрисидаги кўрсатма;
- кафилда картотека №2 йўқлиги тўғрисидаги маълумотномалар илова қилинади.

Агар кафиллик берувчи жисмоний шахс бўлса, албатта унинг иш жойидан иш ҳақининг ҳажми ва бошқа тўловлар ҳақида маълумот ҳамда паспорти бўлиши керак.

Суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтара олмаслиги хавфи суғурта қилинганлиги тўғрисидаги суғурта полиси. Бунда суғурта

мукофоти суммаси нафақат кредит суммасини қоплаши керак, балки унинг фойзаларини ҳам. Суғурта полисида банк суғурта мукофотини олувчи эъҳоддорнинг аниқ кўрсатилган бўлиши керак. Шунингдек, суғурта полиси бўйича суғурта тўлови тўланганлиги тўғрисидаги исботловчи кўрсатмани кўрсатиши керак;

6. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг кафилиги (фақат чин етимлар ва “Меҳрибонлик уйлари” да тарбияланганлар, болалиқдан I ва II гуруҳ ногиронлари ва кам таъминланган оидалардан чиққанлар учун).

Қарз олувчи юқоридаги ҳужжатларни банкка тақдим этиш билан айна бир вақтда паспортни шахсан ўзи кўрсатади. Банк паспортдан ва тақдим этилган бошқа ҳужжатлардан зарур кўчирмалар ва нусхалар олишга ҳақлидир.

4. Микрокредит Микрокредит - қарз олувчига тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун энг кам иш ҳақининг 1000 баравари миқдоридан ошмайдиган пул маблағидир.

Бошланғич (старт) сармоясини (капитални) шакллантириш учун микрокредитлар:

- юридик шахс мақомига эга бўлмаган тадбиркорлик субъектлари учун энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда;

- микрофирмалар ва деҳқон хўжаликлари учун (юридик шахс мақомига эга бўлган) энг кам ойлик иш ҳақининг 100 бараваригача миқдорда;

- фермер хўжаликлари учун энг кам ойлик иш ҳақининг 200 бараваригача миқдорда берилadi.

Бюджетдан ташқари жамғарма кредит линияси - бюджетдан ташқари жамғарма томонидан кичик бизнес субъектларини мақсадли асосда кредитлаш учун тижорат банкларига уларнинг балансида унинг суммасини акс эттирган ҳолда ажратилadиган маблағлар.

“Махсус имтиёзли кредитлаш жамғармаси” - кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларига имтиёзли кредитлар, шунингдек, микрокредитлар бериш мақсадида ташкил қилинган жамғармадир. Имтиёзли кредит бериш жамғармаси ҳисобидан берилadиган микрокредитлар бўйича фойз ставкалари микрокредит берилган кундаги Маржавий банкнинг қайта молиялаш ставкасининг 50 фойздан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

Бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан кредитлаш Марказий банкнинг Адлия вазирлигида 2006 йил 8 августда 1308-сон билан рўйхатга олинган “Тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларига бюджетдан ташқари жамғармалар ва Микрокредитбанк кредит линиялари ҳисобидан микрокредитлар бериш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан амалга оширилади.

5. Давлат кредитининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат қарз берувчи ва қарз олувчи сифатида ҳам иштирок этиши мумкин.

Давлат қарз берувчи сифатида молия вазирлиги, Марказий банк ёки бошқа идоралар орқали иқтисодиётнинг у ёки бу соҳаларини жадал ривожлантириш мақсадида тижорат банклари ва корхоналарга марказлаштирилган кредит ресурслари ажратади. Бундай кредитлар, одатда, имтиёзли кредитлар бўлиб, жуда паст фоизларда ёки фоизсиз берилади.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида нефт ва газ саноатини ривожлантиришга, олтин ва нодир металллар қазиб олиш ва қайта ишлаш корхоналарига, ғалла ва пахта етиштиришга марказлаштирилган кредитлар ажратилди. Хозирда бундай кредитлар асосан, кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга ажратилмоқда.

Давлат ўз харажатларини ўз даромадлари ҳисобидан қоплай олмай қолган тақдирда, яъни бюджет камомadini қондириш мақсадида банклар, корхоналар ва аҳолидан қарз олади. Давлат ўз идоралари томонидан давлат облигациялари ва заёмлари, давлат хазина мажбуриятлари, давлат қисқа муддатли облигациялари каби қийматли қоғозларни чиқариш ва сотиш орқали корхоналар, банклар ва аҳолининг пул маблағларини йиғади. Бу маблағлар давлат қарзи ва бюджет камомadini қоплашга сарфланади.

6. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда, яъни мамлакатлар ўртасида амалга оширилиши халқаро кредитни юзага келтиради. Халқаро кредитнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, қарз берувчилар ва олувчилар бошқа-бошқа мамлакатларда фаолият кўрсатадилар. Қарз берувчи ва қарз олувчилар сифатида давлатлар, давлат идоралари, банклар, компаниялар, фирмалар, халқаро ва минтақавий молия-кредит ташкилотлари қатнашадилар. Халқаро кредит товар ва валюта шаклида берилади. Халқаро кредит асосан, ривожланган давлатлар, халқаро молия-кредит ташкилотлари, йирик компаниялар, фирмалар ва банклар томонидан ривожланаётган мамлакатларга берилади.

Ҳозирда Ўзбекистон иқтисодиётида АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Исроил, Жанубий Корея ва бошқа мамлакатлар, Халқаро валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси каби халқаро молия-кредит ташкилотлари томонидан берилган кредитлардан фойдаланилмоқда. Халқаро молия институтлари ва хорижий давлатлар ҳукуматларининг имтиёзли кредит линиялари ва грантларни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиялаштириш мақсадларига қуйидаги ҳажмда жалб этиш режалаштирилган:

75 млн. долл. – 2011 йилда
90 млн. долл. – 2012 йилда
110 млн. долл. – 2013 йилда
130 млн. долл. – 2014 йилда
155 млн. долл. – 2015 йилда
168 млн. долл. – 2016 йилда
175 млн. долл. – 2017 йилда

7. Ломбард кредити деганда осон ва тез сотиладиган, кўзгалувчан мол-мулкни гаровга олиш орқали қисқа муддатга бериладиган кредит тушунилади.

Ломбард кредитини олиш учун қарз олувчи ўз мулкни ломбард муассасасига олиб бориб гаровга қўяди. Бундай мулклар қаторига қимматбаҳо металллар ва тошлардан тайёрланган заргарлик буюмлари, идишлар, санъат асарлари, қадимий ва ноёб қимматбаҳо ашёлар, аудио-видео аппаратура, қимматбаҳо қоғозлар ва бошқалар кириши мумкин. Гаровга қўйилган мулк қиймати мутахассис томонидан баҳоланади. Қимматбаҳо қоғозлар қиймати эса биржа курси бўйича аниқланади. бериладиган кредит суммаси гаровга қўйилган мулк қийматининг белгиланган қисмини ташкил этади. Масалан, қимматбаҳо металллар ва тошлар бўйича – 90 % гача, бошқа мулклар бўйича – 75 % гача, қийматли қоғозлар бўйича – 50 % дан 80 % гача.

Ломбард кредити 3-4 ойгача берилади. Агар кредит олувчи белгиланган муддатда кредитни қайтарса, гаровга қўйилган мулк унга қайтариб берилади. Агар кредит қайтарилмаса, мазкур мулк ломбард мулкига айланади.

Ҳозирда хорижий мамлакатларда ломбард кредитидан кенг фойдаланилади. Ломбард муассасалари деярли барча шаҳарларда фаолият кўрсатади.

Ўзбекистонда ҳозирда 58 та ломбардлар бўлиб улар асосан Тошкент шаҳри ва барча вилоят марказлари ҳамда йирик шаҳарларида фаолият кўрсатган. Жумладан Самарканд шаҳрида “Ҳазина холд” ва “Малахит” ломбард ташкилотларини мисол келтириш мумкин.

8. Судхўрлик кредити Кредитнинг энг қадимий шаклидир. Судхўрлик кредити барча мамлакатларда кенг тарқалган. Амалда судхўрлик кредити норасмий идоралар томонидан тегишли рухсатномага эга бўлмаган кишилар ва корхоналар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланиш учун берилади.

Судхўрлик кредити учун тўланадиган фоиз қарз берувчи билан қарз олувчи ўртасида келишилган ҳолда белгиланади ва одатда жуда юқори фоизларда берилади. Унинг даражаси ойига 10-15 %, айрим ҳолларда ундан ҳам юқори бўлади. Миллий кредит тизими ривожланиб борган сари барча тоифадаги қарз олувчилар эҳтиёжлари тобора тўларок қондирилиши натижасида судхўрлик кредити йўқолиб боради.

1995 йилдан бошлаб Ўзбекистонда махсус нобанк Кредит ташкилотлари ташкил қилинмоқда. Бозор иқтисодиёга ўтишни тезлаштириш, корхона ва ташкилотлар фаолиятини ривожлантириш мақсадида махсус молия-кредит муассасалари – «Бизнес-фонд», «Мадад» суғурта компанияси, Хусусийлаштириш Инвестисия Фондлари ва бошқалар ташкил қилинди. Бу муассасалар ҳам ўз навбатида ишлаб чиқарувчиларга кредит маблағлари ажратмоқдалар.

Юқорида кўриб ўтилган кредит шаклларидан ташқари иқтисодиётда кредитнинг бошқа шакллари ҳам учраб туради. Масалан, кредит кооперативлари, ва ўзаро ёрдам кассалари томонидан бериладиган кредитлар.

Ўзбекистонда кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаш ва уларга хизмат кўрсатишни яхшилаш ҳамда кредит бозорида ўзаро рақобатни кучайтириш мақсадида 2002 йилда «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Кредит уюшмалари кичик тадбиркорларнинг бошланғич даврда кредитларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон ҳозирда 58 та ломбардлар, 35 та кредит ташкилотлар ва 119 та кредит уюшмалари фаолият кўрсатмоқда.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Кредитларни таснифлашнинг аҳамияти нимада?
2. Кредитнинг берилиш муддатига қараб неча турларга бўлинади?
3. Кредитлар қайтарилиш муддатига қараб қандай турларга бўлинади?
4. Кредитларни ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрнига қараб қандай сарфланади?
5. Кредитнинг қандай шаклларида амалиётда қўлланилади?
6. Тижорат кредити қандай шаклда берилади?
7. Микрокредитлар қанча миқдордан берилади?
8. Товар кредитида товарлар ва хизматлар қандай берилади?
9. Лизинг кредитида объектларига нималар киради?
10. Банк кредити қандай шаклда берилади?
11. Ипотека кредитида нималар гаровга қўйилиб берилади?
12. Истемол кредитида кимлар иштирок этади?
13. Таълим кредити бериш тартиб қоидалари ҳақида фикр беринг.
14. Давлат кредитининг асосий хусусиятлари нимада?
15. Халқаро кредитнинг юзага келишдан мақсад нимада?

КРЕДИТ ХАВФ-ХАТАРИ ВА УНИ БОШҚАРИШ.

Режа:

1. *Кредит хавф-хатари тушунчаси ва унинг келиб чиқиш сабаблари. Фоиш хавф-хатари*
2. *Кредитнинг қайтарилишини таъминлаш усуллари*
3. *Кредитларнинг хавф-хатари даражасига қараб таснифланиши*

Асосий тушунчалар: кредит хавф-хатари, таваккалчилиги, фоиш хавф-хатари, таъминланганлик, яхши кредитлар, стандарт кредитлар, субстандар кредитлар, шубҳали кредитлар, умидсиз кредитлар,

1. Кредит хавф-хатари тушунчаси ва унинг келиб чиқиш сабаблари. Фоиш хавф-хатари

Кредит муносабатларининг энг муҳим шарти кредитнинг қайтарилишини таъминлашдир. Ана шу сабабли кредит берувчи кредит берилган олдин, кредит олувчи фаолиятини атрофлича ўрганиб чиқади ва берилган кредитни тўлиқ, ўз муддатида қайтарилиши учун барча чора-тадбирларни кўради. Аммо ҳаётда кўрилган барча чора-тадбирларга

карамасдан кредитнинг қайтарилмаслик ҳоллари ҳам учраб туради. **Натижада** кредит берувчи зарар кўради, яъни берилган кредитга «куяди». Ана шу туфайли кредит муносабатларида «кредит хавф-хатари», яъни «таваккалчилиги», «фоиз хавф-хатари», кредитнинг «таъминланганлиги» каби тушунчалар вужудга келган.

Кредит хавф-хатари ёки таваккалчилиги деганда берилган кредитларни белгиланган муддатда қайтарилмаслиги натижасида кўриладиган зарар хавфи тушунилади.

Фоиз хавф-хатари деганда берилган кредитлар бўйича фоиз ставкалари даражаси ва ҳаракатининг ўзгариши натижасида кўриладиган зарар хавфи тушунилади.

Кредит ва фоиз хавф-хатарининг келиб чиқишига қуйидагилар **асосий сабаб** бўлади:

Кредит олувчининг иктисодий аҳволи ёмонлашуви, унинг фаолиятида истеъмомчилар талаблари ўзгариши ҳамда ишлаб чиқариш ва савдода йўл қўйилган хатолар туфайли кўзда тутилмаган молиявий қийинчиликларнинг пайдо бўлиши;

мамлакатда сиёсий ҳолатнинг ўзгариши, қутилмаганда иктисодиётда рўй берадиган ислоҳотлар, ишлаб чиқаришнинг тинчлик шароитидан уруш шароитларига ўтказилиши ва бошқалар;

Кредит олувчининг виждонсизлиги, унинг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги лаёқатсизлиги, бошқарув таркибидаги ўзгаришлар ва бошқалар.

Кредит ва фоиз хавф-хатаридан ҳимояланиш мақсадида кредит берувчи томонидан қуйидагилар амалга оширилиши лозим:

- кредит беришдан аввал кредит олувчининг тўловга лаёқатлилигини ўрганиш.
- кредит бериш чоғида бериладиган кредитлар бўйича етарли даражада таъминланганликни ҳосил қилиш.
- берилган кредитни мақсадли сарфланиши ва қарздор фаолияти устидан назорат қилиб бориш.
- кредитни ундириб олиш муддатини чўзмаслик, тезкорлик қилиш.

2. Кредитнинг қайтарилишини таъминлаш усуллари

Кредитнинг қайтарилишини таъминлаш деганда, олинган кредитни тўлашнинг аниқ манбаи ва ундан қарз берувчининг фойдаланиши, унинг

старлиги, бутлиги ва яроклиги устидан назорат қилиш ҳукуқи тушунилади.

Бошқача қилиб айтганда, кредитнинг таъминланганлиги кредит олувчи ўз мажбуриятларини бажармаган шароитда, кредит берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва кредитни бирор гаров ёки молиявий кафолат асосида берилишини тақозо этади.

Аввалги мавзуларда кўриб ўтилган кредит шаклларида айримларининг таъминланиши тўғрисида тўхталамиз:

Ипотека кредити берилишида унинг таъминоти сифатида кредит олувчининг кўчмас мулклари - ер, бино, иншоотлар ва бошқалар гаровга олинади.

Ломбард кредити асосан қарз олувчининг тез ва осон сотиладиган, кўзгалувчан мулкларини - заргарлик буюмлари, қийматли қоғозлар, қимматбаҳо, ноёб, қадимий ва бошқа ашёларни гаровга олиш йўли билан берилади.

Истеъмол кредити эса, қарз олувчининг мол-мулкини гаровга олиш ёки унинг қариндош-уруғларининг ишонч хатлари асосида берилади.

Халқаро кредит муносабатларида таъминот сифатида қарз олувчи мамлакат ҳукумати кафолатлари, расмий олтин ва валюта резервлари, халқаро сугурта ташкилотлари сугурта ҳужжатлари ва бошқалардан фойдаланилади.

Банк кредити қуйидаги усуллар воситасида таъминланади:

-мол-мулк ва қийматли қоғозларни гаровга олиш орқали;

-сугурта компаниялари томонидан Кредит суммасини сугурталаш йўли билан;

-молиявий барқарор корхоналар, банklar ва фуқаролар томонидан бериладиган кафолатнома ва ишонч хатлари асосида.

Банklar ўзларининг энг ишончли миждозларига таъминланмаган, яъни «ишончли» кредитлар беришлари мумкин. Бундай миждозлар қаторига юқори рентабеллик даражасига эга бўлган, молиявий барқарор ва юқори даражада ўз капитали билан таъминланган корхоналар киради.

3. Кредитларнинг ҳавф-хатари даражасига қараб таснифланиши

Кредит берувчилар томонидан берилган кредитлар таснифлаб борилади ва кўрилиши мумкин бўлган зарарнинг олдини олиш ҳамда уни қамлаш бўйича чора-тадбирлар кўрилади. Ўзбекистон Республикаси

Марказий банкининг 2005 йил 11 июндаги 242-сонли “Активлар сифатини таснифлаш, тижорат банклари томонидан улар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоллаш учун заҳираларни шакллантириш ва ундан фойдаланиш тартибига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги йўриқномасига мувофиқ, заҳира ташкил қилиш мақсадида кредитлар тўрт гуруҳга – стандарт, субстандарт, шубҳали ва умидсиз кредитларга бўлинади. Стандарт кредитлар суммасининг 10 фоизи миқдорда, субстандарт кредитларнинг 25 фоизи, шубҳали кредитларнинг 50 фоизи, 100 фоизи миқдорда фойда ҳисобидан заҳира шакллантирилади. Берилган кредитларнинг сифатини ёмонлаштириш улардан кўриладиган заҳира ажратмаларини миқдорининг ошишига олиб келади. Бу эса, тижорат банкининг кредитлаш салоҳиятини пасайтиради. Шунингдек, муддати ўтган фоизлар ҳам тижорат банкининг фоизли даромади ва тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан балансдан ўчирилади.

Бу жараёни Ўзбекистон банклари томонидан берилётган кредитлар мисолида кўриб чиқсак. Банklar берилган кредитларни хавф-хатари даражасига қараб «яхши», «стандарт», «субстандарт», «шубҳали», «умидсиз» ёки «ишончсиз» кредитлар деб баҳолайдилар.

Жадвал I

Кредитларнинг хавф-хатар даражаси бўйича таснифланиши

№	Кредит тоифалари	Таъминланганлик даражаси	Кўриладиган зарар эҳтимоли	Заҳира яратиш даражаси
1.	Яхши	Юқори	-	-
2.	Стандарт	тўлиқ эмас	10 %	10 %
3.	Субстандарт	етарли эмас	25 %	25 %
4.	Шубҳали	паст	50 %	50 %
5.	Умидсиз	йўқ	100 %	100 %

Яхши кредитлар. Бундай кредитлар берилган миқозлар молиявий жиҳатдан барқарор, хўжалик обороти юқори даражада ўз капитали билан таъминланган, юқори самарадорлик кўрсаткичларига эга, дебитор ва кредиторлик қарзлари тўланиш муддати қисқа бўлади. Мазкур миқозлар аввал олган кредитлар ва фоиз суммаларини мунтазам равишда ўз вақтида тўлаб келганлар. Ушбу тоифадаги миқозларга берилган кредитларда

қайтарилмаслик белгилари бўлмайди, яъни ҳар қандай гумондан холи бўлади. Бундай миждозлар қатта ёбрў-эътибор ва имкониятларга эгадирлар.

Стандарт кредитлар. Бундай кредитлар берилган миждозлар аввал олган кредитларини вақти-вақти билан ўз муддатида қайтара олмаганлар. Кредит муддатини узайтириш ҳоллари юз берган. Бундай миждозларнинг молиявий аҳволи барқарор, аммо вақтинчалик қийинчиликлар бўлиб турган. Бундай миждозларга берилган кредитларни қайтарилмаслик ҳавфи кам, яъни «минимал» бўлади. Ана шу сабабли бу кредитлар бўйича кўрилиши мумкин бўлган зарар 10 % атрофида баҳоланади ва уни қоплаш учун мос равишда заҳира ташкил қилинади.

Субстандарт кредитлар. Бундай кредитлар берилган миждозлар ишончли молиявий барқарорлик ва юқори даражада тўлов қобилиятига эга бўлмайдилар. Аввал олинган кредитлар ва улар бўйича ҳисобланган фоиз суммаларини ўз вақтида тўламаслик ҳоллари юз берган. Субстандарт кредитлар бўйича 25 % кредитлар қайтарилмаслиги мумкин, деб ҳулоса қилиниши, кўрилиши мумкин бўлган зарарни қоплаш учун 25 % заҳира ташкил қилинади.

Шубҳали кредитлар тоифасига тўлиқ таъминланмаган, қайтарилиш эҳтимоли кам кредитлар қиради. Бундай кредит олган миждозларнинг молиявий аҳволи Беқарор бўлади. Улар фаолиятида аввал олган кредитларини ўз вақтида қайтармаслик ва кредит муддатларини узайтириш ҳоллари тез-тез рўй бериб турган. Бундай кредитларни қайтарилмаслик эҳтимоли юқори, аммо улар сифатига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омишлар мавжудлиги сабабли йўқотилган деб ҳисобланмайди. Бундай кредитлардан кўрилиши мумкин бўлган зарарни қоплаш учун 50 % миқдорида заҳира ташкил этилади.

Умидсиз ёки ишончсиз кредитлар тоифасига қайтарилиш эҳтимоли деярли йўқ бўлган, тўлиқ таъминланмаган ва қайтариш муддати 360 кундан ошган Кредитлар қиради. Бундай кредитлар бўйича кўриладиган зарарни қоплаш учун 100 фоиз миқдорида заҳира ташкил этилади ва банк фойдасидан қопланади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Кредит ҳаф-хатари ёки таваккалчилиги деганда нима тушунилади?
2. Фоиз ҳаф-хатари деганда нима тушунилади?
3. Кредит ва фоиз ҳаф-хатари келиб чиқиш сабаблари нимада?
4. Кредитнинг қайтарилишини таъминлаш қандай амалга оширилади?

5. Банклар кимларга «ишончли» кредитлар бериши мумкин?
6. Кредитнинг ҳаф-хатари даражасига караб қандай баҳоланади?
7. Яхши кредитлар берилган кредитларга кимлар киради?
8. Стандарт кредитлар берилган миқозлар кимлар?
9. Субстандарт кредитлар берилган миқозларнинг ахволи қандай?
10. Шубхали кредитлар тоифасига кимлар киради?
11. Умидсиз ёки ишончсиз кредитлар тоифасига кимлар киритилади?

ССУДА ФОИЗИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ

Режа:

1. *Ссуда фоизи тушунчаси ва унинг вазифалари*
2. *Ссуда фоизи турлари*
3. *Ссуда фоизига таъсир этувчи омиллар*

Асосий тушунчалар: ссуда, ссуда фоизи, номинал ссуда, сузиб юрувчи ссуда, реал ссуда, судхурлик кредити, кредит субъектлари, кредит объектлари, кредит ресурслари, кредитнинг тамоиллари, қайтариб беришлик, муддатлилик, таъминланганлик, тўловлилик, мақсадлилик

1. Ссуда фоизи тушунчаси ва унинг вазифалари

Ссуда деганда банкдан пул шаклида берилган кредит тушунилади. Ссуда фоизи (проценти) кредитнинг тўловлилик тамойилидан келиб чиқади. Иқтисодий адабиётларда «ссуда фоизи», «қарз фоизи», «кредит фоиз ставкаси», оддийгина «фоиз» ёки «процент» каби атамалар учраб туради. Уларнинг барчаси бир хил маънони билдиради.

Ссуда фоизи деганда кредитга олинган маблағлардан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, ссуда фоизи кредитнинг баҳосидир.

Ссуда фоизи бериладиган кредит суммасига нисбатан аввалдан фоизларда белгиланади. Ссуда фоизи даражаси эса ссуда фоизи суммасининг қарз миқдорига нисбати билан аниқланади. Масалан, корхона банкдан олган 12 млн. сўм Кредит учун, ҳар ойда 600 минг сўмдан фоиз тўласа, ссуда фоизи даражаси 5 % ни ташкил этади, яъни:

$$\text{Сф.д} = \frac{600000\text{с}}{12\ 000\ 000} \cdot 100 = 5\%$$

Ссуда фоизи суммасини аниқлаш учун ссуда суммаси ссуда фоизи даражасига кўпайтирилади ва 100 га бўлинади:

5

$$C_{ф.с} = 12000000с \cdot \frac{5}{100} = 600\,000с$$

Ссуда фоизи куйидаги вазифаларни бажаради:

Ссуда фоизи кредит олувчининг ишлаб чиқариш ресурслари ва қарзга олинган маблағлардан унумлироқ фойдаланишга ундайди. Сабаби, ссуда фоизи суммаси кредит олувчи олган даромад ҳисобидан тўланади. Шу туфайли кредит олувчи кўпроқ даромад олишга ҳаракат қилади.

Ссуда фоизи олиннадиган кредит миқдорини чегаралаб кўяди. Сабаби, кредит олувчи қанча кўп қарз олса, шунча кўп ссуда фоизи тўлайди ва аксинча, қанча кам олса, шунча кам тўлайди. Шунинг учун кредит олувчи ўзига зарур бўлган энг кам миқдордаги қарз олишдан манфаатдордир. У нисбатан камроқ маблағ сарфлаб, кўпроқ даромад олишга интилади.

Ссуда фоизи банклар ва бошқа махсус молия-кредит муассасаларининг асосий даромад манбаи ҳисобланади. Улар томонидан жалб этилган маблағлар, яъни депозит ва омонатлар учун тўловлар ҳам ана шу ссуда фоизи ҳисобидан амалга оширилади.

2. Ссуда фоизи турлари

Кредит турлари ва шакллари хилма-хил бўлгани каби, улар учун тўланадиган ссуда фоизлари ҳам турлича бўлади. Улардан айримларини кўриб чиқамиз:

Кредитни қайтариш чоғида бирдан тўланадиган ссуда фоизи. Масалан, кредит суммаси – 1000 000 сўм, муддати - 3 ой (90 кун), йиллик ссуда фоизи даражаси - 60 % (360 кун учун). Кредит олувчи кредит муддати биттач, Кредитни қайтаради ва 150 минг сўм ссуда фоизи тўлайди.

$$C_{ф.с} = \frac{1000000с \cdot 60 \cdot 90}{360 \cdot 100} = 150000с$$

Кредит берилган муддатда 1 меъёрда тўлаб бориладиган ссуда фоизи. Юқоридаги мисолга қайтадиган бўлсак, энди қарздор ссуда фоизини ойма – ой 50.000 сўмдан тўлаб боради.

$$C_{ф.с} = \frac{1000000с \cdot 60 \cdot 30}{360 \cdot 100} = 50000с$$

Кредит бериләтган пайтда бирдан тўланадиган ссуда фоизи. Юкоридаги мисолга қайтамиз, факат кредит муддати 1 ой (30 кун) деб оламиз. Бу ҳолда карз олувчи аввалдан 1 ойлик ссуда фоизини, яъни 50000 сўм тўлайди ёки карз берувчи кредит суммасидан 50000 сўм ушлаб қолиб (1000000 сўм–50000 сўм) 950000 сўм беради.

Қатъий белгилаб қўйиладиган ссуда фоизи одатда, кредит шартномаси амал қилган муддатда ўзгармасдан қолади. Бундай ссуда фоизларини **номинал** ссуда фоизи ҳам дейилади. Мазкур ссуда фоизи кредит берувчи манфаатларига зид келиши ҳам мумкин. Айниқса, инфляция шароитида бунга йўл қўйилмайди.

Сузиб юрувчи, яъни ўзгарувчан ссуда фоизи. Бу ҳолда кредит берувчи томонидан ссуда фоизи ҳар ойда кредит ресурслари бозоридаги талаб ва таклифга қараб қайта ҳисоблаб борилади.

Реал ссуда фоизи деганда инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда белгиладиган ссуда фоизи тушунилади. Масалан, ойлик номинал ссуда фоизи – 5 %, ойлик инфляция даражаси – 2 %. Бу ҳолда реал ссуда фоизи 7 % (5 % + 2 %) ни ташкил этади.

3. Ссуда фоизига таъсир этувчи омиллар

Ссуда фоизи даражасига кўп омиллар таъсир этади, улардан асосийлари қуйидагилардан иборат:

Чизма-13

Ссуда фоизига таъсир қилувчи омиллар

1. Пул бозоридаги, яъни кредит ресурслари «ким ошди» савдосидаги (аукцион) кредит ресурсларига бўлган талаб ва таклиф нисбати. Агар талаб ортса, ссуда фоизи юқори ва аксинча таклиф кўпайса, ссуда фоизи паст бўлади. Ўзбекистонда кредит ресурслари «ким ошди» савдоси 1995 йилдан бери фаолият кўрсатмоқда, унда асосан тижорат банклари катнашмоқдалар.

2. Кредитга олинадиган маблағларни ишлатишдан олинадиган фойда даражаси, яъни кредит самарадорлиги. Агар тадбиркор кредитни 10 % ҳисобидан олса-ю, уни ишлатиш 20 % фойда берса, у қарзни 12 % га ҳам олиши мумкин.

3. Кредит муддати ва шартлари. Агар кредит узок муддатга берилса ва уни қисмларга бўлиб тўлаш мумкин бўлса, ссуда фоизи юқори бўлади. Агар кредит қисқа муддатга берилса ва уни бирданга қайтариш лозим бўлса, ссуда фоизи даражаси паст бўлади.

4. Кредит қандай валютада берилганлиги. Агар кредит эркин муомаладаги валютада берилса, ссуда фоизи даражаси юқори бўлади ва аксинча эркин муомалада бўлмаган валютада берилса, ссуда фоизи даражаси паст бўлади.

5. Пулни муқобил ишлатиш имконияти. Агар пулни қарзга бериш ўрнига бошқача ишлатиш кўпроқ фойда келтирса, кредит таклифи қисқаради ва ссуда фоизи даражаси ортади.

6. Кредит ҳавф-хатари даражаси. Агар кредит ҳавф-хатари юқори бўлса, ссуда фоизи даражаси юқори белгиланади ва аксинча, ҳавф-хатар даражаси паст бўлса, ссуда фоизи даражаси ҳам паст даражада белгиланади.

Инфляция даражаси. Агар иқтисодиётда инфляция даражаси юқори бўлса, ссуда фоизи ҳам юқори, аксинча инфляция даражаси паст бўлса, ссуда фоизи даражаси ҳам паст бўлади.

Жалб қилинган маблағлар учун тўланадиган фоизлар даражаси. Агар депозит ва омонатлар учун тўланадиган фоизлар юқори бўлса, ссуда фоизи даражаси ҳам юқори бўлади.

Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкаси. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Марказий банки тижорат банклари томонидан берилмайдиган кредитлар бўйича ссуда фоизининг энг юқори даражасини чекловлиб қўймоқда. Агар Марказий банк қайта молиялаштириш ставкаси шунинг 14 % деб белгиланган бўлса, тижорат банклари томонидан

бериладиган кредитлар учун ссуда фоизи ундан 1,5 баробарга кўп, яъни 18 % гача белгиланиши мумкин.

Ҳозирда Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан ссуда фоизлари белгиланаётганда юқоридаги омиллардан охириги учтаси эътиборга олинмоқда, яъни:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қайта молиялаштириш ставкаси;
- жалб эътилган маблағлар учун тўланадиган фоизлар даражаси; инфляция даражаси.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ссуда деб нимага тушунилади?
2. Ссуда фоизи деб нимага айтилади?
3. Ссуда фоизи қандай белгиланилади?
4. Ссуда фоизи қандай вазифаларни бажаради?
5. Ссуда фойзининг турлари қандай?
6. Номинал ссуда фоизига тариф беринг
7. Сузиб юривчи ссуда фоизигатариф беринг
8. Реал ссуда фоизига тариф беринг
9. Ссуда фоизига таъсир этувчи омиллар нималардан иборат?
10. Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан ссуда фоизлари белгиланаётганда қандай омиллар эътиборга олинмоқда.

КРЕДИТ БЕРИШ ТАРТИБИ

Режа:

1. *Кредит бериш ва расмийлаштиришнинг умумий тартиби*
2. *Тижорат банклари кредит сиёсатининг асосий мақсади ва стратегияси*
3. *Кредит бериш, расмийлаштириш ва қайтариш босқичлари*

Асосий тушунчалар: кредит сиёсати, кредит бузортмаси, кредитга лаёқатлилиқ, кредит шарномаси, кредит таъминоти, кафолатнома, ишонч хати, суғурта полиси

1. Кредит бериш ва расмийлаштиришнинг умумий тартиби

Тижорат банкларининг кредит сиёсати “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”, “Гаров тўғрисида”, “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон

Ҳиснуубликаси Қонунлари, Президент фармонлари, Ўзбекистон Ҳиснуубликаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-56-сонли “Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва “Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йилнинг 15 январидаги “Банк тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 24-сонли, 2000 йилнинг 24 мартдаги “Банк тизимини ислоҳ қилишга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” ги 104-сонли, 2002 йилнинг 4 декабридаги “Банкларнинг кредитлари бўйича қарздорлик ўз вақтида қайтмаган тақдирда ундирувни қарздорларнинг ликвидли мол-мулкига қаратиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида”ги 422-сонли қарорига, Адлия Вазирлиги томонидан 2000 йил 2 мартда 905-сон билан рўйхатга олинган “Тижорат банклари кредит сиёсатига нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги Низоми ва бошқа амалдаги меъёрий ҳукукий ҳужжатлар асосида ишлаб чиқилиб, тижорат банкининг молия йили мобайнида кредитлаш жараёнида юзага келувчи таваккалчилигини бошқаришда банк раҳбарияти томонидан қабул қилинадиган чоралар ва услубларни белгиловчи ҳамда банк раҳбарияти ва ходимларининг кредит портфелини самарали бошқариш, шунингдек, миждозларни кредитлаш жараёнида кенг қамровли банк хизматларини кўрсатиш соҳасидаги асосий стратегия ва тактикасини белгилайди.

Кредит сиёсати тижорат банкининг даромадли ва барқарор фаолият юритиши, унинг рақобатбардошлигини ошириш нуқтаи-назаридан оптимал, ҳар тарафлама мувозанатлашган кредит портфелини шакллантириш ҳамда кредитлаш жараёнида юзага келувчи банк таваккалчилигини бошқаришга йўналтирилади.

Кредит сиёсати тижорат банки стратегиясининг бир қисми сифатида **стратегик жиҳатдан**, кредит бозорида банкнинг ҳаракат қилишидан кўнраган мақсадини, тамойилларини ва йўналишларини, **тактик жиҳатдан** эса молиявий ёки бошқа воситаларни, кредит битимларини амалга оширишдан банкнинг стратегик мақсадларига эришиш йўналишларини ва қонунларини ҳамда кредитлаш жараёнини ташкил этиш тартибини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

2. Тижорат банклари кредит сиёсатининг асосий мақсади ва стратегияси

Кредит сиёсатининг биринчи навбатдаги мақсади мижозларнинг банк кредитларига бўлган эҳтиёжларини қондириш, банкнинг ўз ва жалб қилинган маблағларини қулай шарт-шароитларда жойлаштириш орқали даромадлилигини ошириш, банк акциядорларининг юқори даромад олишларини таъминлаш, ликвидлик кўрсаткичларини меъёр талаблари даражасида ушлаб туриш, кредит портфелини диверсификациялаш орқали таваккалчиликлар (рисклар)ни камайтириш, кредитлаш жараёнларида қонун ва меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларга риоя қилинишини таъминлашдан иборатдир.

Аввалги мавзуларда кўриб чиққанیمиздек турли-туман кредит шакллари бериш тартиби ҳам хилма-хил бўлади. Ҳар бир банк кредит бериш, расмийлаштириш ва қайтариб олиш тартибини, яъни кредит сиёсатини мустақил равишда белгилайди. Аммо шундай тартиб – қоидалар борки, уларни барча банклар ўз амалиётларида ҳеч бир ўзгаришсиз қўллаб келмоқдалар, уларни ўзгартиришга ҳожат ҳам йўқ.

3.Кредит бериш, расмийлаштириш ва қайтариш босқичлари

Кредит олувчи кредит олиш учун ўзи танлаган банкка кредит буюртмасини беради. Кредит буюртмасида кредит суммаси, муддати ва мақсади кўрсатилади, у Кредит олувчи томонидан имзоланади, ҳамда тасдиқланади.

Банк томонидан кредит олувчининг кредитга лаёқатлилиги ва сўралаётган кредит самарадорлигини баҳолаш мақсадида, унинг ўтган даврдаги фаолияти тўғрисида ҳисобот ҳужжатлари талаб қилинади. Бундай ҳужжатлар таркибига йиллик ҳамда чораклик ҳисоботлар, бухгалтерия баланслари ва бошқалар киради.

Мижознинг кредитга лаёқатлилиги деганда, унинг олган кредитини ўз муддатида қайтара олиш қобилияти тушунилади. Кредитга лаёқатлиликини баҳолаш учун банк мутахассиси қарз олувчи тақдим этган ҳужжатлар асосида ўнлаб кўрсаткичларни аниқлайди. Бу кўрсаткичлар каторига ликвидлик, қоплаш, ўз маблағлари, жалб этилган маблағлар, айланма маблағлар айланувчанлиги, самарадорлик коэффициентлари ва бошқалар киради. Банк ана шу кўрсаткичлар ёрдамида қарз олувчининг молиявий ҳолатини баҳолаш билан бирга, унинг моддий – техник таъминоти, ишлаб чиқариш, маҳсулот сотиш жараёнлари, шунингдек ҳамкорлар билан алоқаларини ўрганиб чиқади.

Банк кредитдан фойдаланиш самарадорлигини махсус ҳисоб-китоблар воситасида аниқлайди. Банк қарз олувчи кўрсаткичларини ижобий баҳолаган тақдирда, унга кредит бериш, шунингдек кредит суммаси, муддати ёки фоизини ўзгартириш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Тижорат банкларнинг кредитлаш жараёни қуйидаги чизмада кўрсатиб ўтилган:

Чизма-14

Банк томонидан кредит беришга қарор қилинган тақдирда қарз олувчи билини кредит шартномаси тузилади. Кредит шартномаси банк билан қарз олувчи муносабатларини белгиловчи асосий хужжат бўлиб, унда кредит суммаси, муддати, фоизи, мақсади, томонларнинг ҳуқуқ ва

мажбуриятлари, шартномани бажармаганлик ҳолларида кўриладиган жазо чоралари ҳамда бошқалар кўзда тутилади. Одатда, кредит шартномасига Кредитнинг қайтарилишини кафолатловчи, кредит таъминоти воситалари -- гаров тўғрисидаги шартнома ёки кафолатнома ёки суғурта ҳужжатлари илова қилинади.

Гаров тўғрисидаги шартнома банкка кредит қайтарилмаган тақдирда, гаровга қўйилган мулкни сотиш ва кредитни қоплаш ҳуқуқини беради.

Учинчи шахслар томонидан берилган кафолатнома ёки ишонч хати кредит қайтарилмаган тақдирда, улардан кредитни ундириб олишга асос бўлади.

Суғурта шартномаси ёки полиси кредит қайтарилмаган тақдирда, кредитни суғурталовчи ташкилот ёки компаниядан ундириб олиш воситасидир.

Барча зарурий ҳужжатлар расмийлаштирилгач, банк кредит олувчига кредит беради, яъни унга ссуда счётини очади. Ссуда счётида берилган кредит суммаси, унинг сарфланиши ва қайтарилиши акс эттирилади.

Банк томонидан берилган кредитдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ва кредит шартномасида кўзда тутилган бошқа шартларнинг бажарилиши устидан жорий назорат амалга оширилади. Назорат ҳужжатлар орқали ёки бевосита кредит сарфланаётган жойга бориб қилинади. Бундан ташқари банк қарздорнинг молиявий фаолиятини кузатиб боради ва ҳавфли ўзгаришларни илғаб олишга ҳаракат қилади.

Кредит муддати тугагач қуйидаги ҳоллар юз бериши мумкин:

6 А.Кредит ўз вақтида қайтарилади, фоизлар тўланади. Банк ҳам, кредит олувчи ҳам ўз шартларини бажарди, улар бундан кейин ҳам ҳамкорлик қилишлари мумкин.

6 Б.Кредит қайтарилмади ва фоизлари тўланмади, яъни банк учун янги муаммолар пайдо бўлди. Банк берилган кредит ва фоиз суммаларини ундириб олиш учун кредит шартномасида кўзда тутилган махсус чораларни қўллайди.

7 Банк кредит ва фоизларни ундириб олиш учун қуйидаги махсус чора тадбирларни қўллайди:

- агар кредит шартномаси қарздор томонидан кўпол равишда бузилган ва унинг кредит лаёқати сезиларли даражада ёмонлашган бўлса,

кредит шартномаси бекор қилинади, унга нисбатан иқтисодий жазо чоралари қўрилади;

- агар кредит шартномаси қарздорга боғлиқ бўлмаган сабабларга асосан бузилган бўлса ва бу сабаблар узрли деб ҳисобланса, банк кредит муддатини узайтириши, иқтисодий жазо чораларини қўлламаслиги ҳам мумкин;
- банк кредит суммасини кредит шартномасида кўзда тутилган воситалар орқали коплайди.

8 Агар кредит қарздор мулкни гаровга қўйиш орқали таъминланган бўлса, мазкур мулк «ким ошди» савдосида сотилади ва кредит қопланади.

Агар кредит учинчи шахсларнинг кафолатнома ёки ишонч хатлари асосида берилган бўлса, кафолат берувчилардан ундириб олинади.

Агар кредит сугурталанган бўлса, бу ҳолда қайтарилмаган кредит суммасини сугурталовчи ташкилот ёки компания тўлайди.

Мавзунини мустахкамлаш учун саволлар:

1. Кредит сиёсатининг мақсали ва стратегияси нимадан иборат ?
2. Кредит бериш ва расмийлаштириш тартиби деганда нима тушунилади?
3. Кредит сиёсати қандай белгиланилади?
4. Кредит бериш, расмийлаштириш ва қайтариш босқичлари қандай амалга оширилади?
5. Кредит буюртмаси қандай берилади?
6. Мижознинг кредитга лоёқатлиги деганда нима тушунилади?
7. Кредит шартномаси қимлар томонидан тузилади ва унга нималар илова қилинади?
8. Кредитни қайтариб олишга қандай ҳужжатлар асос бўлиши олади?
9. Кредит муддати тугагач қуйидаги ҳоллар юз беради?
10. Банк кредит ва фонсларни ундириб олиш учун қандай махсус чора тадбирларни қўллайди?

ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР ВА ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИ

Режа

1. *Халқаро иқтисодий алоқалар тушунчаси ва уларнинг миллий иқтисодиёт тараққиётидаги ўрни*
2. *Халқаро иқтисодий алоқаларнинг асосий шакллари*

3. Ўзбекистон Республикасининг Халқаро иқтисодий ҳамжамиятга кириш шарт-шароитлари ва ҳозирги ҳолати

Асосий тушунчалар: Халқаро иқтисодий алоқалар, Халқаро меҳнат тақсимоти, Иқтисодий манфатдорлик, Ташқий савдо, Экспорт, Импорт, Миграция, Халқаро саёҳлик

1. Халқаро иқтисодий алоқалар тушунчаси ва уларнинг миллий иқтисодиёт тараққиётидаги ўрни

Биз нима учун халқаро иқтисодий алоқаларни ўрганамиз? Сабаби, халқаро иқтисодий алоқалар натижасида валюта муносабатлари вужудга келади, валюта муносабатлари эса ўз навбатида валюта операсияларини келтириб чиқаради.

Валюта операциялари пулнинг жаҳон пуллари вазифаси билан боғлиқ бўлиб, банклар томонидан амалга оширилади ва уларнинг энг асосий вазифаларидан биридир. Валюта операциялари мамлакат халқаро иқтисодий алоқаларининг ажралмас қисми ҳисобланади ва миллий иқтисодиёт тараққиётини таъминлайди.

Халқаро иқтисодий алоқалар деганда мамлакатлар ўртасидаги савдо, иш кучининг кўчиб юриши, яъни миграцияси, кредит, валюта муносабатлари, илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш соҳасидаги ҳамкорлик, сайёҳлик ҳамда бошқа турдаги муносабатлар тушунилади.

Халқаро иқтисодий алоқалар мамлакатда ишлаб чиқаришнинг юқори суръатларда ривожланиши, меҳнат унумдорлигини ўсиши, калқ хўжалиги тармоқларида фан-техника ютуқларини жорий қилишга имкониятлар яратади ва миллий иқтисодиёт самарадорлигини оширади.

Бозор иқтисодиёти очик иқтисодиёт бўлиб, мамлакатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорликни талаб қилади ва миллий биқикликни инкор этади.

Бундай ҳамкорликнинг асосини халқаро меҳнат тақсимоти ташкил этади.

Халқаро меҳнат тақсимоти турли мамлакатлар хўжалик фаолиятининг ихтисослашуви, уларнинг бир-бирларига товарлар етказиб беришлари ва хизматлар кўрсатишлари заруратини билдиради.

Айрим мамлакатлар у ёки бу товарларни ишлаб чиқаришга ихтисосланади. Бу табиий шароит, ишлаб чиқариш тажрибаси ва тараққиёт даражаси, шунингдек мамлакат ресурсларига боғлиқ бўлади.

Қайси мамлакатда қайси товарларни сифатли ва кам харажат билан яратиш имконияти мавжуд бўлса, шу соҳа ривож топади.

Халқаро меҳнат тақсимоги **иктисодий манфаатдорлик** қондасидан келиб чиқади. Мамлакатда қайси маҳсулотни ишлаб чиқариш қулай ва арзон бўлса, шу маҳсулот бошқаларга ҳам етказиб берилади, ниманики мамлакатда ишлаб чиқариш ўрнига четдан келтириш арзонга тушса, шу товар четдан сотиб олинади. Иқтисодий манфаатдорлик қондасининг моҳияти шундаки, халқаро ҳамкорликда иштирок этувчи ҳеч бир мамлакат зарар кўрмайди, балки у ёки бу даражада манфаатдор бўлади.

Модомики, Кувайт учун нефтни, Япония учун машиналарни, Ҳиндистон учун чойни, Ўзбекистон учун пахтани четга сотиш қулай экан, улар шунга афзал кўришади. Ихтисослашув меҳнат унумдорлигини оширади, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради, маҳсулот сифатини яхшилайдди.

Халқаро иқтисодий алоқаларда мамлакатлар турли даражада қатнашадилар. Иқтисодиёти заиф мамлакатлар бошқаларга хом-ашё етказиб берсалар, иқтисодий ривожланган мамлакатлар тайёр саноат маҳсулотларини четга чиқарадилар.

Халқаро иқтисодий алоқаларда ҳар бир мамлакат ўз ўрнини топишга, халқаро иқтисослашувда қатнашишга миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда интилади. Халқаро миқёсда алоқалар қанчалик чуқурлашса, мамлакатларнинг бир-бирларига боғлиқлиги шунчалик кучаяди, уларнинг ҳамкорлик доираси кенгаяди.

2. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг асосий шакллари

Аввал тўхталганимиздек, халқаро иқтисодий алоқалар асосан қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- ташқи савдо;
- халқаро кредит;
- халқаро иш кучи миграцияси;
- халқаро илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш соҳасидаги **ҳамкорлик**;
- халқаро сайёҳлик ва бошқа турдаги хизматлар.

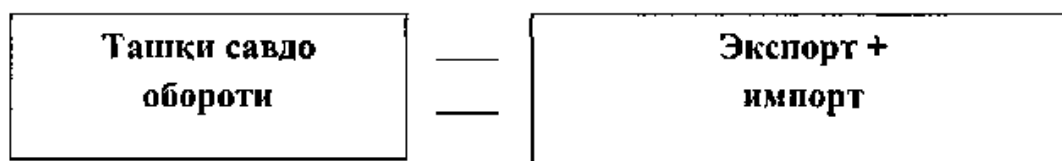
Ташқи савдо халқаро иқтисодий алоқаларнинг энг қадимий ва **асосий** шаклидир. Ташқи савдода экспорт ва импорт атамалари қўлланилади.

Экспорт деганда, мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, Технологиялар ва хизматларни чет мамлакатларга чиқариш ва ташқи бозорда сотиш тушунилади.

Импорт деганда, чет мамлакатларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва хизматларни мамлакатга келтириш ва ички бозорда сотиш тушунилади.

Ташқи савдо обороти экспорт ва импорт йиғиндисидан иборатдир, яъни:

чизма-15

Ташқи савдо азалдан ривожланиб келган. Шу боисдан ўрта асрлардаёқ Буюк ипак йўлида Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо ривож топган. Агар дастлаб мамлакатлар ўзларининг ички бозорларидан ортган товарларни четга чиқарган бўлсалар, эндиликда товарлар экспорт мақсадлари учун ишлаб чиқарилади.

Ташқи савдо турли мамлакатлар ўртасида товар айирбошлаш бўлиб, иктисодий манфаат кўриш мақсадларида амалга оширилади. Муайян товарни ишлаб чиқариш нисбатан арзон ёки қимматга тушиши, уни экспорт ёки импорт қилишга олиб келади. Агар мамлакатда ишлаб чиқарилган товар чет мамлакатларда ишлаб чиқаришга нисбатан арзонга тушса, у ҳолда бу товар экспорт қилинади. Аксинча, мамлакатда ишлаб чиқарилган товар четга нисбатан қимматга тушса, у ҳолда бундай товарни импорт қилиш афзалдир.

чизма-15

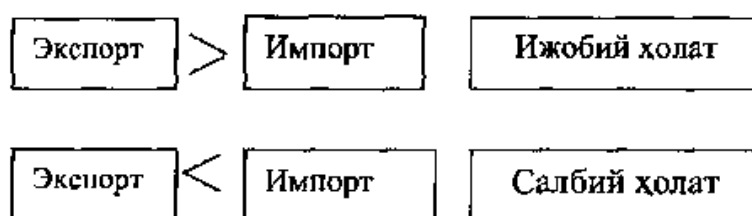

Товарларнинг арзон бўлишига куйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- мамлакатнинг табиий ресурслари;
- мамлакатнинг илмий салоҳияти;
- тўпланган тарихий тажриба;
- ресурслар ва ишчи кучининг арзонлиги.

Мамлакатнинг жаҳон бозоридаги иштироки ва унинг самарадорлигини экспорт ва импортнинг нисбати, уларнинг таркиби белгилайди. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар экспорти импортига нисбатан кўп ва асосан, тайёр саноат маҳсулотларидан иборат бўлади. Масалан, Буюк Британия экспортининг 90 фоиздан ортигини саноат маҳсулотлари ташкил этади.

Кам ривожланган мамлакатлар экспорти импортидан оз, агар кўп бўлса ҳам, барибир хом-ашёдан иборат бўлади. Улар импортида тайёр маҳсулотлар ва озиқ-овқатлар катта салмоққа эга бўлади. Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир мамлакат учун:

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ҳам миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда жаҳон бозорида тенг ҳуқуқли иштирокчи сифатида қатнашмоқда ва 1996 йилда биринчи марта ташқи савдо оборотида ўз экспортининг импортидан кўп бўлишига эришди, яъни ижобий қолдиққа (салдо) эга бўлиб келмоқди.

Ҳозирда Ўзбекистон жаҳоннинг 190 дан зиёд мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқаларни ўрнатган. 2016 йилда Ўзбекистон экспортининг 48% и МДҲ мамлакатларига, 82% и эса узоқ хорижий мамлакатларга тўғри келди.

2017 йил якунларига кўра мамлакатимиз ташқи савдо обороти 2015 йилга нисбатан 5,1% га ўсиб, 51844,4 млн. АҚШ долларига етди. Унда экспорт 61% ни, импорт эса 39% ни ташкил этди ва 5244,8 млн. АҚШ доллари миқдорида ижобий салдога эришилди.

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг яна бир шакли халқаро кредитдир. Халқаро кредит айрим мамлакатлар ва трансмилий

корпорациялар ҳамда халқаро молия-кредит ташкилотлари томонидан бошқа мамлакатларга заёмлар ва кредитлар беришда ўз аксини топади.

Узоқ давом этган тарихий таракқиёт жараёнида турли сабабларга кўра (урушлар, мустамлакачилик ва бошқалар) жаҳоннинг айрим мамлакатларида пул маблағлари ва моддий бойликлар жамғарилиб борилган. Булар жумласига АҚШ, Канада ва Ғарбий Европа мамлакатлари киради. Улар қаторига кейинчалик Япония, Жанубий Корея, Исроил ва Яқин Шарқдаги нефт казиб олувчи мамлакатлар ҳам қўшилди. Бу мамлакатларнинг иқтисодиётлари ривожланган ва қудратли бўлиб, аҳолиси фаровон ҳаёт кечиради. Улар ўз маблағлари, яъни капиталларидан оқилона ва самарали фойдаланиш мақсадида табиий ресурсларга бой, ишлаб чиқариш ресурслари ва иш кучи арзон, иқтисодиёти ночор, камбағал мамлакатларга кредит берадилар, инвестициялар кўядилар.

Кредит олувчилар асосан, Африка, Латин Америкаси, Марказий Европа, Жанубий-Шарқий ва Марказий Осиё мамлакатларидир. Шунингдек, жаҳонда фаолият кўрсатаётган ўнлаб халқаро ва минтақавий молия-кредит ташкилотлари ҳамда йирик банклар ҳам халқаро кредитлар бериш билан шуғулланмоқдалар.

Бироқ кейинги вақтда ривожланган мамлакатлар ҳам ўз иқтисодиётларига халқаро кредитлар жалб қилмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси ҳам халқаро кредит субъекти бўлиб, ўз иқтисодиётига хорижий кредит ва инвестицияларни фаол жалб этмоқда. Мустақиллик йилларида Республикамизда 33,6 млрд. АҚШ долларидан зиёд хорижий инвестициялар жалб этилди. 2010 йил давомида республикамиз иқтисодиётига жалб қилинган хорижий инвестиция ва кредитлар умумий миқдори 3635,2 млрд. АҚШ долларига тўғри келди, шунинг 3284,7 Давлат инвестиция дастури доирасида, 305,5 ҳудудий инвестициялар доирасида, шу жумладан 3107,9 тўғридан тўғри инвестицияларга тўғри келди.

Халқаро кредит ва инвестициялар кейинроқ алоҳида мавзу сифатида батафсил ёритилади.

Иш кучининг мамлакатлар ўртасида кўчиб юриши иш кучининг халқаро миграцияси дейилади. Миграция оқими иш кучи ортқча бўлган мамлакатлардан унга талаб бор бўлган мамлакатлар томон йўналган

бўлади. У кишиларни бир мамлакатдан бошқасига ишлаб келиш ёки тамомила ўша ерда қолиб ишлаш учун кўчиб боришларини билдиради.

Иш кучи миграцияси меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш имконини беради, иш ҳақини оширади, валюта топишга шароит яратади, ишловчилар малакасини оширади.

Айрим мамлакатлар иш кучи етишмаслиги сабабли уни четдан импорт қиладилар. Булар қаторига АҚШ, Ғарбий Европа ва Яқин Шарқ мамлакатлари киради. Бошқа мамлакатларда эса иш кучи нисбатан ортиқча, ишсизлик юқори бўлганлиги сабабли улар иш кучини экспорт қиладилар.

Ортиқча меҳнат ресурсларига эга бўлган мамлакатлар қаторига Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Бирма, Таиланд ва бошқа Осиё мамлакатлари, шунингдек Африка ҳамда Латин Америкаси мамлакатлари киради.

Кейинги йилларда Ўзбекистон ҳам чет мамлакатларга иш кучини экспорт қилмоқда. Фуқароларимиз асосан, Ғарбий Европа мамлакатлари, Исроил, Жанубий Корея, Россия Федерацияси, Қозоғистон каби мамлакатларда меҳнат қилмоқдалар.

Халқаро илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш соҳасидаги ҳамкорлик халқаро иқтисодий алоқаларнинг асосий шаклларида биридир. Илмий-техникавий ҳамкорлик фан ва техника ҳамда илмий тадқиқот соҳаларидаги давлатлараро иқтисослашув туфайли вужудга келган. Бу алоқалар халқаро доирада фан-техника ютуқларини алмашиниш, биргаликда илмий ишланма ва лойиҳалар тузиш, илмий тадқиқотлар олиб боришда намоён бўлади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси илмий – тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлири хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг илмий-тадқиқот ишларида фаол ҳамкорлик қилмоқдалар. Дунёнинг етакчи университетлари ва илмий марказлари билан энг долзарб муаммолар соҳасидаги лойиҳаларда иштирок этмоқдалар.

Ишлаб чиқариш соҳасидаги ҳамкорлик корхоналарининг иқтисослашув ва кооперативлашуви, биргаликда маҳсулот ишлаб чиқариш, кўшма корхоналар бунёд этиш ҳамда капитал қурилиш соҳасида намоён бўлади. Ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларда янги саноат корхоналарини қуриш, уларни энг замонавий

технологиялар билан жиҳозлаш экспортбоп ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятини яратади.

Охириги йилларда амалга оширилиши тугалланган йирик инвестицион лойиҳалар

- Янги русумдаги 480 дан ортиқ MAN оғир юк автомобиллари ҳамда 7797 донга Спарк М300 енгил автомобиллар ишлаб чиқарилди (инвестиция ҳажми – 31,3 млн.долл. ва 3 млн.евро);
- Йилига 30,0 млрд.куб.м. газни транзит қилиш қувватига эга бўлган “Ўзбекистон-Хитой” газ қувури ишга туширилди (инвестиция ҳажми – 3168,9 млн.долл.);
- Кўкдумалоқ қонида йилига 6 млрд.куб.м. йўлдош газларни утилизация қилиш станцияси қурилди (инвестиция ҳажми – 373,0 млн.долл.);
- Хаузак қонида йилига 3 млрд. метр куб газни бирламчи тайёрлов мосламаси ишга туширилди (ЛУКОЙЛ билан ҳамкорликда) (инвестиция ҳажми – 302,8 млн. долл.);
- «Тошгузар – Бойсун – Кумкўрган» йўналишидаги янги темир йўллар (инвестиция ҳажми – 34,4 млрд.сум);
- «Навой – Учқудук – Султон Увайстог – Нукус» темир йўл линиясининг 6 та янги разезди ишга туширилди (инвестиция ҳажми – 6,8 млрд.сум);
- «Тукумачи-Ангрен» йўналишида янги темир йўллар (инвестиция ҳажми – 85,4 млн.долл.);

Халқаро сайёҳлик халқаро иқтисодий алоқаларнинг энг тез ривожланаётган туридир. Сўнги ўн йилликлар давомида жаҳонда ҳақиқий сайёҳлик васвасаси рўй бермоқда. Жаҳонда сайёҳлар сони йилдан йилга ўсиб бормоқда. Агар 1950 йилда улар 25 млн. киши бўлган бўлса, 1996 йилга Келиб 592 млн. кишини ташкил этган, 2020 йилда туристлар оқими европа мамлакатларида 30%дан ошса, Осиё мамлакатларида бу кўрсаткич 400%ни ташкил этиши башорат қилинмоқда.

Халқаро сайёҳликнинг асосий минтақалар бўйича тақсимланиши қуйидагича: Европа - 65%, Осиё – 13%, Шимолий Америка – 12%, Жанубий Америка - 6%, Африка-3%, Австралия - 1%. Халқаро сайёҳлик соҳасида ҳам ривожланган мамлакатлар олдинда бормоқдалар. Булар

каторига АҚШ, Канада, Франция, Италия, Швейцария Хитой ва бошқалар киради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач республикада сайёҳликни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Кейинги ўн йил мобайнида Ўзбекистонда туризм соҳасида хизматлар ҳажми ортинининг барқарор суръатлари кузатилмоқда. Агар 1993 йилда Ўзбекистонда туризм соҳасининг барча турлари бўйича 461 минг киши хизмат кўрсатган бўлса, 2009 йилда эса туристларга хизмат кўрсатиш ҳажми 871 мингдан ортиқ кишини ташкил этди. Бир вақтнинг ўзида 2009 йилда Ўзбекистонлик фуқаролардан 34,6 минг нафар турист сифатида хорижий мамлакатларга саёҳатларни амалга оширдилар.

Мамлакатимизда 1993 йилда бёр йўғи 4та хусусий туристик фирма бўлган бўлса, ҳозирги пайтда туризм хизматларининг нодавлат секторида 738 та туристик фирма, шу жумладан умумий сифими 12,8 минг жойдан иборат 241 та меҳмонхона ва 500га яқин тур оператор ва тур агентлар фаолият олиб бормақда.

3.Ўзбекистон Республикасининг Халқаро иқтисодий ҳамжамиятга кириш шарт-шароитлари ва ҳозирги ҳолати

Ўзбекистон узок йиллар давомида ташқи дунёдан бутунлай ажратиб қўйилган эди. Собик СССР даврида халқаро иқтисодий алоқалар фақат Москва орқали, яъни иттифоқ идоралари ва ташкилотлари томонидан амалга оширилар эди. Ўзбекистон эса халқаро иқтисодий алоқаларда мустақил равишда иштирок этмас эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, унинг олдида мустақил равишда ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш, жаҳон ҳамжамиятига кириш ва унда муносиб ўрин эгаллаш, бошқа мамлакатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш ва уларга ўзининг ишончли шерик эканлигини кўрсатиш каби бирқатор масалалар пайдо бўлди.

Бу муаммоларни ҳал этиш учун эса Ўзбекистонда ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширадиган ихтисослашган ташкилий тузилмалар (назирлик, ташкилотлар, муассасалар, банклар ва бошқалар) ташкил этилмаган, мутахассислар мутлақо етишмас эди.

Ана шу сабабли Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида ўн ташқи сиёсатининг асосий тамойилларини ишлаб чиқди. Бу тамойиллар, айвало, Ўзбекистоннинг ўз ташқи сиёсатини тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик етишида амалга оширилишини кўзда тутади. Ўзбекистон мустақил

давлат сифатида очик иқтисодиётни яратиш мақсадида жаҳон хўжалик алоқалари ва халқаро меҳнат тақсимотида кенг миқёсда иштирок этишга интилди.

Ўзбекистонда халқаро иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш ва ривожлантириш мақсадида қуйидагилар амалга оширилди:

- Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий асоси бўлган қонунлар ва қарорлар қабул қилинди. Булар жумласига «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ва хорижий сармоядорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида», «Валютани тартибга солиш тўғрисида» каби қонунлар ва бошқалар киради.;
- Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва унинг вилоятлардаги муассасалари ташкил этилди. Бу вазирлик 2002 йилда Агентликка айлантирилди;
- халқаро иқтисодий алоқаларга хизмат кўрсатишга ихтисослашган Ўзбекистон Республикаси Ташқи Иқтисодий Фаолият Миллий банки ўз фаолиятини бошлади ва киска вақтда 100 га яқин хорижий банклар билан ҳамкорликни йўлга қўйди;
- халқаро муносабатларни амалга оширувчи мутахассислар тайёрлаш мақсадида Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университети иш бошлади;
- дунёдаги 100 дан ортиқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди, Тошкент шаҳрида 100 дан ортиқ давлатнинг элчихоналари ва ваколатхоналари ишлаб турибди, Ўзбекистон ҳам ўз навбатида кўп мамлакатларда ўз элчихоналари ва ваколатхоналарини очди;
- Ўзбекистон кўплаб халқаро иқтисодий ташкилотлар–Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки кабилар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда;
- ҳозирда 5 та хорижий сармоя иштирокидаги банклар фаолият кўрсатмоқдалар. Улардан ташқари мамлакатимиз халқаро иқтисодий алоқаларнинг бошқа соҳаларида ҳам ривожланиб бормоқда.

Мавзу бўйича ўз билимини аниқлаш учун саволлар

- 1.Халқаро иқтисодий алоқалар деганда нималар тушунилади?
- 2.Халқаро меҳнат тақсимоти нимани билдиради?

3. Халқаро меҳнат тақсиротида иқтисодий манфатдорликдан мақсад нимада?
4. Халқаро иқтисодий алоқалар қандай шаклларда амалга оширилади?
5. Ташқий савдода экспорт ва импортнинг аҳамияти нимада?
6. Ҳозирда Ўзбекистон дунёнинг неча мамлакати билан узаро ҳамкорликни ўрнатган ва ундан мақсад нимада?
7. Халқаро кредитни ривожлантиришдан асосий мақсад нимада?
8. Иш кучининг Халқаро миграциясининг асосий сабаби нимада?
9. Халқаро илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш соҳасидаги ҳамкорликдан мақсад нимада?
10. Ишлаб чиқариш соҳасидаги Халқаро ҳамкорликдан асосий мақсад нимада?
11. Халқаро сайёҳликнинг ривожлантиришдан асосий мақсад нимада?

ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИ ВА ВАЛЮТА ОПЕРАЦИЯЛАРИ

Режа

1. *Валюта тушунчаси ва валюталар таснифи.*
2. *Валюта муносабатлари тушунчаси валюта курси ва котировкаси.*
3. *Валюта операциялари ва уларнинг турлари*

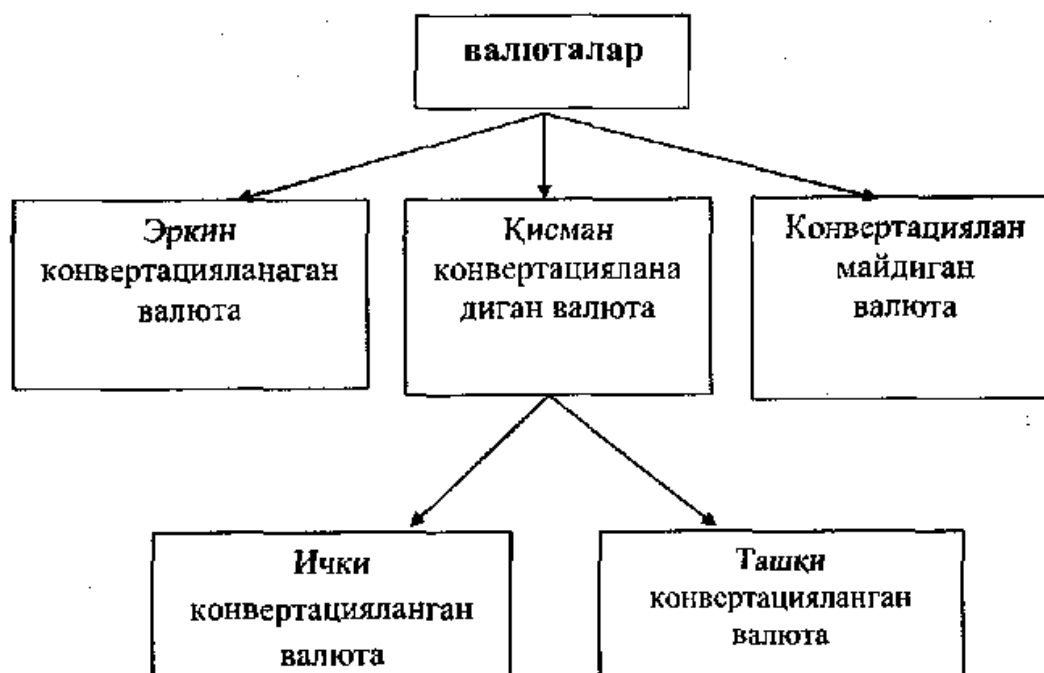
Асосий тушунчалар: валюта, миллий валюта, хорижий валюта, минтақавий валюта, валюта муносабатлари, валюта конвертацияси, валюта курси, валюта котировкаси, расмий валюта курси, тижорат валюта курси, паралел валюта курси, валюта операциялари, жорий валюта операциялари, капитал валюта операциялари, валюта счётлари

1. Валюта тушунчаси ва валюталар таснифи

«Валюта» сўзи италянча сўз бўлиб, «баҳо», «қиймат» маъноларини билдиради.

Ҳозирда валюта атамаси 3 хил маънода қўлланилади.

Миллий валюта деганда у ёки бу мамлакатнинг расмий пул бирлиги тушунилади. Масалан:

- Ўзбекистонда-сўм,
- Россияда-рубл,
- Ҳиндистонда-рупия ва хаказо.

Хорижий валюта деганда хорижий давлатларнинг пул birlikлари ва бошқа тўлов воситалари тушунилади.

Халқаро ёки минтақавий валюталар деганда бир гуруҳ мамлакатлар томонидан фойдаланиладиган пул birlikлари ва тўлов воситалари тушунилади. Масалан: СДР, ЕВРО, КФА франки, Шарқий Кариб доллари ва бошқалар.

СДРдан Халқаро валюта фонди ўз аъзоларига кредит беришда тўлов воситаси сифатида, Европа Иттифоқига кирувчи 17 та мамлакатда ЕВРО дан ягона пул birlikи сифатида, КФА франкидан Африка молия жамиятига аъзо бўлган 10 дан ортиқ мамлакатларда расмий пул birlikи сифатида, Шарқий Кариб долларидан Кариб денгизи ҳавзасида жойлашган 6 та мамлакат расмий пул birlikи сифатида фойдаланишади.

Иқтисодий адабиётларда миллий валюта ва хорижий валюта атамалари кўпроқ учрайди. Ҳар бир мамлакатнинг расмий пул birlikи шу мамлакат

учун миллий валюта ҳисобланса, бошқа мамлакатлар учун эса хорижий валюта ҳисобланади.

Жаҳондаги турли мамлакатларнинг миллий валюталари турлича қадрланади ва бошқа мамлакатлар томонидан турли даражада қабул қилинади.

Валюта конвертацияси деганда унинг бошқа валюталарга алмаш олиш хусусияти тушунилади. У ёки бу валютанинг конвертацияланиш даражаси мазкур валюта расмий пул бирлиги бўлган мамлакатнинг иқтисодий қудрати ва барқарорлигига, шунингдек, мамлакатда белгиланган валюта алмаштириш тартибига боғлиқ. Валюталар конвертацияланиш даражасига қараб қуйидагича таснифланади:

Тўла-тўқис яъни эркин конвертацияланадиган валюталар бошқа валюталарга ҳеч қандай чеклашларсиз алмаштирилади. Бундай валюталар жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида юксак даражада қадрланади ва қабул қилинади. Улар қаторига АҚШ доллари, ЕВРО, Англия фунт стерлинги, Япония иенаси ва бошқалар киради. Бундай валюталар одатда «кучли», «қаттиқ» валюталар дейилади.

Қисман конвертацияланадиган валюталар расмий пул бирлиги бўлган мамлакатларда валюта алмаштириш, уни сотиш ва сотиб олиш, мамлакатга хорижий валютани олиб кириш ва ундан олиб чиқиш каби операциялар чегараланган бўлади. Бундай валюталар қаторига жаҳондаги жуда кўп мамлакатларнинг, шу жумладан, собиқ социалистик мамлакатлар валюталари ҳам киради.

Қисман конвертацияланадиган валюталар фақат мамлакат ичкарисида ёки ундан ташқарида ҳам алмаштирилиши мумкин. Ана шу сабабли валюталар ички ва ташқи конвертацияси тушунчалари мавжуд.

Конвертацияланмайдиган валюталар фақат бир мамлакат ичкарисида муомалада бўлади, бошқа валюталарга алмаштирилмайди. Мамлакатга хорижий валютани олиб кириш ва уни олиб чиқиш қатъий чегараланган бўлади. Одатда бундай валюталар амалда бўлган мамлакатлар иқтисодий қолоқ, экспорт имкониятлари эса заиф бўлади. Бундай мамлакатларнинг валюта захиралари жуда оз бўлиб, миллий валютани конвертациялашга етишмайди.

2. Валюта муносабатлари тушунчаси валюта курси ва котировкаси

Аввал кўриб чиққанимиздек, халқаро иқтисодий алоқалар натижасида мамлакатлар ўртасида валюта муносабатлари келиб чиқади.

Маълумки, ҳар бир мамлакат ўзининг миллий пул бирлигига эга бўлади. Бир мамлакат бошқа мамлакатдан товарлар сотиб олиши ёки хизматларидан фойдаланиши керак бўлса, аввало ўша мамлакатнинг пул бирлигидаги маблакка эга бўлиши лозим.

Масалан, Ўзбекистон Япониядан товарлар сотиб олоқчи бўлса, унда япон иенасидаги маблағлар бўлиши керак. Ғарбий Европа мамлакатларидан товарлар сотиб олоқчи ёки уларнинг хизматларидан фойдаланмоқчи бўлсак, мамлакатимизда ЕВРО пул бирлигидаги маблағ бўлиши лозим.

Мамлакат зарур бўлган хорижий валютага эга бўлиш учун чет мамлакатларга товарлар чиқариб сотиши (экспорт) ёки ўз пулига хорижий валютани сотиб олиши лозим.

Бир миллий валютани бошқа миллий валютага айирбошлаш валюта муносабатлари дейилади. Бир миллий валюта бошқасига валюта курси асосида айирбошланади. Бир мамлакат миллий валютасининг бошқа мамлакат миллий валютасида ифодаланган баҳоси валюта курси дейилади.

Миллий валюталар бир-бирига ана шу валюта курси асосида алмаштирилади.

Ҳозирда аксарият мамлакатларнинг Марказий ёки Миллий банклари томонидан мунтазам равишда ўз миллий валюталарини бошқа валюталарга нисбатан курсини аниқлаб борилади. У ёки бу мамлакатнинг миллий валютаси курсини аниқлаш учун ўша валютанинг харид қобилияти аниқланади. Бунинг учун шу мамлакатдаги 1100 тадан 1300 тагача товарлар ва хизматлар баҳоси таққослаб кўрилади. Олинган натижалар асосида миллий валюта курси аниқланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки миллий валютамиз-сўмнинг хорижий валюталарга нисбатан расмий курсини аниқлайди ва оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълум қилишича, миллий валютамиз - сўмнинг 2017 йил 17 майдан бошлаб қиймати қуйидагича белгиланди:

1 Австралия доллари	- 1792,14 сўм
1 Англия фунт стерлинги	- 2749,65 сўм
1 АҚШ доллари	- 1699,52 сўм
1 Канада доллари	- 1753,71 сўм
1 СДР	- 2710,29 сўм
1 ЕВРО	- 2428,53 сўм
1 Швецария франки	- 1904,86 сўм

10 Япония иенаси	-	210,08 сўм
10 Жапубий Корея вони	-	15,55 сўм
1000 Туркия лираси	-	1064,40 сўм
1 Россия рубли	-	61,02 сўм

.....

**) Валюта қийматини белгилаш чоғида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки мазкур валюталарни ушбу қийматини сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини олмаган.*

Валюта курсини белгилаш ва валюта алмаштириш нисбатларини аниқлаш валюта котировкаси дейилади. Валюта котировкаси тўғри ва тескари усулларда амалга оширилади.

Тўғри котировкада хорижий валюта бирлиги курси миллий валютада ифодаланади, масалан:

1 АҚШ доллари = 1699,92 сўм

Тескари котировкада миллий валюта бирлиги курси хорижий валютада ифодаланади, масалан :

1 сўм = 0,00058826297 АҚШ доллари

Бугунги кунда Ўзбекистонда 3 та асосий - расмий, тижорат ва параллел (чайқов бозор) валюта айирбошлаш курслари амал қилмоқда.

Кўриб чиққанимиздек, расмий валюта курси Марказий банк томонидан аниқланади ва бухгалтерия ҳисоби, статистик ва бошқа ҳисоботларни юритиш, шунингдек божхона ва бошқа мажбурий тўловларни тўлашда фойдаланилади.

Тижорат валюта курси тижорат банклари томонидан ички бозордаги хорижий валютага бўлган талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Тижорат валюта курслари бўйича тижорат банклари ҳуқуқий ва жисмоний шахслардан хорижий валютани сотиб олади ва сотади. Масалан, Ташқий иқтисодий фаолият Миллий банк 2011 йил 23 ноябрдаги тижорат курси бўйича 1 АҚШ долларининг сотиб олиш курси 1788, сотиш курси эса 1793 сўмни ташкил этди.

Паралел, яъни чайқов бозор валюта курси. Норасмий равишда фуқаролар ўртасида хорижий валюта олди-сотдисида қўлланилади. Унга мўра 2011 йил 16 ноябрда 1 АҚШ долларининг сотиб олиш курси 2700 сўмни, сотиш курси эса 2710 сўмни ташкил этди

Тижорат банклари амалиётида ва чайқов бозорида хорижий валютани сотиб олиш ва сотиш курси қўлланилади, яъни арзонроқ сотиб

олинади ва қимматроқ сотилади. Фарқи эса воситачилик ҳақи ҳисобланади.

3. Валюта операциялари ва уларнинг турлари

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонунга кўра валюта операциялари деганда қуйидагилар тушунилади:

- валюта бойликларига эгаллик қилиш ҳуқуқини ўтказиш билан боғлиқ бўлган операциялар, яъни бу операциялар натижасида валюта эгаси ўзгаради;
- Ўзбекистонга хориждан валюта бойликларини олиб келиш ва жўнатиш, шунингдек, Ўзбекистондан хорижга валюта бойликларини олиб чиқиш ва жўнатиш.

Валюта операциялари асосан 2 турга бўлинади:

- жорий валюта операциялари;
- капитал ҳаракати билан боғлиқ бўлган валюта операциялари.

Жорий валюта операциялари деганда қуйидагилар тушунилади:

- товарларни экспорт ва импорт қилиш, валюта бойликларни олиш ва сотиш, тўловларни тўлаш билан боғлиқ бўлган операциялар;
- хориждан пул ўтказиш ва хорижга пул ўтказиш;
- иш ҳақи, пенсия, алимент, мерос ва шунга ўхшаш носавдо характериغا эга бўлган, пул ўтказиш билан боғлиқ бўлган операциялар.

Капитал ҳаракати билан боғлиқ бўлган валюта операциялари деганда қуйидагилар тушунилади:

- инвестициялар, шу жумладан қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш;
- кредитлар бериш ва олиш ;
- маблағларни жалб қилиш, уларни счётларда ва омонатларда сақлаш;
- бошқа молиявий операциялар.

Валюта операциялари тижорат банклари томонидан амалга оширилади. Бунинг учун тижорат банклари Марказий банкдан махсус рухсатнома, яъни лицензия олишлари лозим. 2011 йил бошида мамлакатимизда фаолият кўрсатган 31 та тижорат банкларидан 27 таси валюта операцияларини амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон тижорат банклари қуйидаги валюта операцияларини амалга оширмоқдалар:

Нақд хорижий валютани сотиш ва сотиб олиш. Тижорат банклари нақд хорижий валютани ўзларининг махсус жиҳозланган «Валюта алмаштириш шаҳобчалари» орқали тижорат курси бўйича сотиб оладилар ва сотадилар. Валюта алмаштириш шаҳобчалари аэропорт, вокзал, меҳмонхоналар ва бошқа аҳоли гавжум жойларда очилади.

2002 йил бошида мамлакатимизда тижорат банкларининг 10021 та валюта алмаштириш шаҳобчалари фаолият кўрсатган. Улар орқали ҳар бир Ўзбекистон фуқароси нақд хорижий валютани сотиб олиши ёки чекланмаган миқдорда сотиши мумкин. Чет элликлар учун эса хорижий валютани миллий валютага алмаштириш чегараланмаган.

Фуқароларнинг валюта счётларини очиш ва юритиш. Тижорат банклари фуқароларнинг хорижий валютадаги маблағларини омонатлар сифатида жалб қилишлари мумкин. Бу омонатлар муддатли ва талаб қилингунга қадар бўлиши мумкин.

Хорижий валютадаги омонатлар бўйича фоизлар кўринишида даромад тўланади. Бу эса инфляция шароитида катта аҳамиятга эга.

2010 йил якунлари бўйича Ўзбекистон фуқароларининг банклардаги чет эл валютасида очилган ҳисоб-рақамлари сони 43,6 % га ошди, улардаги маблағлар қолдиғи эса 56,6 % га ўсди.

Юридик шахсларнинг валюта счётларини очиш ва юритиш. Тижорат банклари турли мулкчиликка асосланган корхоналар ва ташкилотлар учун уларнинг хорижий валютадаги маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китобларни юритиш учун валюта счётларини очадилар. Валюта счётидаги маблағлар счёт эгасининг топшириғи бўйича қуйидаги мақсадларга сарфланиши мумкин:

- экспорт ва импорт операциялари бўйича хорижга пул ўтказиш;
- сафар харажатлари учун нақд хорижий валютада маблағлар бериш;
- олинган валюта кредитларини қайтариш;
- омонатлар сифатида депозит счётларга қўйиш;
- ички валюта бозорида сотиш ва бошқалар.

Халқаро ҳисоб-китоблар юритиш. Банклар томонидан миждозларга халқаро иктисодий алоқалар бўйича хорижий валютада ҳисоб-китоблар амалга оширилади, яъни бир мамлакатдан бошқа мамлакатга валюта маблағлари ўтказилади.

Тижорат банклари халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун хорижий мамлакатлардаги тижорат банклари ва халқаро миқёсда фаолият кўрсатувчи банклар билан ҳамкорлик қилишлари, яъни корреспондентлик

муносабатларини ўрнатган бўлишлари лозим. Корреспондентлик алоқаларини ўрнатган банклар турли мамлакатларда жойлашган бўлишларига қарамадан, бир-бирларининг топшириқларини бажарадилар. Хорижий валютада кредит бериш. Тижорат банклари агар ўзларининг хорижий валюталардаги ресурсларига эга бўлсалар, ўз миқдорларига валюта кредитлари беришлари мумкин. Банклар бундай кредитларни асосан, экспорт ва импорт операциялари бўйича, шунингдек қўшма корхоналарга берадилар. Бундай кредитлар куйидаги мақсадларга берилади:

- экспорт учун товарлар ишлаб чиқаришни яратиш, ўзлаштириш ва кенгайтириш;
- корхоналарнинг жорий экспорт фаолиятини таъминлаш;
- импорт ўрнини босадиган товарлар ишлаб чиқариш ва бошқалар.

Валюта кредити қайси валютада берилган бўлса, шу валютада қайтарилади, Кредит фонзлари ҳам шу валютада тўланади

Мавзу бўйича ўз билимини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Валюта сўзи қандай маъноларни билдиради?
2. Миллий валюта деганда нима тушунилади?
3. Хорижий валютага қандай пул бирликлари киради?
4. Минтакавий валюталарнинг ривожланишидан мақсад нимада?
5. Валюта конвертацияси деб нимага айтилади?
6. Эркин конвертацияланадиган валюта конвертацияси қандай амалга оширилади?
7. Қисман конвертацияланадиган валюталар конвертацияси қандай амалга оширилади?
8. Конвертацияланмайдиган валюталар қандай конвертацияланилади?
9. Валюта муносабатлари деб нимага айтилади?
10. Валюта курси қандай белгиланилади?
11. Валюта котировкаси деб нимага айтилади?
12. Расмий валюта курси қим томонидан аниқланилади?
13. Тижорат валюта курси қандай аниқланилади?
14. Чайков бозор валюта курси қандай амалга оширилади?
15. Валюта операциялари қайси қонунга биноан амалга оширилади?
16. Жорий валюта операцияларида қандай валюта операциялари бажарилади?

17. Қашнгал харакати билан боғлик операциялар деганда кандай валюта операциялари тушунилади?

18. Ҳозирда Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан кандай валюта операциялари амалга оширилмоқда?

ХАЛҚАРО ҲИСОБ-КИТОБЛАР ВА КРЕДИТ

Режа

1. Халқаро ҳисоб-китоблар тушунчаси ва уларни ташкил этиш

2. Халқаро кредитнинг моҳияти ва таснифланиши

Асосий тушунчалар: Халқаро ҳисоб-китоблар, корреспондентлик муносабатлари, корреспондент банк, Халқаро клиринг, Халқаро кредит
Халқаро ва минтакавий валюта-кредит ташкилотлари

1. Халқаро ҳисоб-китоблар тушунчаси ва уларни ташкил этиш

Маълумки, мамлакатлар ўртасида иқтисодий, сиёсий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар натижасида пул харакати келиб чиқади. Масалан, ташқи савдони оладиган бўлсак, экспорт қилинган товарлар ва хизматлар учун импортер экспортерга ўз вақтида уларнинг пулини тўлаши лозим. Акс ҳолда бундай алоқалар тўхтаб қолади.

Халқаро ҳисоб-китоблар деганда бир мамлакатдан бошқа мамлакатга нақд пулсиз ўтказилган тўловлар тушунилади. Халқаро ҳисоб-китоблар турли мамлакатларнинг давлат идоралари, корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ва фуқаролари ўртасида амалга оширилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни ривожлантиришда беқиёс ўринга эгадир.

Халқаро ҳисоб-китоблар банклар орқали амалга оширилади. Бундай банклар қаторига мазкур мамлакатнинг ихтисослашган йирик банклари, кўрижлий капитал иштирокида ташкил этилган қўшма банклар, дунёнинг

жуда кўп мамлакатларида ўз бўлиномаларига эга бўлган хорижий, минтақавий ҳамда халқаро банклар кирадилар.

Халқаро ҳисоб – китобларни амалга оширувчи ҳар бир банк аввало бошқа мамлакатлардаги банклар билан ҳамкорликни йўлга қўйиши, яъни **корреспондентлик муносабатларини ўрнатган бўлиши лозим.**

Ушбу муносабатларни ўрнатган банклар ўзаро **корреспондент банклар** деб аталдилар ва улар бир-бирларининг топшириқларини **бажаришга келишиб оладилар.**

Масалан, Германиянинг энг йирик банки Дойче Банк ўзининг 1830 та бўлиномасига эга бўлиб, уларнинг 340 таси 32 та хорижий мамлакатларда жойлашган. Дойче Банк 184 та мамлакатдаги 4000 дан ортиқ банклар билан **корреспондентлик муносабатларини ўрнатган.**

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган банклардан 17 таси дунёнинг деярли барча йирик банклари билан **корреспондентлик алоқаларини ўрнатган.** Улар қаторига ЎР ТИФ Миллий банки, «Асакабанк», «Агробанк», «Ўзсаноатқурилишбанк», «Ипотекабанк» ва бошқалар кирази. Биргина ЎР ТИФ Миллий банки дунёнинг 66 та дан ортиқ мамлакатларидаги 472 тадан кўп йирик банклар билан **корреспондентлик алоқаларни ўрнатган**

Халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун банк **корреспондентлар бир-бирларида** **корреспондентлик счётларини очадилар.** Бу счётлар «Ностро счёти» ва «Лоро счёти»га бўлинади. «Ностро счёт» «бизнинг счёт» маъносини билдиради. Масалан, ЎР ТИФ Миллий банки учун «Токио банк»ида очилади. «Лоро счёти» эса «уларнинг счёти» маъносини билдиради ва «Токио банк»и учун ЎР ТИФ Миллий банкида очилади. Ушбу счётлар орқали «Токио банк» ва Миллий банк **мижозлар учун халқаро ҳисоб – китобларни амалга оширадилар.**

Агар ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи мижозга **хизмат кўрсатувчи банк хорижий банклар билан** **корреспондентлик муносабатлари ўрнатмаган бўлса,** у ҳолда бу банк мижоз учун халқаро ҳисоб – китобларни **воситачи банклар орқали амалга оширади.**

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон банкларида **очилган хорижий банкларнинг** **корреспондентлик ҳисоб-варақалари сони 150 тадан ортди.**

Банклар халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширишда Жаҳон банклари молиявий Телекоммуникациялар жамияти, яъни СВИФТ **хизматларидан фойдаланишлари мумкин.** СВИФТ тизими халқаро ҳисоб-китобларни **бажаришда тезкор, ишончли ва самарали тизим бўлиб, бугунги**

куйда ундан фойдаланувчи банклар сони 6000дан ошган. Айни пайтда Ўзбекистоннинг деярли барча ваколатли банклари СВИФТ тизимига боғланган.

Халқаро ҳисоб-китоблар халқаро клиринг воситасида ҳам амалга оширилиши мумкин. “клиринг” сўзининг маъноси “тозалаш”, “равнлаштириш”дир.

Клиринг деганда етказиб берилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун ўзаро талаб ва мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолда, ҳисоб-китоблар қилиш тизими тушунилади.

Клиринг одатда маълум муддат, яъни ой, чорак ёки йил якунлари бўйича амалга оширилади.

Масалан: 2016 йил 1 чорагида Ўзбекистоннинг Россия Федерацияси билан ташқи савдо обороти шартли равишда қуйидагича бўлди:

жадвал-2
(млн. АҚШ доллари ҳисобида)

Маҳсулотлар	Экспорт	Импорт
Пахта толаси	13,5	-
Металлар	10,1	20,1
Машина ва ускуналар	5,7	50,7
Кимё маҳсулотлари	4,4	14,3
Озиқ-овқатлар	6,3	8,0
Бошқа маҳсулотлар	70,2	9,5
Жами:	110,2	102,6

Агар ҳисоб – китоблар халқаро клиринг орқали амалга оширилса, чорак якунлари бўйича Россия Ўзбекистонга 7,6 млн. АҚШ доллари (110,2-102,6) тўласа кифоя.

2.Халқаро кредитнинг моҳияти ва таснифланиши

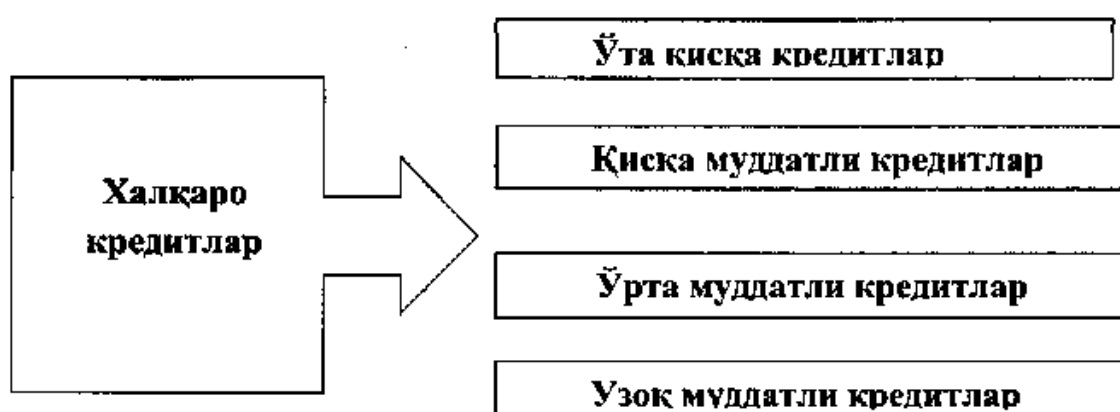
Халқаро кредит умумжаҳон муносабатларининг махсус шакли бўлиб, унда давлатлар, трансмиллий корпорациялар, халқаро молия-кредит ташкилотлари ва йирик банклар иштирок этадилар.

Халқаро кредитнинг моҳияти бир ёки бир неча мамлакатлар, халқаро молия-кредит ташкилотлари томонидан бошқа мамлакатларга миллий иктисодиётнинг алоҳида тармоқларини ривожлантириш ва ўзаро хўжалик алоқаларини кенгайтириш учун товарлар ёки пул шаклидаги ресурсларни вақтинча фойдаланишга беришдан иборатдир.

Халқаро кредитни турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин, масалан:

1. Муддатлари бўйича ўта қисқа муддатли (1 кечаю-кундуздан 3 ойгача), қисқа муддатли (1йилгача), ўрта муддатли (1йилдан 5 йилгача), узоқ муддатли (5 йилдан ортиқ муддатга) кредитларга бўлинади:

чизма-17

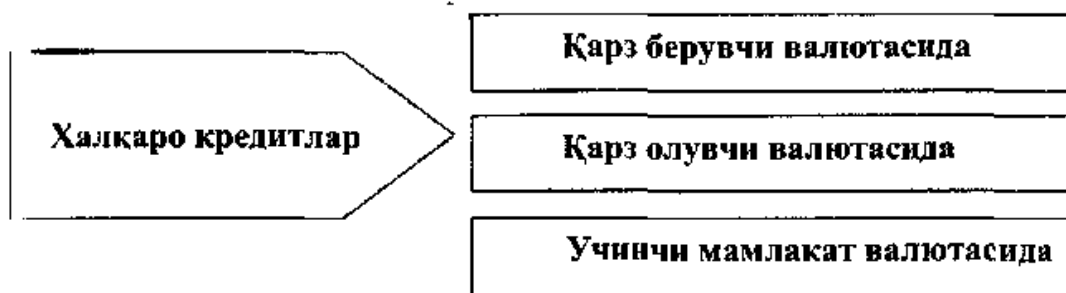
2. Шакли бўйича экспортёрлар томонидан импортёрларга тўлов муддати узайтирилган, яъни насияга сотилган товарлар ва банклар томонидан валюта шаклида бериладиган кредитларга бўлинади:

чизма-18

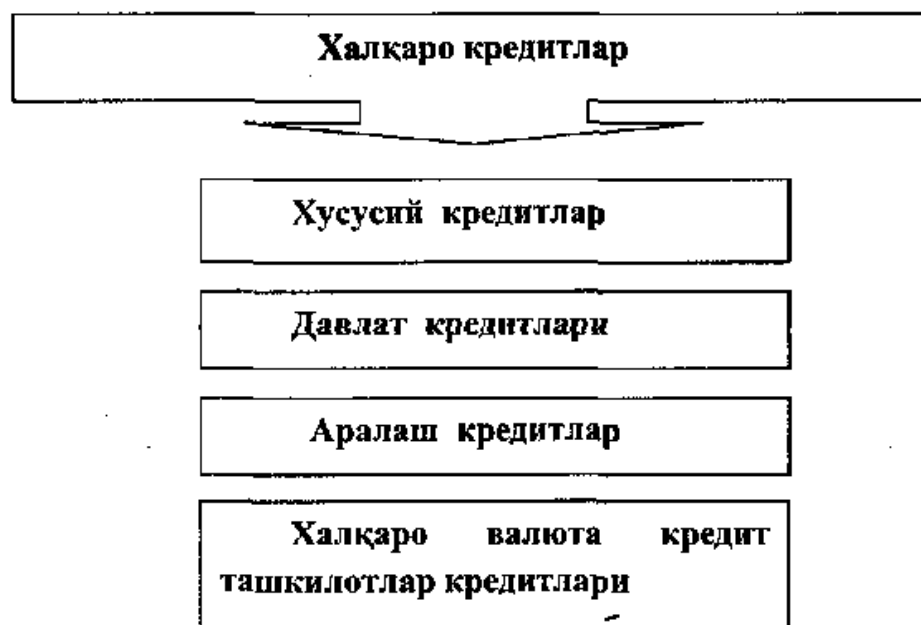

3. Қарз берилган валютага нисбатан халқаро кредитлар қарз берувчи мамлакат валютасида, қарз олувчи мамлакат валютасида ва учинчи мамлакат валютасида берилган кредитларга бўлинади:

4.

5. Қарз берувчиларга нисбатан халқаро кредит хусусий, давлатлар, хусусий-давлатлар, яъни аралаш ва халқаро валюта-кредит ташкилотлар кредитларига бўлинади:

Халқаро хусусий кредитлар турли трансмилий корпорациялар, фирмалар, банклар ва воситачи брокерлик компаниялари томонидан берилиши мумкин.

Ушбу кредитлар ичида йирик корхона ва фирмалар томонидан бериладиган кредитлар салмоғи жуда каттадир. Масалан, Ўзбекистонда фиолият кўрсатаётган жуда кўп кўшма корхоналар хорижий фирмалар ва корхоналар томонидан берилган кредитлар ёрдамида яратилган.

Айниқса кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун манжуд хорижий кредит линиялари

Жами 200 млн.долл кредитлар ажратилган , шу жумладан:

Ислом тараққиёт банки – 15 млн.долл., LIBOR+2,5% (ИТБ маржаси)
йиллик + 3% гача банк маржаси, 10 йилга

Хусусий секторни ривожлантириш буйича Ислом корпорацияси –
18.2 млн.долл., йиллик 12% гача, 5 йилга

Хитой Тараққиёт банки – 75 млн.долл., LIBOR+4,5% йиллик + 3%
гача банк маржаси, 7 йилга

Корея ҳукумати кредити 58,6 млн.долл., – CIRR ёки LIBOR + узбек
банк маржаси, 5 йилгача;

Германия Федератив Республикаси банклари –Euribor/LIBOR +
хор.банк маржаси + банк маржаси, 6 йилгача:

- “Коммерцбанк” – 21,900 млн.долл.;;
- “Хипо Ферейне Банк” – 6,4 млн.евро.;;
- “ЛандесБанк Берлин АГ” - лимитсиз;
- КФВ банки

Халқаро давлатлар кредити ёки ҳукуматлараро кредитлар у ёки
бу мамлакат ҳукумати кредит муассасалари томонидан бошқа
мамлакатнинг у бу тармоқларини устувор ривожлантириш мақсадида
берилади. Ҳукуматлараро кредитлар хусусий кредитларга нисбатан паст
фоизларда ёки имтиёзли равишда ёки умуман фоизсиз, айрим ҳолларда
беғараз ёрдам сифатида ҳам берилиши мумкин.

Масалан, 2000 йилда Туркияда рўй берган zilзила оқибатларини
туғатиш ва иқтисодий объектларини тиклаш мақсадида АҚШ
«Эксимбанк»и 50 млрд. АҚШ доллари миқдорида имтиёзли кредит
ажратди.

Ўзбекистонда касб-ҳунар таълимини ривожлантириш мақсадида
Жанубий Корея ҳукумати республикамизга 37 млн. АҚШ доллари
миқдорида, Япония ҳукумати томонидан ҳам кредитлар берди. Бундай
кредитлар Европа мамлакатлари томонидан ҳам берилмоқда.

Халқаро ва минтақавий валюта-кредит ташкилотлари
томонидан бериладиган кредитлар одатда, ривожланаётган
мамлакатларга узок муддатларга, имтиёзли шартларда, паст фоизларда
аниқ мақсадларни амалга ошириш учун берилади. Бундай мақсадлар
каторига макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, миллий валютани
мустаҳкамлаш, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни
чуқурлаштириш, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш,
рақобатчилик муҳитини шакллантириш, кадрлар тайёрлаш дастурлари
кабилар кирази.

Халқаро ва минтакавий валюта-кредит ташкилотлари қаторига Халқаро валюта фонди (ХВФ), Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (НТТБ ёки Жаҳон банки), Халқаро молия корпорасияси (ХМК), Осиё тараққиёт банки (ОТБ), Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) ва бошқалар киради.

Ўзбекистон Республикасининг юқоридаги халқаро ва минтакавий валюта-кредит ташкилотлар билан халқаро кредит муносабатлари юрисидида келгуси бўлимда батафсил маълумот берилади.

Ҳозирги пайтда ривожланаётган ва муҳтож мамлакатларга халқаро кредитдан ташқари турли жамоат ташкилотлари ва фондлар томонидан бегараз ёрдам кўрсатилмоқда. Бундай ёрдам асосан соғлиқни сақлаш ва таълим тизимини ривожлантириш, экологик муаммоларни бартараф этиш ва бошқа мақсадларда берилмоқда. Бундай ташкилотлар сифатида Халқаро «Экосан» фонди, Халқаро Қизил Ҳоч ва Қизил Ярим Ой жамиятлари, ТАКИС дастури, Германиянинг К.Аденуэр ва А.Гумболт, АҚШнинг Б.Франклин ва Г.Сорос фондлари ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Халқаро ҳисоб-китоблар деганда нима тушунилади?
2. Корреспондентлик муносабатлари ўрнатиш қандай тартибда амалга оширилади?
3. Корреспондент банклар деб қандай банкларга айтилади?
4. «Ностор счёт» қандай маънони англатади?
5. «Лоро счёт» қандай маънони англатади?
6. Халқаро клиринг воситасидан нима мақсадларда фойдаланилади?
7. Халқаро кредитнинг моҳияти нимада?
8. Халқаро кредит қандай белгилари билан таснифланилади?
9. Халқаро хусусий кредитлар қимлар томонидан бериледи?
10. Халқаро давлатлар кредит ёки ҳукуматлараро кредитлар нима мақсадларда бериледи?
11. Халқаро ва минтакавий валюта-кредит ташкилотлари томонидан бериладиган кредитлар қимларга, нима мақсадда, қандай шартларда бериледи?
12. Халқаро ва минтакавий валюта-кредит ташкилотларига қандай ташкилотлар киради?

БАНКЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

1. *Банкларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг пул-товар муносабатларини ривожлантиришидаги ўрни*
2. *Банк тушунчаси. Банк бўлимлари (филиаллари) ва ваколатхоналари. Банкларнинг кредит тизимидаги ўрни ва асосий вазифалари*
3. *Банклар таснифи*

Асосий тушунчалар: банк, пулни сақлаш, саррофлар, пул алмаштириш, кредит операциялари, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, банклар таснифи, эмиссион банклар, тижорат банклар, ихтисослашган банклар, универсал банклар, давлат банклари, давлат акциядорлик банклари, акциядорлик банклар, хусусий банклар, қушма банклар, банк тизими, икки ноғонали банк тизими, банклар (ассоциация) уюшмаси

1. Банкларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг пул-товар муносабатларини ривожлантиришидаги ўрни

«Банк» сўзи италянча «банко» сўзидан олинган бўлиб, пул муомаласи ва кредит муносабатлари амалга ошириладиган «стол», «пештахта», «курси» маъноларини билдиради. Банклар дастлаб Ғарбий Европанинг Генуя, Флоренция ва Венеция шаҳарларида ўрта асрларда пайдо бўлган.

Банкларнинг пайдо бўлишига асосий сабаб, товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳисобланади. Товар-пул муносабатларининг мавжудлиги ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тузумларда ҳам банкларни фаолият кўрсатишларини тақозо қилади.

Банкларни пайдо бўлишига асосий сабаблардан қуйидагиларни кўриб чиқамиз:

1. Маълумки, қадимда кишилар анча тарқоқ, бир-бирларидан узоқда яшаганлар. Улар турли урушлар, босқинчилик ва талончилик натижасида кўп жабрланганлар. Дастлабки банклар ана шу замонларда пайдо бўлган. Улар йирик шаҳарлар, аҳоли кечаю-кундуз гавжум бўладиган бозорлар, карвонсаройлар, ибодатхоналар ва портларда мустақкам биноларда жойлашганлар. Пулдорлар ўз пуллари ва бойликларини маълум ҳақ тўлаш эвазига ана шу банкларда сақлаганлар. Ана шундай тарзда банкларнинг биринчи-пулни сақлаш операсиялари вужудга келган.

2. Ўрта асрларда йирик давлатлар жуда кам, аксинча, майда феодал давлатлар – князлик, графлик; хонлик, амирлик ва шу кабилар жуда кўп бўлган. Ҳар бир ҳукмдор тахтга ўтиргач, биринчи навбатда ўз номидан танга зарб этган. Бу тангалар аввалгиларидап ўзгача бўлган. Ана шу сабабли савдо-сотикда турли-туман тангалар ишлатилган. Улар бир-бирларидан вазни, шакли, кўриниши ва таркиби жиҳатидан фарк қилганлар. Бу тангаларнинг ҳақиқийлиги, таркиби ва қийматини аниқлаш, уларни бир-бирига таққослаш, шунингдек, алмаштириш зарурати туғилган. Бу вазифаларни дастлаб **саррофлар**, Кейинроқ эса банклар бажара бошлаганлар. Пул алмаштириш қадимий банкларнинг иккинчи операцияларидир.

3. Пул сақлаш ва алмаштириш билан шуғулланиш натижасида банкларда катта миқдорда пул маблағлари жамғарила борган. Аммо бу пуллар ҳаракатсиз ётган. Аста-секин банк эгалари бу пулларни маълум ҳақ эвазига ўз номларидан қарзга бера бошлаганлар. Қарзни ўз муддатида қайтарилишини кафолатлаш учун қарз олувчининг мол-мулки (уй-жойи, ери, кемалари ва бошқалар) гаровга олинган. Ана шундай тарзда банкларнинг учинчи операциялари, яъни, **кредит операциялари** келиб чиққан. Энди банклар **судхўрлик** билан ҳам шуғуллана бошлаганлар.

4. Маълумки, банк эгаси томонидан банкка пул қўйган ҳар бир кишининг пул қўйиши ва олиши ҳисоб-китоби «темир дафтарда» олиб борилган. Шундай ҳоллар ҳам бўлганки, бир-бири билан савдо-сотик ёки «олди-берди» қилувчи икки ва ундан ортиқ кишилар бир банкда ўз пулларини сақлаганлар. Улар ҳар сафар банкдан нақд пул олишлари, ўзаро ҳисоб-китоб қилгандан сўнг, уни яна қайтариб банкка қўйишлари лозим бўлган. Бошқача қилиб айтганда, банк эгаси ертўладаги сандиқларни очиб, пулни эгасига берган, у эса ўз навбатида иккинчи кишига берган. Иккинчи киши эса пулни яна банкка қўйган, яъни сертанвиш «пулни шамоллатиш операцияси» ўтказилган, холос.

Бу оворатарчиликдан кўра, банк эгаси томонидан «Темир дафтар» дегани пул берувчининг пулини маълум миқдорга камайтириб, пул олувчиникига қўшиб қўйса бўладику! Ана шундай қилиб кишилар банклар орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қила бошлаганлар.

Кўриб чиққанимиздек, қадимги банкларнинг дастлабки операциялари қуйидагича ривожланган:

Ҳозирги банклар ўз мижозларига бир неча юзлаб турдаги хизматлар кўрсатмоқдалар. Энди улар қадимий саррофларнинг кўримсиз дўкончалари-ю, судхўрларнинг ярим қоронғи уйларига сира ўхшамайдилар. Улар катта-кичик шаҳарларнинг энг мухташам биноларида жойлашганлар, у ерда энг замонавий жиҳозлар ўрнатилган бўлиб, махсус маълумотларга эга бўлган минглаб мутахассислар ишлашади.

Банкларнинг иқтисодиётни ривожлантиришдаги ўрни бекиёсдир. Уларни бежиз «иқтисодиёт қон томирлари» ёки «иқтисодиёт локомотивлари» деб айтишмайди.

2. Банк тушунчаси. Банк бўлимлари (филиаллари) ва ваколатхоналари. Банкларнинг кредит тизимидаги ўрни ва асосий вазифалари

Банк деб, пул маблағларини йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит ва ҳисоб-китоблар, шунингдек, бошқа ҳар хил воситачилик операцияларини бажарувчи муассасаларга айтилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелида қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги қонунига кўра:

Банк - тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган, қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:

- юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан тавакқал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш;
- тўловларни амалга ошириш.

Чет эл банки – Чет эл банкининг ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган шўба банки бўлиб, унинг устав капиталининг ҳаммаси чет эл банки томонидан тўланади.

Банклар Ўзбекистон Республикасида ўз филиалларини, Чет эл банклари эса ўз ваколатхоналарини Марказий банкнинг рухсати билан очишлари мумкин.

Банк филиали – уни ташкил этган банк номидан банк фаолиятини амалга оширувчи алохида бўлинмадир.

Чет эл банки ваколатхонаси – банк фаолиятини амалга оширмаган ҳолда, банкнинг манфаатларини кўзлаб иш юритувчи алохида бўлинмадир.

Юқоридаги таърифлардан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

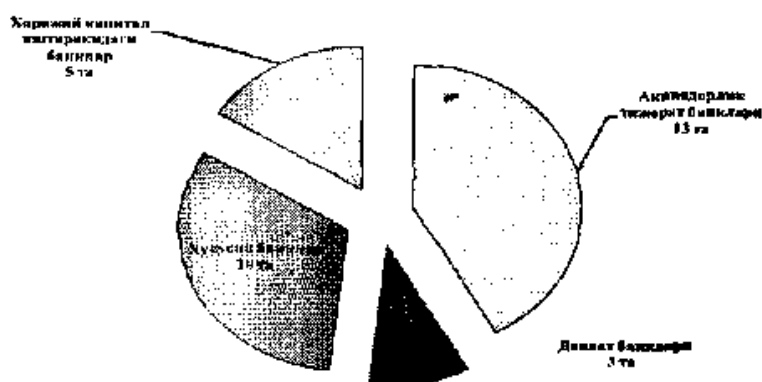
«Банк филиали» ва «Банк бўлими» моҳиятан бир хил тушунча бўлиб, улар мижозлар учун банк операцияларини амалга оширадилар, яъни банк фаолияти билан шуғулланадилар.

Банк ваколатхоналари эса банк фаолияти билан шуғулланмайдилар, балки ўзларининг бош банклари манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, мамлакат иқтисодиётини ўрғанадилар, таҳлил этадилар, турли ҳисоботлар тузадилар, ўзларининг таклиф ва хулосаларини бош банкка тақдим этадилар.

Ўзбекистон мустақиллигига эришилган 1991 йилда тижорат банкларнинг сони 16 та бўлган бўлса 2017 йил 1 январ ҳолатига кўра, фаолият кўрсатаётган жами банклар сони 28 тани, шулардан 3 таси давлат, 13 таси акциядорлик-тижорат, 7 таси хусусий ва 5 таси хорижий капитал иштирокидаги тижорат банкларини ташкил этди.

Шунингдек, банкларнинг жойлардаги 9 мингдан ортиқ бўлим ва филиаллари, ҳамда мини-банклари мижозларга самарали банк хизматларини кўрсатмоқдалар.

Расм-11

Банклар кредит тизимининг энг муҳим бўғини бўлиб, уларнинг **асосий** вазифалари қуйидагилардан иборат:

- жамиятдаги бўш пул маблағларини йиғиш ва жамлаш, уларни кредит ва инвестициялар сифатида иқтисодийни ривожлантириш учун сарфлаш, яъни ҳаракатдаги капиталга айлантириш;
- тўловларда воситачилик қилиш. Банклар ўз миждларининг топширикларига асосан тўловларни амалга оширадilar, маблағларини ҳисоб варақлар(счёт)ига қабул қиладилар, пул тушумларини ҳисобга оладилар, миждларга нақд пул маблағларини берадилар ва бошқалар;
- муомалага кредит воситалари, турли қийматли қоғозларни чиқариш, сотиш ва сотиб олиш ҳамда бошқаларни амалга ошириш;
- чет эл валютаси билан боғлиқ бўлган операцияларни амалга ошириш ва бошқалар.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. «Банк» сўзи қандай маъноларини билдиради?
2. Банкларнинг пайдо бўлишига асосий сабаблари нимада?
3. Банкларнинг биринчи-пулни сақлаш операциялари қандай вужудга келган?
4. Пул алмаштириш банкларнинг қандай операциялари?
5. Банкларда кредит операциялари келиб чиқишининг асосий жиҳатлари нимада?
6. Банкларнинг судхўрлик билан ҳам шуғулланиш операциялари қандай банк операцияларига асос бўлган?
7. Банклар орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қилишга нималар сабаб бўлган?
8. Банк - қандай фаолият турларини амалга оширади?
9. Чет эл банки қайси маблағлар асосида ташкил этилади?
10. Банк филиали қандай фаолиятини амалга оширади.
11. Банкларнинг асосий вазифалари нималардан иборат?

БАНК ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСИМЛАРИ

Режа:

1. Банк тизими тушунчаси. Ўзбекистон Республикаси банк тизими.
2. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислох қилишининг ушвор йўналишлари
3. Ўзбекистон Республикаси банклари (Ассоциация) Уюшмасининг ташкил этилиши, унинг асосий

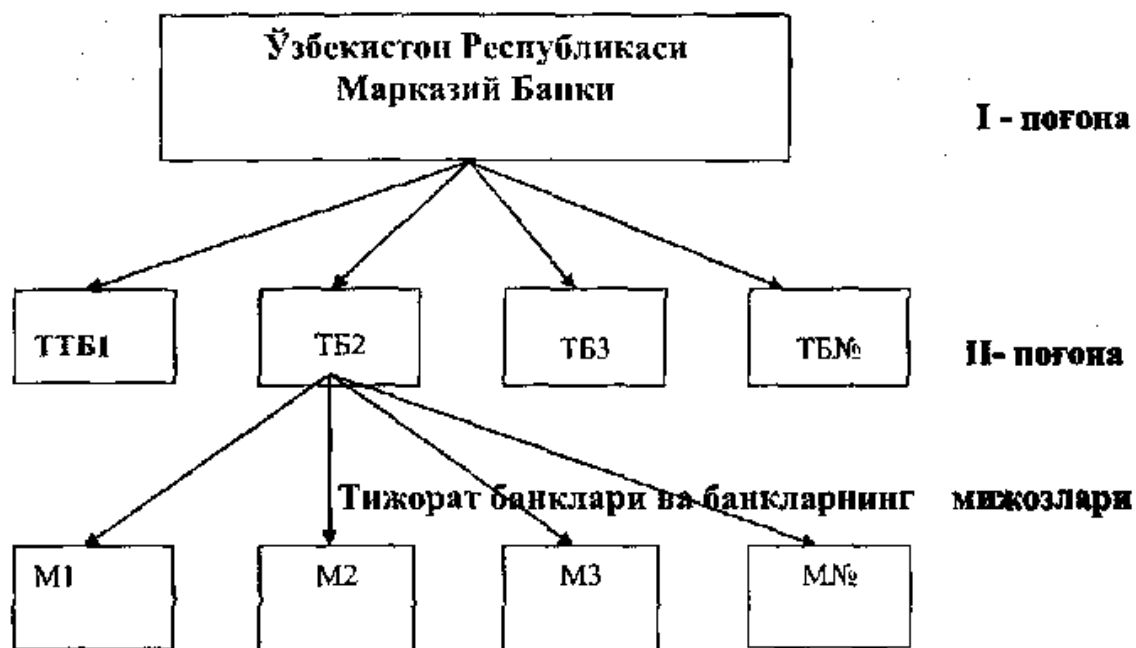
Асосий тушунчалар: ихтисослашган банклар, универсиал банклар, давлат банклари, давлат акциядорлик банклари, акциядорлик банклар, хусусий банклар, қўшма банклар, банк тизими, икки поғонали банк тизими, банклар (ассоциация) уюшмаси

1. Банк тизими тушунчаси. Ўзбекистон Республикаси банк тизими

Банк тизими кредит тизимининг энг асосий бўғини бўлиб, банк операцияларини амалга оширувчи барча турдаги банклар мажмуидан иборатдир. Банк тизими доимий равишда такомиллашиб боради. Унинг у ёки бу кўринишда бўлиши мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатга боғлиқ.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар Республикамиз банк тизими собиқ СССР банк тизимининг таркибий қисми бўлиб, унда фақат бир неча банклар, яъни СССР Давлат банки, СССР Саноат-қурилиш банки, СССР Агросаноат банки, СССР уй-жой қурилиш ва ижтимоий таъминот банки, СССР Ташқи иқтисодий фаолият банки ва СССР Давлат меҳнат омонат жамғарма кассаларининг Республика, вилоят идоралари ва туман бўлимлари фаолият кўрсатар эди. Бугун банк тизими Марказдан бошқарилиб, кредитлаш жараёнлари белгиланган лимитлар асосида Марказнинг рухсати билан амалга оширилар ва барча масалаларни Марказдан ҳал қилинар эди.

Ана шу сабабли Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти талабларига қаноат бера оладиган, хорижий мамлакатларда қабул қилинган, сифат жиҳатидан янги банк тизимини яратиш зарур эди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ҳам барча мамлакатларда қабул қилинган **икки поғонали** банк тизими амал қилмоқда. У қуйидаги кўринишда:

Ўзбекистонда икки поғонали банк тизимини ташкил этишга реал асос бўлиб, 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун ҳисобланади. Унга кўра давлат бошқарув идоралари республика Марказий банки фаолиятига аралашмаслик, у фақат Республика Олий мажлисига ҳисобот бериши ўринли эканлиги белгилаб қўйилди. Марказий банк ўзининг кредит тизимидаги ўрнини сақлаб қолган ҳолда, корхона ва ташкилотларга кредит бериш, улар билан ҳисоб-китобларни олиб бориш функциясини тижорат банкларига беради. Марказий банк тижорат банклари фаолиятини бошқарувчи, барча банклар учун бир хил пул-кредит сиёсатини олиб боровчи муассасага айланди.

Ўзбекистон банк тизимини ривожлантиришда 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги, 1996 йил 25 апрелдаги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунлар янги босқични бошлаб берди. Бу қонунларга биноан банклар фаолиятининг ҳуқуқий асослари яратиб берилди ва уларнинг ишлаш усуллари тақомиллантириш чоралари кўриб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк тизимининг биринчи поғонаси сифатида пул-кредит муносабатларини тартибга солиш ва банклар фаолиятини назорат қилиш муассасига айланди. Банк тизимининг иккинчи поғонасини эса банк фаолияти субъектлари, яъни тижорат банклари ташкил этадилар.

Тижорат банклари бозор иктисодиёти шароитида ишланга мослаштирилган бўлиб, ўз миждозларига банк хизматларини кўрсатадилар. Тижорат банклари фаолиятининг пировард натижалари ўз акциядорларига дивидендлар, омонатчилари ва кредиторларига эса фоиз сифатида даромад келтириши қоидага айлантирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тижорат банклари ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони банк тизимига хусусий капитални кириб келишини фаоллаштирди. Натижада сўнгги йилларда хусусий банклар сони кескин кўпайиб 10 тага етди.

Мамлакатимизда Чет эл сармоядорлари учун яратилган шароитлар ва кафолатлар хорижий капитал иштирокидаги қўшма банкларни ташкил этиш имконини берди. Ҳозирги пайтда республикаимизда 5 та хорижий сармоя иштирокидаги, 2 та хорижий банклар бўлимлари фаолият кўрсатмоқдалар.

2. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислох қилишнинг ушвор йўналишлари

Истиклол йилларида республикаимизда барқарор ва самарали ишловчи банк тизими асослари шакллантирилди.

Мустақиллик йилларидаги ислохотлар, айниқса банк тизимида амалга оширилаётган ислохотлар давлатимиз сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бирига айланди. Бунда, Президентимизнинг мустақил Ўзбекистоннинг миллий иктисодиётини яратиш, уни янада ривожлантиришга, қаратилган бешта муҳим тамоиллари асос қилиб олинди.

Мустақиллик арафасида банк тизими олдида бир қатор жиддий муаммолар турар эди. Хусусан, банк операцияларини амалга ошириш учун зарур технологиялар ва ҳатто оддий компьютер техникасига талабнинг юқорилиги, бозор тамоилларига асосланган банк тизими фаолиятини тартибга солувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларнинг мавжуд эмаслиги, подавлат капитал ва ресурс базасининг заифлиги, айниқса, янги тартибда самарали фаолият кўрсата олувчи юқори малакали банк соҳаси раҳбарлари ш мутахассисларининг тақчиллиги каби ўткир масалалар мавжуд эдики, улар фақат давлатимиз раҳбарининг эътибори асосида мувофақиятли ҳал олинди.

Мустақиллик йилларида замонавий банк тизимини шакллантириш ва уни халқаро меъёрларга мос равишда ривожлантириш борасида амалга оширилган ишларни сарҳисоб қилинса, 1991-2000 йилларни ўзичига олган дастлабги босқичда қуйидаги муҳим тадбирлар амалга оширилганлигини гувоҳи бўламиз.

Биринчидан, халқаро меъёрларга тўла мос бўлган, иқтисодиётнинг “қон томири” ҳисобланмиш банк тизимини барпо этиш учун барча имкониятлардан кенг фойдаланилди.

Хукумат томонидан Марказий банк олдида мамлакат иқтисодиётининг пул маблағларига бўлган талабини қондиришдек ғоят муҳим вазифалар қўйилди ва сифат жиҳатидан янги банк тизимини яратиш вазифалари белгилаб олинди.

Ўзбекистоннинг аввалги банк тизим бир поғонали, яъни собиқ итифоқнинг ихтисослаштирилган Давлат банки. Жамғарма банк ва бошқа банкларнинг республика бўлинмаларидан иборат бўлган бўлса, мустақилликка эришилгандан сўнг, мамлакатда икки поғонали, яъни юқори поғонада бош мақсади миллий валюта –сўмнинг барқарорлигини таъминлаш ҳисобланган, пул-кредит ва банк тизимини тартибга солувчи ва назорат қилувчи ягона орган – заҳира ва эмиссион муассаса – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ташкил этилди, ривожланган бозор мамлакатларига ҳос ва халқаро андозаларга мос бўлган “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди ҳамда шу ҳужжат асосида унинг ўзига ҳос мақоми, мақсади, вазифалари ва ваколатлари аниқ белгиланди ҳамда фаолияти тўлиқ йўлга қўйилди.

Банк тизимининг қуйи поғонаси эса, мамлакат иқтисодиёти субъектлари ва аҳолисининг банк хизматларига бўлган талабни тўлароқ қондира оладиган турли мулкчилик шаклидаги, мустақил тижорат банкларининг кенг тармоғи шакллантирилди, Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди ва тижорат банклари фаолиятини ҳуқуқий асослари аниқ белгилаб берилди.

Иккинчидан, истиқлолгача ҳамда мустақилликнинг дастлабги уч йилида амалда бўлган катта ҳажимдаги рубль муомаладан чиқарилиб, 1994 йилнинг июнь ойидан бошлаб, миллий валюта “сўм” муомалага киритилди.

Учинчидан, мустақилликкача ва қисман унинг дастлабги йилларида республикамизнинг банк муассаларида амалда бўлган ва собиқ

марказлашган ражали иктисодий тизим талабларига мувофиқ бўлган меъёрий ҳужжатлар тубдан қайта ишлаб чиқилиб, бозор иктисодиёти тамониларига ҳос бўлган махсус қонунлар ва банк фаолиятининг барча йўналишларини қамраб олган ва уни тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларнинг тўлиқ мажмуаси шакллантирилди.

Жумладан, 1998 йилда банк назорати бўйича Базель қўмитаси тавсиялари ва халқаро тажрибадан келиб чиққан ҳолда тижорат банклари фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар мажмуи амалиётга жорий этилди.

Манфатдорликни пасайтирадиган ва умуман молиявий воситачилик самарадорлик қўламларини оширишга тўсқинлик қиладиган кредит бўйича фоииз ставкалари ҳамда кредит миқдорлари бўйича лимитлар бекор қилиниб, иктисодиётни тартибга солишнинг бозор тамониларига мос бўлган монетар сиёсатнинг билвосита инструментлари: мажбурий захира талаблари, қайта молиялаш ва очик бозордаги операциялар механизмлари жорий қилинди.

Тўртинчидан, тижорат банклари бухгалтериясининг ташкилий таркиби бутунлай янгиланди, халқаро андозаларга мос бўлган бухгалтерия ҳисоби тартиби ва молиявий ҳисоботлари шакллари жорий этилди, шулар асосида масофавий ва жойида текшириш шаклларидаги банк назоратининг замонавий халқаро меъёрлари амалиётга жорий этилди.

Банк тизими ривожланишининг 2001-2010 йилларни ўз ичига олгувчи кейинги босқичда банк тизимини янада ислоҳ қилиш, такомиллаштириш, барқарорлик ва салоҳиятини ошириш, молия-банк сектори таркиби ва инфратузилмасини ривожлантириш борасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилди.

2010 йил 26 ноябрдаги «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг уствор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1438-сонли Қарорининг қабул қилиниши республика молия-банк тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва барқарорлигини ошириш, банклар ва бутун банк-молия тизими фаолиятига ёндашувларни ҳамда баҳолаш тизимини тубдан ўзгартириш, қабул қилинган халқаро меъёрлар, стандартлар ва баҳолаш кўрсаткичларига мувофиқ банк фаолиятини ташкил этишни таъминлашга асос бўлди. 2017-2021 йилларга беогиланган стратегия

3. Ўзбекистон Республикаси банклари (Ассоциация) Уюшмасининг ташкил этилиши, унинг асосий мақсадлари ва банк тизимини ислох қилишдаги ўрни

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунига кўра банклар ўз фаолиятларини мувофиқлаштириш, манфаатларини ҳимоя қилиш ва биргаликдаги дастурларни амалга ошириш мақсадларида турли уюшмалар, иттифоқлар ва бирлашмалар тузишлари мумкин.

Ана шунга асосан 1995 йилда республикада фаолият кўрсатаётган тижорат банклари томонидан Ўзбекистон банклари Ассоциацияси (уюшмаси) ташкил этилди. Ассоциациянинг таъсис сизди 1995 йил 28 июлда бўлиб ўтди. Унда ҳукумат муассасалари, мамлакатда фаолият кўрсатаётган банклар ва жаҳоннинг етакчи молиявий ташкилотларидан 600 дан ортиқ вакиллар қатнашдилар. Съездда Ассоциациянинг Устави қабул қилинди ва Ўзбекистон банк тизимини ривожлантиришнинг комплекс дастури тасдиқланди.

Бугунги кунда мамлакатдаги барча банкларни бирлаштирган банклар Ассоциацияси Ўзбекистон бозор иқтисодиётида ўзига хос, ноёб ташкилот ҳисобланади ва бошқа банкларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилувчи, банк инфра тузилмаларини ривожлантиришга қобил бўлган, ўз абзоларига кадрлар ва илмий таъминот борасида хизмат кўрсатувчи, мувофиқ қонун базасини ташкил этувчи қудратли молиявий ва ўқув - холдингини намоён қилади.

Ассоциациянинг бош мақсади – мамлакат тижорат банкларини халқаро андозалар даражасига кўтариш ва уларнинг жаҳон банк тизимига интеграциясини (қўшилишини) таъминлашдир.

Ўтган қисқа давр ичида Ўзбекистон банклари Ассоциацияси томонидан амалга оширилган эътиборга молик тадбирлар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Ассоциация ташаббуси билан мамлакатдаги барча тижорат банклари икки йил муддатга (1995-1998 й.й.) солиқлардан озод этилди. Ушбу маблағларнинг 50 фоизи Ассоциация орқали банклараро характерга эга бўлган тадбирларга, қолган 50 фоизи эса бевосита банкларни ривожлантиришга (бинолар, компьютерлар, алоқа ва транспорт воситаларини сотиб олиш ва бошқаларга) сарфланди.

2. Ассоциация томонидан банк ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака оширишларининг узлуксиз 5 босқичли тизими ишлаб чиқилди ва унга кўра:

а) 1996 йилда ҳар йили 3000 ўқувчи таълим оладиган жами 39 та, шу жумладан Тошкент шаҳрида – 13 та, Нукус шаҳри ва вилоят марказларида 2 тадан ихтисослашган банк синфлари очилди;

б) Тошкент, Самарқанд, Урганч, Тўрткўл шаҳарлари ва Андижон вилояти Олтинкўл туманида ихтисослашган банк коллежлари ташкил этилди;

в) Тошкент Давлат иқтисодиёт университети ва Тошкент молия институтларида банк мутахассислиги талабалари учун махсус стипендиялар жорий қилинди;

г) 1996 йилда банк ходимларининг малакаларини ошириш бўйича **Минтақавий Банк Ўқув Маркази (РБУЦ)** ўз фаолиятини бошлади;

д) Чет эл банклари ва молия муассасалари билан биргаликда банк, молия ва солиқ соҳалари учун малакали мутахассисларни тайёрлаш мақсадида 1996 йилда **Банк -молия академияси** иш бошлади;

3. Молия бозорида хизматларнинг сифат жиҳатидан янги турларини таклиф этиш мақсадида 12 та компания ташкил этилди. Улар қуйидагилар:

- мамлакат банк секторининг суғурта ҳимоясини таъминлаш учун **«Ишонч» Банклараро суғурта жамияти** ташкил этилди;

- ихтисослашган банк синфлари, лицей, банк коллежлари ва иқтисодий олий ўқув юртларида ўқитишнинг умумий концепциясини ишлаб чиқишда катнашиш, ўқув режалари ва дастурларини ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ва қўллаш, дарсликлар ва ўқув - дастурий қўлланмалар чоп этиш ҳамда семинарлар ўтказиш, ўқитувчилар малакасини ошириш учун ўқитишни уюштириш ва бошқа мақсадлар учун **«Таълим-тараққиёт» ўқув-услугий маркази** ташкил этилди;

- Ассоциация томонидан ташкил этилган **«Ахбор Рейтинг» Банклараро рейтинг компанияси** Кредит ташкилотларининг ишончлилиқ даражаси киёсий таҳлилининг ўтказиш учун фойдаланиладиган ахборот майдонини шакллантириш билан шуғулланади;

- фуқароларнинг банкларга қўйилган омонатларини ҳимоя қилиш мақсадида **«Омонат ҳимоя» суғурта жамғармаси** ташкил этилди;

- кичик ва хусусий бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, бозорни юқори сифатли маҳаллий халқ истеъмоли товарлари билан тўлдириш, товар, иш ва хизматларга бўлган талабни қондириш

мақсадида «**Барака**» **Универсал лизинг компанияси** ҳамда ўзбек-америка қўшма корхоналари «**Ўзкейсагролизинг**» ва «**ЎзКейсСервис**» ташкил этилди;

- мамлакатда банк биноларини қуриш, уларни энг замонавий банк технологиялари ва молиявий хизматлар билан таъминлаш, янги офис жиҳозлари ҳамда халқаро андозаларга мос молиявий телекоммуникацияларни синаб кўриш мақсадларида «**Молия Бинокор Хизмат**» шўба корхонаси ташкил этилди;

- банк, молия ва солиқ ишлари бўйича мамлакатда халқаро талабларга жавоб берадиган малакали мутахассислар тайёрлаш мақсадида 1996 йилда Банк-Молия академияси ташкил этилди;

- тўлов тизимини такомиллаштиришга катта аҳамият берилган ҳолда, 1996 йил охирида банк тизимлари ва ахборот технологиялари бўйича фаолият кўрсатадиган «**Пластик Карт**» банклараро инновацион компанияси ташкил этилди;

- тижорат банкларининг қонуний манфаатларини химоя қилиш мақсадида 1996 йилда «**Молия Ҳуқуқ Хизмат**» банклараро ҳуқуқий хизмат маркази ташкил этилди;

- Миллий ва хорижий қимматбаҳо қоғозлар бозорига банк капиталини жалб этиш ва ундан самарали фойдаланиш мақсадида «**Инвест траст**» **инвестицион траст компанияси** ташкил этилди;

- банк муассасалари тармоғини кенгайтириш, уларнинг моддий — техник ва инженер-техник таъминоти даражасини салмоқли равишда кўтариш мақсадида Малайзиянинг ихтисослашган фирмаси билан биргаликда қўшма корхона сифатида «**Ҳамроҳ лойиҳа Инвест**» лойиҳа — **инжиниринг ва консалтинг компанияси** ташкил этилди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон банклари Ассоциациясининг Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах ва Фарғона вилоятларида филиаллари фаолият кўрсатмоқда. Ассоциация мамлакат банк-молия муассасаларининг халқаро ва минтақавий молия ташкилотларига интеграциясини чуқурлаштириш мақсадларида Европа ва Американинг деярли барча банклар Ассоциациялари ҳамда Оснё банклар Ассоциацияси ва Тинч океани молия ва ривожланиш институтлари Ассоциацияси (АФИРАТ) билан фаол ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Мавзун мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Банк тизими деганда нима тушунилади?
2. Ўзбекистонда неча погонали банк тизими амал қилмоқда?

3. Ўзбекистонда 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тугрисида»ги қонунда нималар асосланди?
4. Ўзбекистонда 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тугрисида»ги қонунда нималар кўзда тутилган?
5. 1996 йил 25 апрелдаги «Банклар ва банк фаолияти тугрисида»ги қонунда қандай асослар яратиб берилди?
6. Ўзбекистон Республикаси банклари Ассоциациясининг ташкил этилишидан асосий мақсад нимадан иборат?
7. Ассоциация ташаббуси билан мамлакатдаги барча тижорат банклари икки йил муддатга (1995-1998 й.й.) солиқлардан озод этилган маблағлар қайси мақсадларда ишлатилди?
8. Ассоциация томонидан банк ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака оширишларининг узлуксиз 5 босқичли тизими ишлаб чиқилди ва унга кўра қандай ишлар амалга оширилди?
9. Молия бозорида хизматларнинг сифат жиҳатидан янги турларини таклиф этиш мақсадида 12 та ташкил этилган компаниялар қандай вазифаларни амалга оширади?
10. Хусусий тижорат банклари ташкил қилишнинг аҳамиятли жиҳатлари нимада?

МАРКАЗИЙ БАНК ВА УНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

Режа:

1. *Марказий банкларнинг вужудга келиши ва ривожланиши*
2. *Марказий банкларнинг асосий вазифалари*

Асосий тушунчалар: марказий банк, ҳудудий бош бошқармалар, лицензия, хазинабон, пул-кредит сиёсати, молиявий маслиҳатчи, корреспондентлик счётлар, банк, пулни саклаш, саррофлар, пул алмаштириш, кредит операциялари, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, банклар

1. Марказий банкларнинг вужудга келиши ва ривожланиши

Марказий банкларнинг вужудга келишига асосий сабаб мамлакатда банкногаларни муомалага чиқарилиши ва уларни ишончли банклар кўлида марказлаштириш заруратидир.

Давлат қонуний йўл билан марказий банкларни қўллаб-қувватлаган ва ягона эмиссия банкига айлантирган. Дастлаб вужудга келган банклар

марказий ёки тижорат банкларига бўлилмаган. Улар пул маблағларини саклаш, кредит бериш ва тўловларни амалга ошириш билан шуғулланганлар, кейинчалик улар маблағларни йиғиш мақсадида муомалага банкноталарни чиқарганлар. Банкларни йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкноталарни муомалага чиқариш йирик тижорат банклари кўлига ўта борган ва кейинчалик бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк «миллий» ёки «эмиссион» банк, кейинчалик «марказий банк» деб аталган. Марказий банк кредит тизимини бошқариб турувчи, яъни мамлакатдаги барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит муассасаси сифатида намоён бўлади.

Марказий банкларнинг вужудга келишида икки йўл мавжуд:

Биринчи йўл - бу узок давр давомида тижорат банкларининг ривожланиши натижасида уларни миллийлаштириш йўли билан марказий банкларнинг ташкил этилиши. Бунга мисол қилиб Англияда 1844 йил, Францияда 1848 йил, Испанияда 1874 йил, Германияда 1875 йил ва Италияда 1893 йилда тижорат банкларининг марказий банкка айлантирилганини кўрсатиш мумкин.

Иккинчи йўл - ташкил қилингандаёқ марказий банк, яъни эмиссион марказ сифатида қабул қилинган банклар.

Бундай банклар сифатида АҚШ Федерал банклари, 1913 йилларда кўпгина Латин Америкаси мамлакатларида ташкил этилган банклар, Австрия банки ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

Марказий банклар ўз капиталини шаклланишига кўра давлат, акциядорлик ва аралаш банклар турларига бўлинади. Масалан, Англия, Франция, Германия, Дания ва Россияда марказий банклар 100% давлат мулкига, Италия ва АҚШ да эса 100% банклар мулкига, Япония, Нидерландия, Польша, Швейцария ва Австрияда 50-57 % гача давлат мулкига асосланган.

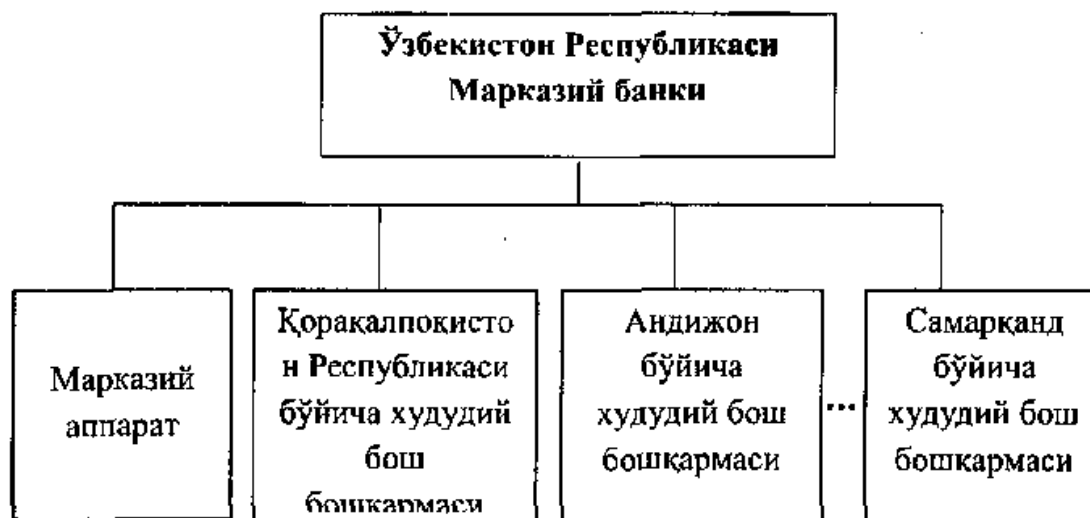
Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 1991 йилда ташкил этилган ва тўлиқ равишда давлат мулкига асосланган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида» ги Қонун асосида фаолият кўрсатади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисига ҳисобот беради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки марказлаштирилган ягона бошқарув тизимига эга бўлиб, унга Марказий аппарат ҳамда

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар бўйича ҳудудий Бош бошқармалар киради, яъни:

Чизма-21

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолияти қуйидаги мақсадларга йўналтирилган:

- миллий валюта (сўм)ни ҳимоялаш ва барқарорлигини таъминлаш, унинг харид қобилияти ҳамда хорижий валюталарга нисбатан курсини мустаҳкамлаш;
- Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
- ҳисоб-китоблар тизимининг узлуксиз ва самарали фаолиятини таъминлаш.

2.Марказий банкларнинг асосий вазифалари

Марказий банклар бажарадиган асосий вазифаларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- пул муомаласини ташкил этиш ва бошқариб бориш;
- ҳукумат банки сифатида фаолият кўрсатиш;
- тижорат банкларига банк хизматларини кўрсатиш;
- тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солиш;
- валютани тартибга солиш ва назорат қилиш.

Энди бу вазифаларга алохида-алохида тўхталамиз:

1. Жаҳонда барча Марказий банклар муомалага нақд пул, яъни банкнота ва тангаларни чиқарадилар, пул муомаласини ташкил этадилар, миллий пул бирлиги барқарорлиги ва мустаҳкамлигини таъминлайдилар, нақд пулсиз ҳисоб- китобларни ташкил этадилар.

Бу вазифаларни бажариш учун марказий банклар қуйидагиларни амалга оширадилар:

- банкнота ва тангаларни тайёрлаш, ташиш ва сақлашни ташкил қилиш, шунингдек, уларнинг захираларини яратиш;
- кредит ташкилотлари учун нақд пулни сақлаш, ташиш ва инкассация тартибини белгилаш;
- пул белгиларининг яроқчилигини аниқлаш, яроқсизларини алмаштириш, уларни йўқотиш қондаларини белгилаш;
- барча корхона ва ташкилотлар учун касса операцияларини амалга ошириш қондаларини белгилаш;
- ҳукумат билан биргаликда ягона пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- нақд ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш қондаларини белгилаш;
- очик, бозорда қийматли қоғозлар олди- сотдиси қондаларини белгилаш;
- пул массаси ўсиши тахминларини аниқлаш;
- валюта бозорида миллий валютага ҳст эл валюталарини сотиш ва сотиб олиш операцияларини ўтказиш.

2. Марказий банклар ўз ҳукуматларига қуйидаги хизматларни кўрсатадилар:

- давлатнинг олтин, қимматбаҳо металл ва камёб тошлари ҳамда валюта захираларини сақлайди, яъни давлатнинг «ҳазинабони» ҳисобланади;
- давлатнинг пул-кредит, яъни иқтисодий сиёсатини олиб боради. Бу сиёсат муомаладаги пул массаси, кредитлар ҳажми, фоиз ставкалари даражаси каби кўрсаткичларни ўзгартириш орқали амалга оширилади;
- ҳукуматнинг молиявий маслаҳатчиси ҳисобланади, яъни бюджет ташкилотларига ҳисоб-китоб хизматларини кўрсатади ва давлат бюджетининг касса ижросини таъминлайди;
- давлатга кредит беради ва давлат номидан қийматли қоғозларни чиқаради, уларни тижорат банкларига сотади ва бошқаради.

3.Марказий банклар ҳисоб-китоб ва касса хизматларини кўрсатиш мақсадида барча тижорат банклари учун корреспондентлик счётларини очадилар. Тижорат банклари мазкур счётларда ўзларининг маълум миқдордаги маблағларини сақлайдилар ва бир-бирлари билан ҳисоб- китоблар қиладилар. Агар ҳисоб-китоблар учун тижорат банкининг маблағлари етишмай қолса, бошқа банклар ёки Марказий банкдан кредит олиши мумкин. Марказий банк кредитлари фақат унинг барча талабларига жавоб бера оладиган тижорат банкларига берилади. Тижорат банклари ўзларининг корреспондентлик счётлари орқали Марказий банкдан нақд пул олишлари ёки топширишлари мумкин, бошқача қилиб айтганда «Марказий банк - банкларнинг банкидир».

4.Марказий банк тижорат банклари ва бошқа махсус кредит муассасалари фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солишни қўйидагича амалга оширади:

-банк фаолияти билан шуғулланишга рухсатнома, яъни лицензиялар беради;

-банклар ва бошқа кредит муассасаларини Давлат рўйхатидан ўтказиши;

-банк операцияларини амалга ошириш тартиб-қоидаларини белгилайди;

-бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисоботини тузиш қоидаларини ўрнатади;

-жойларда текширишлар ва тафтишлар ўтказиши.

Агар тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари банк қонунчилиги ва Марказий банк томонидан белгиланган тартиб-қоидалар ҳамда кўрсатмаларни бузсалар, уларга нисбатан жазо чоралари кўрилади. Бу чоралар тартиббузарлик даражасига боғлиқ бўлиб, оддий огоҳлантиришдан тортиб, токи банк фаолияти билан шуғулланишга берилган лицензияни тортиб олиш, яъни, банкни ёпишгача боради. Ана шу қаббли «Марказий банк – банкларнинг отаси» деган ибора жуда ўрналиқдир.

5.Марказий банк валютани тартибга солиш ва назорат қилиш бўйича қўйидагиларни амалга оширади:

- мунтазам равишда миллий валютани Чет эл валюталарига нисбатан курсини аниқлаб боради;

- тижорат банкларига валюта операцияларини ўтказиш бўйича лицензиялар беради;

- тижорат банклари учун валюта операцияларини ўтказиш бўйича тартиб-қоидаларни белгилайди;

- валюта операциялари бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш, ҳисоботлар тузиш ва тақдим этиш қоидаларини ўрнатади;
- нақд хорижий валютани сотиш ва сотиб олиш, ҳисоб-китоблар тартибини белгилайди;
- мамлакатга хорижий валютани олиб кириш ва олиб чиқиш тартибини белгилайди.

Марказий банк юқорида кўриб чиқилган вазифалардан ташқари яна кўплаб вазифаларни бажаради.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Марказий банкларнинг вужудга келишидан асосий сабаб нимадан иборат?
2. Марказий банклар қандай йўллар билан вужудга келган?
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қандай мулкка асосланган?
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолияти қандай мақсадларга йўналтирилган?
5. Марказий банклар қандай асосий вазифаларни бажарадилар?
6. Марказий банкнинг пул муомаласини ташкил этиш ва бошқариш вазифаси нималардан иборат?
7. Марказий банк ҳукумат банки сифатида қандай вазифаларни бажарадилар?
8. Марказий банк ҳисоб-китоб ва касса хизматлари курсатиш мақсади нимадан иборат?
9. Марказий банкнинг назорат қилиш ва тартибга солишни қандай амалга оширилади?
10. Марказий банк валютани тартибга солиш ва назорат қилиш бўйича қандай вазифаларни амалга оширади?

ТИЖОРАТ БАНКЛАРНИНГ ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

Режа:

1. *Тижорат банкларнинг ресурслари*
2. *Пассив операциялар ҳақида тушунча.*
 - а. *Банкнинг ўз маблағлари.*
 - б. *Жалб қилинган маблағлар.*
 - в. *Банкнинг эмитентлашган маблағлари.*

Асосий тушунчалар: банк операциялари, депозит операциялари, кредит операциялари, хисоб-китоб операциялари, касса операциялари, валюта операциялари, қимматли қоғозлар буйича операциялар, траст операциялар, кафолат операциялари, факторинг операциялари, консалтинг операциялари, лизинг операциялари

1.Тижорат банкларнинг ресурслари

Банк ресурслари банклар томонидан пассив операциялар ўтказиш натижасида яратилади ва банк балансининг пассив қисмида акс эттирилади. Банк ресурслари банкнинг ўз маблағлари, қарзга олинган яъни жалб этилган маблағлардан, ҳамда эмитентлашган маблағлардан иборат бўлади.

Банк ресурслардан актив операциялар ўтказиш орқали даромад олиш учун фойдаланилади. Банк ресурсларни яратишнинг манбаи бўлиб банк миқозларнинг омонатлари ва қўйилмалари хизмат қилади. Аммо миқозлар маблағларини авжудлигини кўрсатиш лозим.

Банкнинг ўз маблағлари таркибига қўйидагилар киради:

- устав фонди.
- резерв фонди.
- банклар фойдасидан яратилган махсус фондлар.
- банкларнинг йил давомида тақсимланмаган фойдаси.

Тижорат банкларнинг ресурслари қўйидаги тузилишига эга:

Ўз маблағлари:

- А) резерв фонди.
- Б) махсус фондлар.
- С) тақсимланмаган фойда.

Жалб этилган маблағлар:

- А) бошқа банклардан жалб этилган маблағлар.
- Б) депозит операциясидан тушган маблағлар.

Эмитентлашган маблағлари:

-қимматбаҳо қоғозларни сотишдан олинган маблағлар.

Вақтинчалик бўш пул маблағларни жалб этиш ва тўлаш тижорат банкларнинг энг асосий вазифаси ва иктисодий асосдир.

Тижорат банкнинг вазифаси жалб этилган маблағларни таркибига қўйидагилар киради:

1. Устав фонди банк фаолиятини ташкил этиш унинг устав фондидан иборатдан бошланади.

Устав фонди – бу жисмоний ва юридик шахсларнинг жамғармаси ҳисобидан яратилади ва уларнинг мажбуриятларини бажариш учун хизмат қилади. Устав фондини яратиш банк турига боғлиқ бўлиб, ҳиссадорлик банки акциялар қиймати, хусусий ёки кооператив банклар эса ўз муассислари улуши асосида яратилади.

Банк устав фондини яратишда банк кредитлари, бошқа жалб этилган маблағлар, шунингдек сиёсий партиялар, диний ва бошқа жамоа ташкилотлари маблағларидан фойдаланиш мумкин эмас. Банклар устав фондини кўпайтиришлари мумкин.

Акциядорлик жамияти асосида ташкил қилинган тижорат банклари кўшимча акциялар чиқариш ва уларни жисмоний ва юридик шахслар орасида тарқатиш йўли билан кўпайтириш мумкин ёки уларга облигация чиқариш ҳуқуқи ҳам берилган.

Устав капиталини мунтазам равишда кўпайтириб бориш қимматбаҳо қоғозлар чиқариш билан биргаликда банк фойдасидан турли резерв фондларини яратиш орқали амалга оширилади. Хорижий капитал иштирокидаги тижорат банклари устав капитали эркин муоамадаги валютада яратилиш мумкин.

Тижорат банкларнинг резерв фондлари - актив операциялар натижасида кўриладиган зараларни қоплаш, банк тамонидан чиқарилган имтиёзли акциялар бўйича дивидентлар тўлашда банк фойдаси этарли бўлмайд қолган ҳолларда тўлаш учун яратилади.

Резерв фонди ҳар йили банк фойдасидан ажратмалар ҳисобидан яратилади. Резерв фондининг миқдори банк устав фондининг 25 %дан 100гача белгиланади. Унинг миқдори 100 %дан ошса, устав фондига ўтказиб юборилиб, резерв фондига янгидан маблағ ўтказилади.

Тижорат банкларида резерв фондлари билан биргаликда банк фойдасидан ажратмалар ҳисобига бошқа махсус фондлар ҳам яратиб борилади. Фондларга тақсимлаб бўлгандан кейин қолган қисми тақсимланмаган фойда дейилади.

Банклар ўз маблағларини кўпайтиришда 2 усулдан фойдаланиш мумкин:

- 1.Фойдани жамғариб бориш, фойда ҳисобидан турли резерв фондлар яратиш ва уларни капиталлаштириш орқали;
- 2.Янги акциялар чиқариш ва янги ҳиссадорларни жалб этиш орқали.

Банкнинг ўз маблағлари банклар моддий базасининг ривожланиш миқоби ҳисобланади.

2.Пассив операциялар ҳақида тушунча.

Банк ресурсларини шакллантириш билан бўлган операциялар банкларнинг пассив операциялари дейилади. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банкларининг пассив ҳисобрақамидаги пул маблағларининг салмоғи ошиб боради. Банкларнинг пассив операциялари уларнинг фаолиятини ташкил қилишда катта рол ўйнайди.пассив операциялар ёрдамида тижорат банклари кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурсларин ташкил қилади.

Тижорат банкларнинг пассив операцияларининг асосан тўртта шакли мавжуд:

- 1.қимматбаҳо қоғозларни муомалага чиқариш йўли билан ресурслар йиғиш;
- 2.фойда ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш вёки фондлар суммасини ошириш;
- 3.бошқа креиторларнинг маблағларини жалб қилиш;
4. депозит операцияларни амалга ошириш.

Тижорат банкларнинг ресурслари банкнинг ўз маблағлари, жалб қилинган ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади. Келтирган пассив операцияларнинг биринчи ва иккинчи шаклларида банкларнинг ўз маблағлари юзага келади ва қолган охириги икки шаклида кредит ресурсларнинг иккинчи қисми жалб қилинган ресурслар юзага келади.

Банкнинг ўз маблағлари.

Банкларнинг ўз маблағларига

- банкнинг устав капитали,
- резерв капитали, махсус фондлар,
- моддий рағбатлантириш фонди,
- бошқаҳар хил ташкил қилинган фондлар,
- тақсимланмаган фойдаси киради.

Амалиётда банк пассивларининг 20% банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади.

Банкларнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни банкнинг ўз капитали эгалайди. Банкнинг ўз капитали таркибига устав капитал, хирожатларни қоплаш бир қисми, яъни устав капитал, хатарларни қоплаш

учун ташкил қилинган резерв фонди, тақсимланмаган фойда киради. Банкнинг ўз капитали банк кредиторлигини таъминлаш, банк фаолиятини бошқариш каби функцияларни бажаради.

Банкнинг устав капитали суммаси банк уставида кўрсатилади ва банк ишини бошлашнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Банкларни ташкил қилишнинг шаклларига қараб банкнинг устав капитали ҳам ҳар хил ташкил топади. Агар банк акциядорлик жамияти тариқасида ташкил қилинган бўлса, устав капитали ёки фонди акциялар чихариш ва жойлаштириш йўли билан чегараланмайди. Банкларнинг барҳарор фаолиятини таъминлаш мақсадида унинг минимал миқдори белгилаб берилди.

Банкнинг устав капитали унинг баланснинг пассивида кўрсатилади. Устав фонди суммасининг оширилиши банк акционерлари томонидан умумий йиқилишда ҳал қилинади.

Банкнинг ўз маблағлари унинг фаолиятининг асосини ташкил қилади, чунки улар жалб қилаётган депозитлар, яъни реал кредит ресурслари ҳажмини пировард натижада актив амалиётлар ҳажмини белгилаб беради. Банкнинг ўз маблағлари тижорат банкларининг фаолиятини бошқарувчи ва улар устидан назоратни амалга оширувчи Марказий банк учун муҳим маълумот манбаи ҳисобланади.

Банкнинг ўз маблағларига устав фонд (капитал) резерв фонди ва банк фойдаси ҳисобига ташкил топадиган банк фондлари, ҳамда йил давомида тақсимланмаган фойда киради. Амалиётда банк пассивларининг 20 фоизи банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади. Банкнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни устав капитали эгаллайди.

Банкнинг устав капитали - бу банк ишини ташкил қилишнинг асосий таянч нуқтаси ҳисобланади.

Марказий банкнинг меъёрий талабларига мувофиқ банк капитали асосий (биринчи даража капитал) ва қўшимча (иккинчи даража) капиталдан иборат. Биринчи даража капитал ҳисоб-китоб қилинган капитал йиқиндисининг 50 фоизидан кам бўлмаслиги лозим. Тартибга солиш функциясини асосан, биринчи даража капитал бажаради, чунки у доимийроқ ҳисобланади.

Банк капитали унинг фаолият юритиш чегараларини белгилаб бериши, инвесторлар ҳамда акциядорлар ва қолаверса, банкнинг ўзи учун муқим аҳамиятга эга бўлган молиявий барҳарорлик даражасини кўрсатиб бериши.

Банкнинг ташкил топиш шаклига қараб, устав капиталининг шакллантирилиши турлича бўлади. Агар банк акционерлик жамияти кўринишида шаклланаётган бўлса, устав фонди акцияларининг номинал қиймати кўринишида ташкил топади. Бунда акциялар очик обуна қилиш йўли билан ёки таъсисчиларнинг устав фондидаги улушларига қараб гарқатилиши мумкин.

Агар банк маъсулияти чекланган жамият кўринишида тузилган бўлса, устав фонди улушларга бўлинган ҳолда бўлади. Уларнинг ҳажми таъсис ҳужжатлари билан аниқланади. Бунда банк иштирокчилари ўларининг улушлари меъёри чегарасида мажбуриятларни ўз нисмаларига оладилар.

Банкнинг ташкилий - ҳуқуқий шаклига ҳарамай, унинг устав фонди ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг тўловлари орқали шаклланади ва таъсисчиларнинг мажбуриятларини бажариш учун хизмат қилади. Устав фонди фақат банк иштирокчиларининг хусусий маблағлари ҳисобига ташкил топиши мумкин. Жалб қилинган кредит, гаровга олинган, бошқайўллар билан жалб қилинган маблағлар ҳисобидан устав фонднинг шакллантиришга юл қўйилмайди. Банкнинг устав фонди фақат пул маблағлари ва моддий активлар ҳисобига ташкил топиши мумкин.

Ташкил этилаётган банк капиталини энг кам миқдори Марказий банк томонидан белгиланади. Марказий банк фаолият шартлари, бизнес-режада кўрсатилган операциялар тури ва ҳажмига қараб, банк устав капитални миқдорига қўшимча талаблар қўйиш мумкин. Устав фонднинг минимал миқдори банкнинг барҳарор фаолиятини таъминлаш учун ўрнатилади.

Ташкил этилаётган банк капиталининг етарлилик даражасини белгилашда қуйидаги асосий талабларга риоя қилинади.

- Марказий банк белгилаган устав капиталининг энг кам миқдори юзасидан талабларга мувофиқлиги;
- Кўзда тутилаётган ўсишни қўллаб - қувватлаш даражаси;
- Кўзда тутилаётган даромадлар ва асосий фонизлар даражаси;
- Муассисларнинг зарур ҳолларда қўшимча капиталлар кирита олиш қобилияти ва бошқалар.

Фаолият кўрсатаётган банклар устав капиталига талаблар иктисодий аҳвол ва банкнинг молиявий қолатидан келиб чикиб марказий банк томонидан белгиланади.

Банк устав капитали миқдорини ўзгариши ва ўзгаришни руйхатга олиш тартиби Марказий банк томонидан тартибга солинади.

Жалб қилинган маблағлар.

Жалб қилинган маблағлар. Жалб қилинган маблағлар актив операцияларни, аввало кредит операцияларини амалга ошириш учун пул ресурсларига бўлган эҳтиёжни қоплайди. Уларнинг роли жуда катта бўлиб, банк ресурсларининг 70% дан ортиқини ташкил қилади. Юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинчалик бўш маблағларидан фойдаланиш орқали, тижорат банклари улар ёрдамида халқ хўжалигининг ва аҳолининг қўшимча айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қондиради, пулларни капиталга айланишга ёрдам беради.

Банкларнинг маблағларни жалб қилиш имкониятлари чегараланган бўлиб, барча мамлакатларда бу жараён Марказий банк томонидан тартибга солиниб туради. Жалб қилинган маблағлар тижорат банклари кредит ресурсларининг асосий қисмини ташкил қилади.

Ҳозирги кунда банклар амалиётида мавжуд меъёрий ҳужжатларига асосан:

- давлат ихтисослаштирилган банклар базасида ташкил топган тижорат банклари учун жалб қилинадиган маблағлар ҳажми ўз капиталининг 25 баробаридан ошмаслиги керак;
- ёпиқ турдаги акционер банклар учун 20 баробардан ошмаслиги;
- очик турдаги акционер банклар учун 15 баробардан ошмаслиги керак.

Банклар жалб қиладиган маблағлар таркиби турлича бўлади. Уларнинг асосий турларига қуйидагилар киради:

- банк мижозлар билан ишлаш жараёнида жалб қилган маблағлар (депозитлар),
- ўз қарз мажбуриятларини чиқариш йўли билан маблағларни тўплаш (депозит ва жамҳарма сертификатларини),
- векселлар, облигациялар ва банклараро кредит воситасида бошқа кредит ташкилотларидан олинадиган ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан олинадиган ссуда маблағлари ва бошқалар киради.

• Халқаро банк амалиётида жалб қилинган ресурслар уларни йиғиш учунга қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- депозитлар;
- нодепозит ресурслар.

Жалб қилинган маблағларни асосий қисмини депозитлар ташкил қилди.

Банкнинг эмитентлашган маблағлари.

Банкнинг эмитентлашган маблағлари. Банклар миқозлар маблағларидан етарли даражада узоқ муддатга фойдаланишни амалга оширишдан манфаатдордирлар. Шу сабабли банклар облигация қарзлари, банк векселлари ва бошқаларни чиқариш йўли билан ўз ресурсларнинг миқдорини кўпайтириб борадилар.

Облигацион қарзлар облигациялар кўринишида эмитентлашади. Ҳозирги даврда чет эл амалиётида икки валютали облигациялар учрайди. Бу облигация бўйича даромад эгаси ихтиёрига кўра миллий валюта ёки АҚШ долларидан ёки бошқа чет эл валютасида тўланиши мумкин.

Банклар миқозларнинг хоҳишига қараб бир йилида икки марта уларни тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига оладилар. Бунинг учун миқоз кўрсатилган муддатдан бир ҳафта олдин маблағларни олиши тўғрисида банкка хабар бериши шарт

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Тижорат банкларнинг ресурслари деганда нимани тушунасиз?
2. Банкнинг уз маблағлар таркибига нималар киради?
3. Банкнинг жалб қилинган маблағлар таркибига нималар киради?
4. Банкларнинг пассив операциялар ҳақида тушунча беринг.
5. Банкнинг устав капитали деганда нимани тушунасиз?
6. Тижорат банкларнинг қимматбаҳо қоғозларни муомалага чиқаришдан мақсад нимада?
7. Жалб қилинган маблағларни асосий қисмини қандай маблағлар ташкил этади?
8. Банклар ўз маблағларини кўпайтиришда қайси усуллардан фойдаланади?
9. Акциядорлик жамияти асосида ташкил қилинган тижорат банклари устав фонддини қандай йўллар билан кўпайтириши мумкин?
10. Банклар миқозлар маблағларидан қайси муддатга фойдаланишни амалга оширишдан манфаатдор?

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ДЕПОЗИТ ОПЕРАЦИЯЛАРИ.

Режа:

1. *Депозит операцияси ҳақида тушунча.*
2. *Депозитларнинг турлари.*
3. *Депозитларни расмийлаштириши ҳамда депозитлар бўйича фойзларни ҳисоблаш тартиби*

Асосий тушунчалар: банк операциялари, депозит операциялари, кредит операциялари, ҳисоб-китоб операциялари, касса операциялари, валюта операциялари, қимматли қоғозлар бўйича операциялар, траст операциялар, кафолат операциялари, факторинг операциялари, консалтинг операциялари, лизинг операциялари

1. **Депозит операцияси ҳақида тушунча**

Депозит лотинча (ДЕПОЗИТУМ) сўздан олинган бўлиб сақлаш учун топширилган буюм ёки банкка қўйилган омонат.

Депозитарий (франсусча депозитар) сўздан олинган бўлиб қиммат баҳо буюмларни мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини олмасдан сақловчи шахс.

Депозитор – депозит эгаси. Депонент лотинча (депонентис) сўздан олинган бўлиб банкка пул маблағлари ва қиммат баҳо буюмларни сақловчи жисмоний ва юридик шахс.

Депозит операцияси – қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳамда банкнинг омонатчилар билан тузган банк депозит шартномаси шартлари асосида жисмоний ва юридик шахсларнинг пул маблағларини муайян муддатга жалб этиш сақлаш, қайтариш, фойзлар ҳисоблаш ва тўлаш ҳамда омонатчи топшириғига асосан омонатдаги пул маблағлари бошқа ҳисоб варақларга ўтказишга доир операциядир.

Ўзбекистон Республикаси банкларида юридик ва жисмоний шахсларнинг депозит операцияларини амалга ошириш қоидалари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий ҳижжатлари асосида ишлаб чиқилган.

Юридик ва жисмоний шахслар ўзларининг вақтинча бўш пул маблағларини банкка депозит сифатида сақлашлари мумкин. Депозитлар нақд пул ва нақд пулсиз шаклда, миллий ҳамда чет эл валютасида

қўйилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, чет эллик фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам банкларда омонатларини сақлаши мумкин. Юридик ва жисмоний шахслар қўядиган депозитнинг минимал миқдори ҳар бир банк томонидан мустақил равишда белгиланади. Банк қабул қиладиган депозитларнинг максимал суммаси чекланмаган.

Депозитлар балоғат ёшига етган шахслар томонидан мустақил равишда банкка қўйилиши мумкин. Балоғат ёшига етмаганлар номига ота-оналари ёки бошқа яқин кишилари томонидан омонатлар қўйилиши мумкин ва бу омонатларни тасарруф этиш балоғат ёшига етмаганлар балоғат ёшига етгунча ота – онаси ёки бошқа қонуний вакили орқали уларнинг ёзма розилиги асосида ўзлари тасарруф этишлари мумкин. Жисмоний шахслар депозитларни ҳар қандай тури юзасидан васиятнома тузиш ҳуқуқига эга.

2002 йил 5-апрелда Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида”ги қонуни фуқароларнинг омонатларини ҳар хил ҳатардан ҳимоялаш мақсадида қабул қилинди. Ушбу қонинга қўра 2002 йил 19 сентябрда фуқароларнинг банкдаги омонатларини кафолатлаш фонди ташкил этилди. Фонднинг мол мулки банкнинг мажбурий бадаллари маблағ қўйилишидан олинган даромадлар фуқароларнинг банкдаги омонатлари қолдиғиданҳар чоракда ўтказиладиган 0,5 фоиз миқдорида белгиланган мажбурий бадаллар ва ҳар бир банк устав капиталининг 0,1 фоизи миқдорида марказий банкда очилган фонднинг ҳисоб варағида маблағ ҳисобидан ташкил бўлади. Агар банк тугатилса фуқароларнинг банклардаги омонатларини тўлаш Фонд томонидан бирорта агент – банк орқали тўланиши кафолатланади.

2.Депозитларнинг турлари

Депозитлар қуйидаги турларга бўлинади:

- 1.Талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар.
2. Жамғарма депозитлар.
3. Муддатли депозитлар.
4. Депозит сертификатлари.
5. Бошқа депозитлар.

Талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар юридик ва жисмоний шахсларнинг “Талаб қилиб олингунча депозитлар” ҳисобварақларида турадиган, жорий мақсадлар учун мулжалланган,

исталган вақтда олинishi мумкин бўлган маблағларидир. Банк депозиторнинг тўлови бўйича топшириғни уларнинг биринчи талаби биланоқ бажариши керак. Талаб қилиб олингунча сақланадиган депозит ҳисобвақаги юзасидан кўрсатилган хизматлар учун шартномада белгилабган ҳажмда ҳақ тўланади. Талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар миқдорнинг топшириғига кўра бонка депозит турларига ўтказиши мумкин.

Жамғарма депозитлар – даврий бадаллар ёрдамида жисмоний ва юридик шахслар томонида муайям мақсадни амалга ошириш учун аниқ пул суммаси депозит ҳисоб варағига тўплаш истагини билдирганда очилади.

Жисмоний шахслар хоҳишларига қараб банк жамғарма депозит ҳисобварақлари бўйича операцияларни амалга ошириши мумкин масалан депозитор топшириғига асосан банк унинг жамғарма депозит суммасини банкдан олинган кредит ва унга ҳисобланган фоизлар тўлашга, коммунал тўловларини амалга ошириш учун йўналтириши мумкин.

Банк томонидан депозит ҳисоб варағи бўйича бажаролган барча операциялар бўйича хабардор қилиши ва шартномада кўрсатилган муддатида жамғарма депозит ҳисобварағидан кўчирмани омонатчига тақдим қилиши лозим. Жамғарма депозит ҳисоби банкнинг ҳисобварғи режасида 20 400 “жамғарма депозитлар” ҳисобварағларида юритилади.

Муддатли депозит шартномада белгилабган муддат тугагандан кейин қайтарилиши шарт бўлган депозитдир. Муддатли депозитлар – юридик ва жисмоний шахслар қатъий белгилабган муддатга қўйган ва шартномада кўрсатилган миқдорда фоизлар кўшиладиган маблағларидир. Депозитор банк билан муддатли депозитлар бўйича шартнома тузганидан кейин шартномада кўрсатилган депозит суммасини қўйиши керак. Банклар муддатли депозитларни муддатидан олдин беришлари мумкин фақат бунда фоизлар талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар юзасидан берадиган фоизлар ҳажмида тўланади.

Муддатли депозитлар қуйидагича тавсифланади:

- а) Муддати 30 кунгача.
- б) Муддати 90 кунгача.
- в) Муддати 180 кунгача.
- г) Муддати 365 кунгача.
- д) Муддати 365 кундан ортиқ.

Агар муддат тугагандан кейин муддатли депозитлар миждоз томонидан олинмаса бу маблағлар талаб қилиб олуиунгунча депозит ҳисобварағига отказилади.

Депозит сертификати қиммат баҳо қогоз ҳисобланади. Миждоз ўзининг омонатини банкка маълум муддатга ва фоиизга кўйиб, эгасининг номи ёзилган ёки ёзилмаган депозит сертификатини олиши мумкин. Муддат тугагача миждоз ўзининг омонатини ва фоиизини сертификат олган банк ёки унинг филиалидан олиши мумкин. Агар омомнат муддатидан олдин талаб қилинса унинг фоиизи талаб қилиб олуиунгунча сақланадиган омонатлар юзасидан берилади.

Бошқа депозитлар – юқорида айтиб ўтилган депозитларда ташқари миждозлар аккредитивлар бўйича муддатсиз, фоиизсиз депозитлар, пластик карточакалар бўйича ВИЗА карталар бўйича депозитарий ячейкаларини ижарага бериш каби депозитлар тушунилади.

3.Депозитларни расмийлаштириш ҳамда депозитлар бўйича фоиизларни ҳисоблаш тартиби

Миждоз банкка омонатини кўймоқчи бўлса у аввал банкдаги омонат турлари билан танишиб чиқади, ўзига маъқулини танлайди омонатни жойлаштириш шартлари билан танишади ва қуйидаги ҳужжатларни расмийлаштиради:

1. Ҳисобварақ очиш тўғрисида ариза.
2. Шахсни тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилади.
3. Шахсий ҳисобварақ очилади.
4. Кириш ордери тўлдирилади.
5. Сўнги назоратчи назоратга хабарнома тўлдирилади.
6. Шартнома расмийлаштирилади.
7. Агар миждоз биринчи марта пул кўяётган бўлса жамғарма китобчаси тўлдирилади.

Кассада пул санаб олинади, жамғарма китобчасига ва шахсий ҳисобвараққа омонат миқдори ёзилади ва жамғарма китобчаси миждозга берилади.

Миждоз банкда омонатини олмоқчи бўлса унда шахсни тасдиқловчи ҳужжатни, жамғарма китобчасини ҳамда чиқим ордерини тўлдириб банк ҳодимига беради. Баяк ҳодими ҳамма ҳужжатларни солиштириб кўриб миждозга унинг омонатини ва фоиизини келишилган шарт асосида тўлайди.

Депозитлар бўйича фоизларни ҳисоблаш тартиби.

Депозитлар бўйича фоиз ставкаларини банкларнинг нарх сиёсатига асосланиб Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган қайта молиялаш ставкасини ҳисобга олиб белгилайди.

Банклар “Банклар ва банклар фаолияти тўғрисида”ги Қонуннинг 28-моддасига биноан депозит тўловларини ва фоизини, муддатини мустақил белгилайди. Банкларда фоизларни ҳисоблаш учун ҳар бир депозит бўйича алоҳида ҳисобварағи очилади. Фоизларни ҳисоблашда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 1998 йил 2-декабрда тасдиқланган 558-сонли “банкларнинг кредит ва депозитлари бўйича фоизлар ҳисоблаш тартиби тўғрисида” Низомдан фойдаланилади. Фоизларни ҳисоблашда Ўзбекистон Республикасида 365 кун йиллик базавий давр қилиб олинади. Депозит фоизлари қуйидагича аниқланади:

Сумма X фоиз ставкаси X кунлар сони

365 кун.

Депозит фоизлари депозит банкка тушган куннинг эртасидан бошлаб то у омонатчига қайтарилган ёки бошқа асосларга кўра омонатчининг ҳисоб варағидан ўчирилган кундан олдинги кунгача ёзилади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Депозит операцияси ҳақида тушунча беринг.
2. Тижорат банклар томонидан мижозлардан қабул қилинадиган депозитларнинг турлари ҳақида тушунча беринг.
3. Депозитларни расмийлаштиришқандай амалга оширилади?
4. Депозитлар бўйича фоизларни ҳисоблаш қандай амалга оширилади?
5. Депозитлар қандай турларга бўлинади?
6. Талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитларга тариф беринг
7. Жамғарма депозитлар қайси мақсадларда очилади?
8. Муддатли депозитларнинг шартлари номада?
9. Мижозлар аккредитивлар бўйича қандай депозитлар очилади?
10. Банк ҳодими унинг омонатини ва фоизини қандай асосида тўлайди?

ТИЖОРАТ БАНКЛАРНИНГ АКТИВ ОПЕРАЦИАЛАРИ.

Режа:

1. *Тижорат банклари актив операцияларининг иқтисодий мазмуни.*
2. *Актив операциялар таснифи.*

Асосий тушунчалар: банк операциялари, депозит операциялари, кредит операциялари, хисоб-китоб операциялари, касса операциялари, валюта операциялари, кимматли қоғозлар буйича операциялар, траст операциялар, кафолат операциялари

1. Тижорат банклари актив операцияларининг иқтисодий мазмуни

Актив операциялар бу банклар фойда олиш ва банкларнинг ликвидлиги (тўловга қобилияти) таъминлаш мақсадида ўз маблағларини хўжаликлар ва аҳоли эҳтиёжи учун жойлаштириш тушунилади.

Банкларнинг актив операциялари турли шаклда бўлиб, банк активлари турли хил иқтисодий мазмунини акс эттирилади. Банклар жуда кенг тарқалган актив операцияларига; ссуда, инвестиция ва бир қисим бошқа операциялар киради.

Ссуда операциялари банкларга даромаднинг асосий қисмини олиб келади, вақтинча ҳаракатсиз ётган пул маблағларини ишлаб чиқиш, муомала ва истеъмолни рағбатлантирган ҳолда ҳаракатга солади.

Ссуда беришдан мақсад қарзларнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш бўлиб, ссуда олувчининг ҳар хил кредит олиш лаёқатига эга жисмоний ва юридик шахслар ҳисобланади.

Актив операцияларнинг иккинчи гуруҳига инвестиция операцияси киради. Бу операцияларни бажаришда банклар инвестор сифатида ресурсларини кимматбаҳо қоғозларга сарфлайди.

Бу операция ҳам фойда келтиради. Актив операцияларнинг 3 – гуруҳига депозит операцияси бир қисми киради.

Актив депозит операциялари тижорат банклари, Марказий банкдаги счётидаги жорий ва тўлов воситалари узоқ муддатли резервлари счётини ташкил қилади. Бу гуруҳ активларига банкларнинг кассадаги нақд пул қолдиғи ҳам киради. Бу нақд пуллар тўловларни нақд пул асосида амалга оширишда, юқори ликвидлик кимматбаҳо қоғозларга алмаштириш (ГКО – данлан қисқа муддатли облигациялари)да ишлатилади. Бу гуруҳ активлар банкларнинг жорий ликвидлигини таъминлайди.

Марказий банкдаги коореспондент счётидаги ва резерв счётидаги мабғлар кассадаги нақд пуллар – бу активлар банкга даромад келтирмайди, бошқа тижорат банклари коореспондент счётидаги маблағлар ва қисқа муддатли облигациялар банкка даромад олиб келади.

Бошқа актив операцияларга: чет эл валютаси бўйича операциялар, қимматбаҳо металллар, траст, агент, товар ва ҳисоб китоб операциялари киритилган.

Траст операцияларини бажаришда банк мулкига нисбатан ишончли вакил сифатида, агент операцияларини бажаришда банк воситачилик ролини амалга оширилади.

Банкларнинг актив операциялари қуйидагича таснифланади:

1. Даромад олиш нуқтаи назаридан;
2. Ликвидлик нуқтаи назардан;
3. Хавф – хатар даражасига кўра бўлинади.

Ломбард кредити товар моддий бойликларнинг, асосий фаолиятига таъллуқли бажарилган ишлар кўрсатилган хизматларнинг ҳақини тўлаш учун қимматли қоғозларни гаровга қўйиб алоҳида ссуда ҳисобварағидан берилган қисқа муддатли ссудалар.

Ломбард кредитини таъминлашда гаров шартномасини расмийлаштириш билан қуйидагилар қабул қилиниши мумкин:

Давлатнинг қимматли қоғозлари:

Бошқа эмитентларининг акциялари, облигациялари ва депозит сертификатлари.

Банкнинг ўз акциялари гаров сифатида қабул қилинмайди. Қимматли қоғозлар катировкасида курс хатарини белгилаб берадиган қимматли қоғозлар бозорида биржа курси ўзгаришлари муносабати билан қимматли қоғозларнинг гаров қиймати биржа номинал қийматининг 80 % дан ошмаслиги, катировка қилинмайдиган қимматли қоғозларнинг гаров қиймати эса номинал қийматининг 60 % дан ошмаслиги лозим.

Қимматли қоғозларни гаровга қўйиш билан кредит бериш 12 ойдан ошмаслиги лозим. Давлатнинг қимматли қоғозлари гаровига қабул қилишда кредитнинг энг катта миқдори унинг гаров қийматининг 90 % игача етиши мумкин.

Қарз олувчи фонд бозоридан сотиб олинган бошқа қимматли қоғозларни гаровга қўйганда кредитнинг энг катта миқдори гаров қийматининг 80% идан ошмаслиги лозим.

Ломбард кредити алоҳида ссуда ҳисобварағи бўйича кредитлашга мос келадиган тартибга ўхшашдир. Ломбард кредитига гаровга қўйилган қимматли қоғозлар бўйича олинадиган даромадлар қарз олувчининг муддатсиз депозит ҳисобварағига киритилади ва биринчи навбатда уларни саклаш бўйича харажатларни копланга, шунингдек кредитдан фойдаланганлик учун фондларни тўлашга сарфланади.

Кредит бўлими ходими контокоррент ҳисобварағи бўйича ҳар ойда маблағлар ҳаракатини ўрганиб чиқади ва ой давомида ҳисобварақ бўйича депозит қолдиқлари ёки кредит қолдиқлари устуңлигини ҳисобга олиб, контокоррент ҳисобварағи бўйича миқозни кредитлашни давом эттиришни лозим топади ёки мақсадга мувофиқ эмас деб ҳулоса беради. Агар миқоз томонидан молиявий кўрсаткичларга амал қилмаса, унинг тўлиқ лаёқати ёмонлашиб борсада бу кўрсаткичларнинг яхшиланишига умид бўлмаса банкнинг кредит қўмитаси миқознинг контокоррент ҳисобварағи бўйича кредитлашни тўхтатиш ва аввал берилган кредитни ундириш бўйича чора тадбирларни кўради.

3. Овердрафт контокоррентнинг ўзига хос шаклидир. Унинг ўзига хос хусусияти миқозга унинг ҳисобварағида қисқа муддатда дебет қолдиғи бўлишига руҳсат беради. Овердрафтдан фойдаланиш ҳуқуқи фақат энг ишончли миқозларга берилади.

Овердрафт ҳисобварақами кредит товар моддий бойликлар учун ҳисобкитобларни амалга оширишда берилади. Бошқа тўловлар Овердрафт ҳисобварағи бўйича кредит қолдиғи миқдориди амалга оширилади. Контокоррент ҳисобварағидан фарқли равишда овердрафт банк билан миқоз ўртасида битимга асосан расмийлаштирилади.

Бу битимга асосан банк қарз олувчи ҳисобварағидаги маблағларда ортиқча харажатларни тўланмасликка ҳисобга ҳақли деб келишилади. Овердрафт кредити бўйича ҳар ойнинг охирида кредит қолдиғига эришилиши лозим.

Миқоз томонидан овердрафтдан фойдаланиш мобайнида уни бошқа кредит турига расмийлаштириш мумкин, фақат контокоррент турига йўл қўйилмайди. Овердрафт ҳисобварағи энг ишончли миқозларга очилади.

1) даромад олиш нуқтаи назардан:

А) даромад келтирувчи;

б) даромад келтирмайдиган активларга бўлинади;

Банкка фойда келтирувчи активларга: Ссуда инвестиция операциясининг ир кисми бошқа операциялар киради.

Даромад келтирмайдиган активларга касса нақд пуллари, Марказий банкдаги корреспондентлик ва резерв шчотида қолдик маблағлар банкларни асосий фондларни инвестицияси.

2) Ликвидлик нуқтаи-назардан активлар 3-га бўлинади:

а) юқори ликвид активлар;

б) ликвид активлар

в) ишончсиз активлар.

Юқори ликвид активлар кассадаги нақд пуллар, Марказий банкдаги корреспондент счётидаги қодик маблағлар, Марказий Банкдаги резерв счёти маблағлар қолдиғи қимматбаҳо қоғозларга айлантирилган маблағлар (ГКО). Ликвид активларга банкларни қисқа муддатли кўйилмасин; ссуда қимматбаҳо қоғозлар, факторинг операцияси ва бошқалар киради. Учунчи гуруҳ активларига ишончсиз активлар банкларнинг узок муддатли кўйилмаси: ссуда қимматбаҳо қоғозлар критилади, сотилиши кийин бўлган банк кўйилмаси (бинолар, ишшоотлар, муддати ўтган ссуда қаризлар).

3) Хавф – хатар даражасига кўра активлар 5 гуруҳга бўлинади:

а) 1 – гуруҳ активларига нол даражали хавф – хатарга эга болган кассадаги нақд пуллар, Марказий банкдаги корреспондент ва резерв счётидаги қолдик маблағлар, давлат қимматбаҳо қоғозлари.

б) 2 – гуруҳга 10 % хавф – хатарлар даражасига эга бўлган активлар: бунга чет эл банкларидаги корреспондент счётидаги қолдиклар киради.

в) 3 – гуруҳ активларига 20 % хавф – хатар даражасига эга бўлган активлар қимматбаҳо қоғозлар инвестицияси киради.

г) 4 – гуруҳ активларига 50 % хавф – хатар даражасига эга бўлган активлар тижорат банкларидаги корреспондент счётидаги қолдик маблағлари тушунилади.

д) 5 – гуруҳ 100 % хавф – хатар даражасига эга бўлган активлар қисқа муддатли, муддати ўтган ссудалар ва қолган банк инвестицияси критилади.

Мавзунини мустақамлаш учун саволлар:

1. Тижорат банклари актив операциялари деганда нимани тушунаси?
2. Актив операцияларни таснифланг.

3. Тижорат банкларга даромад келтирадиган ва даромад келтирмайди активларга тариф беринг
4. Давлатнинг кимматли қоғозлар ҳақида гапириб беринг.
5. Банкларнинг инвестицион операцияларига тариф беринг.
6. Ломбард кредити деганда нимани тушунасиз?
7. Овердрафт ҳисобраками деганда нимани тушунасиз?
8. Овердрафт ҳисобраками кимларга очилади?
9. Контокоррент ҳисобварағи бўйича миқдорни кредитлашни тариф беринг
10. Хавф – хатар даражасига кўра активлар нечи гуруҳга бўлинади?

НОБАНК МОЛИЯ КРЕДИТ МУАССАСАЛАРИ

Режа:

1. *Нобанк ва кредит ташкиотлари, уларни турлари*
2. *Микромолиялаш ташкилотлари моҳияти ва уларнинг фаолиятини ташкил этилиши*
3. *Ломбардлар ва уларнинг ташкил топиши*

Асосий тушунчалар: нобанк ва кредит ташкиотлари, микромолиялаш ташкилотлари, ломбард кредит ташкилотлар, микролизинг, инвестиция иқлими, нодавлат нотижорат ташкилотлари

1. Нобанк ва кредит ташкиотлари, уларни турлари

Ўзбекистонда бозор муносабатларининг чуқурлашиши молия-кредит хизматлари бозорини ривожлантириш, фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ишчанлик фаоллигини қўллаб-қувватлашни талаб этмоқда. Бу талабни бажариш учун мамлакатимизда микромолиялаш ташкилотлари 2005 йилдан тез суръатлар билан ташкил топа бошлади.

Худди шундай кредит муассасаларидан бири нобанк кредит ташкилотлари ҳисобланади. Мамлакатимизда нобанк кредит ташкилотларини қуйидаги шакллари мавжуд.

1. Микрокредит ташкилотлар
2. Ломбард кредит ташкилотлар

Нобанк кредит ташкилотлари вужудга келишига қатор омиллар хизмат қилиб, улар қуйидагилардан иборат.

1. Мамалакатда ишлаб чиқариш муносабатларини ривожланиши натижасида кўшимча молиявий ресурсларга бўлган талабни ортиб бориши;

2. Жамиятда вақтинчалик бўш пул маблағларидан самарали (юқори даромад олиш) фойдаланишга бўлган эҳтиёжни юқорилиги;

3. Банкдан ташқари айланмалар хажмини қискартириш асосида реал секторга маблағларни жойлаштиришни зарурлиги ва бошқа омиллар.

Нобанк кредит ташкилотлари худди тижорат банклари каби операцияларни (кредитлаш, омонатларга кўйиш, пул ўтказиш ва бошқалар) бажарсада, улар тижорат банкларидан айрим жиҳатлар бўйича тубдан фарк қилади. Масалан, нобанк кредит ташкилотлари тўғридан тўғри электрон тўлов тизимига уланмаган, чунки уларни вакиллик ҳисоб варақлари мавжуд эмас. Буни ўрнига нобанк кредит ташкилотлари ўз ҳисоб китобларини аманга ошириши учун тижорат банкларини 10500 “Банкларда жойлаштирилган депозитлар ва бошқа ҳисоб варақлар”ини (актив) очадилар. Ушбу ҳисоб варақни пассив қисми нобанк кредит ташкилоти очган банкда юритилиб, улар ўзаро бир бирига мос бўлиши зарур бўлади.

2.Микромолиялаш ташкилотлари моҳияти ва уларнинг фаолиятини ташкил этилиши

Микромолиялаш ташкилотлари тижорат асосида микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш, шунингдек микромолиявий хизматлар кўрсатиш билан шуғулланадиган кредит муассасаларидир.

Ўзбекистон қонунчилик ҳужжатларига асосан микромолиялаш ташкилотлари таркибига банклар, микрокредит ташкилотлари, ломбардлар ва бошқа кредит ташкилотлари киради.

Ўзбекистон Республикасида Микрокредит ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш ва назорат қилиш Марказий банкнинг тегишли меъёрий ҳужжатлари асосида тартибга солинади. Хусусан, Марказий банк томонидан тасдиқланган “Микрокредит ташкилотлари фаолиятини лицензиялаш тартиби тўғрисида”ги Низоми худди шундай ҳужжатлардан ҳисобланади.

Ушбу Низомлар Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”, “Микрокредит ташкилотлари тўғрисида”, “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида”ги қонунлари асосида ишлаб чиқилган бўлиб, мамлакатимиз ҳудудларида микрокредит ташкилотларини ташкил этиш билан боғлиқ ҳужжатлар таркибини, лицензия бериш ва қайтариб олиш тартибларини

белгилайди.

2012 йил 17 декабрда Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий банк ва молия институтлари ҳамда улар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги **ЎРК-339-сонли**, 2015 йил 20 августда Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига хусусий мулкни, тадбиркорлик субъектларини ишончли ҳимоя қилишни янада кучайтириш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этишга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги **ЎРК-391-сон** Қонунлари, 2015 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги **ПФ-4720-сонли**, 2015 йил 15 майда “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги **ПФ-4725-сонли** Фармони, 2014 йил 7 апрелда “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва инвистармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” **ПФ-4609-сонли** каби Фармонлари, 2013 йил 17 апрелда “2013-2016 йилларда қишлоқ жойларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” **ПҚ-1957-сонли**, 2015 йил 28 апрелда “Иқтисодиётда хусусий мулкнинг улуши ва аҳамиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” **ПҚ-2340-сонли** Қарорлари эълон қилиниши, хусусий банклар ва бошқа молиявий институтлар фаолиятини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Микромолиялаш ташкилотларини ташкил этишнинг асосий шартларидан бири устав капиталини етарли равишда шакллантириш ҳисобланади.

Микромолиялаш ташкилотларининг устав фонди пул маблағларидан, шунингдек мазкур ташкилот устав фонди миқдорининг йигирма фоизидан ошмайдиган бошқа мол-мулкдан шакллантирилиши мумкин. Кредит ҳисобидан ва гаровга олинган маблағлардан ҳамда бошқа жалб этилган маблағлардан микромолиялаш ташкилотининг устав фондиди шакллантиришга руҳсат берилмайди.

Микромолиялаш ташкилотлари устав фондиди шакллантиришда бошқа кредит ташкилотлари, давлат органлари, сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари ва диний ташкилотлар таъсисчи сифатида иштирок этишлари

мумкин эмас. Микромолиялаш ташкилотлар устав фондини шакллантиришда норезидент жисмоний ва юридик шахслар иштирок этишлари мумкин, Марказий банкнинг тегишли меъёрий ҳужжатларига кўра, фақат улар оффшор ҳудудларда рўйхатга олинмаган бўлишлари ва жисмоний шахслар эса айнан шу оффшор ҳудудларда истиқомат қилмасликлари талаб этилади.

Микрокредит ташкилотлар лицензия олиш учун рўйхатдан ўтказилганидан сўнг бир ойдан кечиктирмасдан Марказий банкка ёки ҳудудий бошқармасига лицензия бериш тўғрисида ариза, микрокредит ташкилотининг таъсис ҳужжатлари, микрокредит ташкилоти давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳноманинг нотариал тасдиқланган нусхаси, микрокредит ташкилоти бошқарув органларининг таркиби тўғрисидаги маълумотлар, микрокредит ташкилотининг устав фонди шакллантирилганлигини тасдиқловчи банк ҳужжатларини тақдим этишлари лозим бўлади.

Микромолиялаш ташкилотлари лицензия берилган вақтдан бошлаб олти ой муддат ичида ўз фаолиятини амалга ошириши лозим, агар шу муддатда микромолиялаш ташкилотлари ўз фаолиятини бошламаса лицензия ўз қучини йўқотган ҳисобланади.

Марказий банк микромолиялаш ташкилотларига лицензия беришни рад этиши ҳам мумкин, агар рад жавоби берилганда талабгорига ёзма шаклда хабар берилади, талабгор лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган камчиликларни тўлиқ бартараф этгандан сўнг ҳужжатларни Марказий банкка қайта тақдим этиши мумкин.

Микромолиялаш ташкилотлари тўловга қобилиятсиз бўлганда, ҳисобот маълумотлари мунтазам равишда бузиб кўрсатилганда, микрокредитлар бериш бўйича фаолиятни амалга ошириш лицензия берилган пайтдан эътиборан олти ойдан ортиқ муддатга кечикканда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда уларга берилган лицензия Марказий банк томонидан қайтариб олинади.

Микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш соҳасида хизматлар кўрсатиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи ва Микрокредит ташкилотлари тўғрисидаги Қонунга мувофиқ бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатувчи юридик шахс микрокредит ташкилотидир. Микрокредит ташкилоти Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ҳисобварақларини белгиланган тартибда очишга ҳақли. Микрокредит ташкилоти ишлаб чиқариш, сўғурта, савдо-воситачилик ва ушбу Қонунда

нашрда тугилмаган бошқа фаолият билан бевосита шугулланишга ҳақли эмас. Микрокредит ташкилотлари юридик ва (ёки) жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда ташкил этилиши мумкин.

Микрокредит ташкилотлари давлат органлари, сиёсий партиялар, касба уюшмалари диний ташкилотлар, бошқа микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар томонидан ташкил этилиши мумкин эмас.

Микрокредит ташкилоти таъсис ҳужжатлари асосида фаолият кўрсатади. Микрокредит ташкилотининг таъсис ҳужжатларида муайян ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахслар учун қонун ҳужжатларида белгиланган маълумотларга қўшимча равишда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

микрокредитлар, микроқарзлар, микролизинг бериш ва бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиш бўйича фаолият тўғрисидаги;

бошқарув органларининг тузилиши ва ваколатлари тўғрисидаги;

микрокредитлар, микроқарзлар, микролизинг бериш ва бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиш учун маблағларни шакллантириш манбалари тўғрисидаги;

микрокредит ташкилотида аудит ўтказиш тартиби тўғрисидаги.

Микрокредит ташкилотининг устав фонди пул маблағларидан, шунингдек мазкур ташкилот устав фонди миқдорининг йигирма фоизидан ошмайдиган бошқа мол-мулкдан шакллантирилади.

Микрокредит ташкилотининг устав фондиди шакллантиришда кредитга, гаровга олинган маблағлардан ва бошқа жалб қилинган маблағлардан фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Микрокредит ташкилоти устав фондидининг энг кам миқдори лицензия олиш учун мурожаат қилинган кунга қадар фақат пул маблағларидан шакллантирилган бўлиши керак.

Микрокредит ташкилотлари қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Микрокредит ташкилоти микромолиявий хизматлар кўрсатиш фаолиятини лицензия олганидан кейин амалга оширади. Микрокредит ташкилотига лицензия бериш тўғрисидаги ёки лицензия беришни асослантирилган ҳолда рад этиш тўғрисидаги қарор лицензия бериш ҳақидаги ариза билан мурожаат қилинган ва лицензия олиш учун зарур бўлган ҳужжатлар тақдим этилган кундан эътиборан ўттиз календарь кун ичида қабул қилинади.

Микрокредит ташкилоти лицензия олиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига ёки унинг худудий бошқармаларига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши керак:

- лицензия бериш ҳақидаги ариза;
- микрокредит ташкилотининг таъсис ҳужжатлари;
- микрокредит ташкилоти давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳноманинг нусхаси;
- микрокредит ташкилоти бошқарув органларининг таркиби тўғрисидаги маълумотлар;
- микрокредит ташкилотининг устав фонди шаклланишнинг тасдиқловчи банк ҳужжати.

Тақдим этилган ҳужжатлар қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқ бўлмаган ва уларда ишончсиз ёки бузиб кўрсатилган маълумотлар мавжуд бўлган ҳолларда, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки микрокредит ташкилотига лицензия беришни рад этиши мумкин.

Микрокредит ташкилотига лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарор буюртма берувчига рад этиш сабаблари ҳамда буюртма берувчи мазкур сабабларни бартараф этиб, ҳужжатларни такроран кўриб чиқиш учун тақдим этиши мумкин бўлган муддат кўрсатилган ҳолда ёзма шаклда юборилади. Бунда лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган муддат камчиликларни бартараф этиш учун зарур бўлган вақтга мутаносиб бўлиши керак.

Микрокредит ташкилотига лицензия бериш учун тақдим этилган ҳужжатларни такроран кўриб чиқиш ариза барча зарур ҳужжатлар билан бирга олинган кундан эътиборан ўн беш кундан кўп бўлмаган муддатда амалга оширилади. Микрокредит ташкилотига лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган муддат ўтганидан кейин берилган ариза янгидан берилган деб ҳисобланади.

Микрокредит ташкилотига лицензия бериш тўғрисидаги ариза такроран кўриб чиқиладиганда лицензия беришни рад этиш ҳақидаги хабарномада илгари кўрсатилмаган янги асослар бўйича лицензия беришни рад этишга йўл қўйилмайди.

Микрокредит ташкилотига лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарор устидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда судга шикоят қилиниши мумкин.

Микрокредит ташкилоти:

- қарз олувчи томонидан шартномага мувофиқ мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш шарти билан ёки бундай шартсиз микромолиявий хизматлар кўрсатишга;
- буюртма берувчига микромолиявий хизмат кўрсатишни амалга оширилган ҳолда рад этишга;
- микромолиявий хизмат кўрсатиш ва шартнома бўйича мажбуриятларни бажариш учун зарур бўлган ҳужжатларни буюртма берувчидан сўраб олишга;
- мақсади микрокредит ўз вақтида тўланмаган ёки белгиланган мақсадда фойдаланилмаган ҳолда қарз олувчидан мажбуриятлар муддатидан илгари бажарилишини талаб қилишга;
- маслаҳат ва ахборот хизматлари кўрсатишга;
- микрокредит ташкилотининг қарз олувчилари томонидан мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун шартномага мувофиқ неустойка (жарима, пеня) миқдорини белгилашга;
- микромолиявий хизматлар кўрсатиш учун Микрокредит ташкилотлари тўғрисидаги Қонунга мувофиқ маблағлар жалб этишга ҳақли.

Микрокредит ташкилоти қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Микрокредит ташкилоти:

- буюртма берувчига унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида, шу жумладан, шартнома бўйича мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги оқибатлари, микромолиявий хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ барча харажатлар тўғрисида, шунингдек кўрсатиладиган микромолиявий хизмат бўйича фоиз ставкаси ҳақида тўғри ҳамда тўлиқ ахборотни ёзма шаклда хабар қилиши;
- шартномада белгиланган тартибда ва муддатларда микромолиявий хизматлар кўрсатиши;
- шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги натижасида қарз олувчига етказилган қарзнинг ўрнини қоплаши;
- белгиланган энг кам миқдордан паст бўлмаган устав фондига эга бўлиши;

- молиявий ва касса операциялари ўтказиш қоидаларига, шунингдек белгиланган иқтисодий нормативларга риоя қилиши;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботини ва бошқа ҳужжатларни юритиши;
- ҳисоботни белгиланган тартибда ўз вақтида тақдим этиши;
- текшириш ўтказиш учун юборилган Ўзбекистон Республикаси Марказий банки вакилларига ҳужжатлар ва микрокредит ташкилоти фаолияти тўғрисидаги бошқа ахборот манбаларидан фойдаланиш имкониятини таъминлаши шарт.

Микрокредит ташкилотининг зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Микрокредит ташкилоти қуйидаги турлардаги микромолиявий хизматлар кўрсатиши мумкин:

- микрокредитлар ёки микроқарзлар бериш;
- қарз мажбуриятларини сотиб олиш ва сотиш (факторинг);
- микрокредит ташкилоти лизинг берувчи сифатида иштирок этадиган микролизинг (молия ижараси);
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа турдаги микромолиявий хизматлар кўрсатиш, шу жумладан истеъмол кредитлари бериш.

Микрокредит ташкилоти микрокредитлар, микроқарзлар, микролизинг бериш ва бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ маслаҳат ва ахборот хизматлари кўрсатиши мумкин.

Микрокредит ташкилоти:

- қарз мажбуриятларини чиқаришга ҳамда юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар (депозитлар) қабул қилишга;
- жисмоний шахслардан қарз маблағларини жалб қилишга, бундан ўз муассислари (иштирокчилари, мулкдорлари) мустасно;
- ўз муассисларининг (иштирокчиларининг, мулкдорларининг) мажбуриятлари бўйича кафил бўлишга ёки кафолат берувчи бўлишга, шунингдек уларга ўз мажбуриятлари бажарилишини таъминлашнинг бошқа усулларини тақдим этишга ҳақли эмас.

Микрокредит ташкилоти қуйидагилар ҳисобидан микромолиявий хизматлар кўрсатади:

- ўз маблағлари, шу жумладан олган даромадлари;
- инвесторлар, шу жумладан чет эллик инвесторлар томонидан инвестиция шартномалари асосида берилган маблағлар;

Банкларнинг кредитлари ва давлат мақсадли жамғармаларининг манбаълари;

қилқариш молия институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотларининг, шу жумладан чет эл нодавлат нотижорат ташкилотларининг грантлари ва қарз манбаълари;

қонуён хужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки молиявий тизимнинг барқарорлигини сақлаш, қарз олувчилар ва кредиторларнинг манфаатлари қилқариш қилқилини таъминлаш мақсадида "Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мўхсофлик микрокредит ташкилотлари фаолиятини тартибга солади ва тартибга қилқилиди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қонун хужжатларида шунингча тугилган тартибда:

- микрокредит ташкилотлари устав фондининг энг кам миқдорини, молиявий ва касса операциялари ўтказиш, бухгалтерия ҳисобни ва ҳисоботини юритиш қилқилаларини, шунингдек иқтисодий нормативларни белгилайди;
- кўрсатилаётган микромолиявий хизматлар учун фонзларни ҳисоблаш тартибини тасдиқлайди;
- микрокредит ташкилотларининг фаолиятини текширади ва уларнинг фаолиятида аниқланган микрокредит ташкилотлари тўғрисидаги қонун хужжатлари талабларининг бузилишларини бартараф этишга онд бажарилиши мажбурий бўлган кўрсатмалар беради;
- микрокредит ташкилотининг фаолиятини аудитдан ўтказишга доир талабларни белгилайди;
- микрокредит ташкилоти ижро этувчи органи раҳбарининг мансабасига доир талабларни белгилайди;
- микрокредит ташкилоти томонидан микрокредит ташкилотлари тўғрисидаги қонун хужжатлари талаблари ва берилинган иқтисодий нормативлар бузилган тақдирда, устав фондининг белгиланган энг кам миқдорининг бир фонзигача жарима ўнқилдирилади;
- микрокредит ташкилоти томонидан айрим молиявий операциялар ўтказишни уч ойгача бўлган муддатга чеклайди;

- микрокредит ташкилоти лицензиясининг амал қилишини тўхтатиб туради ёки тугатади ёхуд лицензияни қайта расмийлаштиради ва бекор қилади.

3. Ломбардлар ва уларнинг ташкил топishi

Ломбардлар – ихтисослашган тижорат ташкилоти бўлиб, асосий фаолияти фуқароларнинг ҳаракатдаги мулклари гарови остида, қисқа муддатли кредитлар бериш ва буюмларни сақлаш билан шуғулланади. Ломбардларнинг ихтисослашганлик даражасига қараб буюмлар, олтин буюмлар ва автоуловлар гаров сифатида қабул қилинади. Буюмлар томонларнинг ўзаро келишуви асосида баҳоланади. Ломбард ва кредит олувчи шахс ўртасида тузилган шартнома асосида кредит берилди.

Дастлабки ломбардлар XV асрларда Франциянинг Ломбард шаҳрида савдогарлар томонидан ташкил этилган. Ҳозирги кунда амалиётда қўлланилиб келинаётган “ломбард” термини шу тариқа пайдо бўлган.

Ломбардларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, ушбу муассасалар миқознинг эҳтиёжи учун зарур бўлган суммани жуда тез фурсатда бериш имкониятига эгаллидир. Бунда ломбард ва қарз олувчи ўртасида, кўпчилик ҳолларда қимматбаҳо буюмлар гаров сифатида фойдаланилади. Ломбард ташкилоти берилган кредит учун ундирилиши лозим бўлган фоиз тўловини, кўпчилик ҳолларда, олдиндан кредит суммасидан чегириб қолади.

Ломбард кредит учун ҳисобланадиган фоиз суммалари қуйидаги тартибда ҳисобланади.

Масалап, кредит суммаси – 1,0 млн сўм, ойлик фоиз тўлови – 3 %, кредитдан фойдаланиш муддати – 20 кун.

Кредит суммасидан келиб чиқиб, ушбу кредит суммасига нисбатан тўланадиган фоиз тўлови қуйидагича аниқланади:
 $1000000 * 0,003 * 20 = 60000$ сўм. Ўзбекистонда ломбардлар банк тизимининг иккинчи поғонасидаги кредит муассасалари таркибига кириди.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Микромолиялаш ташкилотларини ташкил этишдан мақсад нимада?
2. Нобанк кредит ташкилотларини қандай шакллари мавжуд?
3. Нобанк кредит ташкилотлари вужудга келишига қандай омиллар сабаб бўлди?
4. Нобанк кредит ташкилотлари тижорат банкларидан қайси жиҳатлари билан фарқланади?

- 4. Микрокомпаниянинг ташкилотларини ташкил этишда қандай норматив актин ҳужжатлар ишлаб чиқилди?
- 5. Микрокомпаниянинг ташкилотларининг устав фонди пул маблағлари қайси муболақа асосида шаклланади?
- 6. Микрокредит ташкилотлари фаолияти ким томонидан тартибга солади ва назорат қилади?
- 7. Давлат банк ломбардлар қаерда пайдо бўлган?
- 8. Ломбардларнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?
- 9. Ўзбекистонда ломбардлар банк тизимининг қайси боғонаси таркибига кириди?

ХАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИ, УЛАРНИНГ МАҚСАДИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Режа:

- 1. *Халқаро молия ва валюта-кредит ташкилотлари ҳамда уларнинг жаҳон сўжаллиги тараққиётидаги ўрни*
- 2. *Халқаро молия ва валюта – кредит ташкилотлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг улар билан ўзаро ҳамкорлиги*

Асосий тушунчалар: халқаро ҳисоб-китоблар банки, халқаро валюта фонди, халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, жаҳон банки, халқаро молия корпорацияси

1. Халқаро молия ва валюта-кредит ташкилотлари ҳамда уларнинг жаҳон хўжалиги тараққиётидаги ўрни

Халқаро молия ва валюта-кредит ташкилотлари давлатлараро битимлар асосида валюта ва кредит муносабатларини тартибга солиш мақсадларида ташкил этилган халқаро иқтисодий ташкилотлардир.

Маълумки, 2-жаҳон уруши оқибатида урушда қатнашган мамлакатларнинг халқ хўжаликлари вайрон бўлди, уларнинг молия-кредит тизимлари издан чиқди. Уруш оқибатларини тугатиш учун эса урушда шитирок этган мамлакатларнинг ўз ресурслари етишмас эди.

Ана шу сабабли жаҳондаги кўпчилик мамлакатларнинг молиявий имкониятларини бирлаштириш ва уруш оқибатларини тугатиш ҳамда халқ хўжалигини тиклашга йўналтириш зарурати туғилди.

Ана шу мақсадларда 1944 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Бреттон-Вудс (АҚШ) халқаро валюта –молия

конференциясида Халқаро Валюта Фонди ва Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банкни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) ни ташкил этишдан мақсад, халқаро ва миллий валюта-молия тизимларини тиклаш ва барқарорлаштириш бўлса, Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки (ХҚТТБ) эса инвестицияларни кредитлашни кенгайтиришга кўмаклашади.

Европа мамлакатлари иқтисодиётининг барқарорлашуви, халқаро иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши ва жаҳон хўжалигининг ривожланиши натижасида ХВФ ва ХҚТТБ фаолияти ҳам ўзгариб борди. Энди улар иқтисодий бўҳронга учраган мамлакатларга ўз иқтисодиётларини қайта куриш, мустақилликка эришган мамлакатларни иқтисодий ўсишларини тезлаштириш мақсадларида молиявий кўмак бера бошладилар.

Кейинги пайтларда нафақат халқаро миқёсда, балки алоҳида минтакаларда ҳам валюта-кредит муаммоларини ҳал этиш зарурати пайдо бўлди. Натижада минтакавий валюта-кредит ташкилотлари вужудга келди. Улар қаторига Осиё тараққиёт банки, Америкалараро тараққиёт банки, Африка тараққиёт банки, Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банклари ва бошқаларни киритиш мумкин.

2. Халқаро молия ва валюта –кредит ташкилотлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг улар билан ўзаро ҳамкорлиги

Аввал маълумот берганимиздек, ҳозир жаҳонда ўнлаб халқаро ва минтакавий валюта-кредит ташкилотлари фаолият кўрсатмоқдалар. Биз уларнинг айримлари тўғрисида тўхталиб ўтамиз:

1. Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХБ) биринчи халқаро банк бўлиб, 1930 йилда Англия, Франция, Италия, Германия, Белгия ва Япония Марказий банклари ва Морган банкирлик уйи бошчилигидаги бир гуруҳ Америка банклари ташаббуси билан Швейцариянинг Базел шаҳрида ташкил этилди.

ХХБнинг асосий вазифаси марказий банклар ва улар ўртасидаги ҳисоб-китобларни мувофиқлаштириш бўлиб, у асосан Ғарбий Европа банкларини бирлаштирди. ХХБ Европа валюта тизими мамлакатлари орасидаги ҳисоб-китобларни ишлаб чиқди. ХХБ депозит, ссуда, валюта ва фонд операцияларини бажаради.

Ҳозирда ХХБнинг аъзолари қаторига 30 дан ортиқ, шу жумладан собиқ социалистик мамлакатлар-Албания, Венгрия, Болгария, Польша каби мамлакатларнинг Марказий банклари кирди. ХХБ Ғарбий Европа

«Халқаро Валюта Фонди» банкдан халқаро валюта –кредит ташкилотига айланди.
1992 йилда «ХХВ Марказий банклар банки» дейишади.

1. Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) Бирлашган миллатлар ташкилотининг махус муассасаси сифатида ўз фаолиятини 1947 йилда бошлади. Унинг штаб квартираси Нью-Йоркда жойлашган. ХВФ капитали кўпчилик мамлакатлар бадалларидан ташкил топади. ХВФ бошланғич қирини 49 та мамлакатни бирлаштирган ва 7,7 млрд. АҚШ доллари қиринида капиталга эга бўлган бўлса, унинг аъзолари сони- 155 тадан ортиб, капитални эса 90 млрд. АҚШ долларида шти.

ХВФнинг асосий вазифалари халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигини ривожлантиришга кўмаклашиш, валюта барқарорлигини кўллаб-куватлаш, валюта чекловларини бартараф этиш ҳамда аъзо мамлакатларга кредит ресурсларини беришдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йилдан эътиборан ХВФ аъзосидир. ХВФ томонидан мамлакатимизда иқтисодиёт, молиявий сектор ва статистика соҳасидаги ишлар, валюта ва ташқи савдо тизимларини қайта тиклашга доир чора-тадбирларни ишлаб чиқишга амалий ёрдам берилади.

ХВФ томонидан банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларини тайёрлаш, халқаро андозаларга жавоб берувчи бухгалтерия ҳисоб-варақларининг янги режасини ишлаб чиқиш, ҳисоб ва ҳисоботларнинг янги тизими ҳамда электрон тўловлар тизимини жорий этиш, статистик ахборотни йиғиш тизимини такомиллаштиришда яқиндан ёрдам берилади.

ХВФ томонидан Ўзбекистонга умумий миқдори 165,2 млн. СДР миқдорда кредитлар берилди. Ушбу суммадан 99,17 млн. СДР тушмавий ўзгаришлар механизми доирасига ва 65,45 млн. СДР «Гендбай» кредитларига тўғри келади.

2. Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) ўз фаолиятини 1946 йилда бошлади. Банк ўз фаолиятини кенгайтириш жараёнида кўпинча турдош муассасаларини ташкил этди:

1956 йилда Халқаро Молия Корпорацияси;

1960 йилда Халқаро ривожланиш уюшмаси ;

1966 йилда Инвестицияларга доир дэъволарни тартибга солиш Халқаро маркази;

1988 йилда Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама асосийлик;

Хозирда юқоридаги муассасалар биргаликда **Жаҳон банки гуруҳи**, уларнинг етакчиси бўлган ХТТБ эса **Жаҳон банки** деб аталади. Банкнинг штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган. Жаҳон банкининг акциядорлик капитали 200 млрд. АҚШ долларига яқин бўлиб, унга 180 дан ортиқ мамлакатлар аъзодир. Банк ходимлари сони эса 7000 кишидан кўп бўлиб, ҳар йили 1 млрд. АҚШ долларидан зиёд даромад олади. Жаҳон банки ўзининг 50 йиллик фаолияти даврида 140 мамлакатга 6000 дан ортиқ дастурлар бўйича 300 млрд. АҚШ долларидан кўп қарз берди.

Жаҳон банкининг асосий вазифалари:

- ривожланаётган мамлакатларга турли тармоқлар ва соҳаларни ривожлантириш учун инвестициялар киритиш;
- иқтисодий масалалар бўйича тахлилий ишларни амалга ошириш, консултациялар бериш;
- бой ва камбағал мамлакатлар ўртасида ресурсларни қайта тақсимлашда воситачилик қилиш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Жаҳон банкига 1992 йилда аъзо сифатида қабул қилинди. Ўшандан буён Ўзбекистонга Жаҳон банкининг умумий миқдори 458 млн. АҚШ доллари миқдоридаги кредитлари 9 та лойиҳа бўйича ажратилди.

Жаҳон банкининг Ўзбекистонга ёрдам кўрсатиш бўйича 2001-2003 йилларга мўлжалланган стратегиясида мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш, молиявий, тузилмавий, техникавий кўмаклашиш ва маслаҳатлар бериш кўзда тутилади. Шунингдек, молия соҳаси, қишлоқ хўжалиги, транспорт, давлат корхоналарини қайта ташкил этиш, экспортга чиқарилаётган товарлар турларини кўпайтириш, ижтимоий инфратузилма ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби соҳаларда биргаликда ҳаракат қилиш мўлжалланмоқда.

4. Халқаро Молия Корпорацияси (ХМК) 1956 йилда ташкил этилган бўлиб, асосий мақсади ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида хусусий сектор фаолиятини рағбатлантиришдир. ХМК капитали унга аъзо бўлган 170 дан ортиқ давлатларнинг бадалларидан ташкил этилган бўлиб, штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган. ХМК ўз фаолияти давомида 100 дан кўп ривожланаётган мамлакатларга 1000 дан зиёд инвестиция лойиҳалари бўйича 11 млрд. АҚШ доллари миқдорида кредит берди.

Ўзбекистон ХМКга 1992 йилда аъзо бўлган. 1995 йилдан эътиборан мамлакатимизда ХМК томонидан молиялаштирилаётган лойиҳалар амалга оширишмоқда. ХМК умумий миқдори 7,2 млн. АҚШ долларини ташкил қиладиган 3 та лойиҳада – «Файз» ОАЖ, «Ўзкорфармсаноат» ҚК, АБН-АМРО) банкларни ташкил этишда иштирок этган.

2001 йилдан бошлаб ХМК умумий миқдори 79 млн. АҚШ долларини ташкил қиладиган 14 та лойиҳада иштирок этмоқда. Бугунги кунда ХМК томонидан умумий хиссаси 37,5 млн. АҚШ долларини ташкил қиладиган 5 лойиҳа бўйича ишлар давом эттирилмоқда. ХМК Ўзбекистонда кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида «Ҳамкорбанк» орқали ўч кредит линияларини очган.

5. Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) 1991 йилда ташкил этилган бўлиб, асосий мақсади Марказий ва Шарқий Европа, шу жумладан Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатларида очик бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш мақсадида амалга оширилаётган ислохотларни молиялаштиришда кўмак беришдир. Ҳозирда ЕТТБ муассислари 60 тадан ортиқ бўлиб, устав капитали 19,64 млрд -ЕВРОни ташкил этади. Штаб квартираси Лондонда жойлашган, банк ходимлари сони 1100 кишидан ортиқ. ЕТТБ 1998 йилга қадар 600 та лойиҳа бўйича 14 млрд. ЭКЮ миқдорига кредитлар берган.

Ўзбекистон ЕТТБга 1992 йилда аъзо бўлди, банкнинг 4200 та акцияси мамлакатимизга тегишлидир. Ушбу банк 1993 йилдан бошлаб Ўзбекистонда ўзининг биринчи лойиҳасини амалга ошира бошлади. Ҳозирда ЕТТБ иштирокидаги умумий суммаси 1,4 млрд. АҚШ долларидан ортиқ бўлган 20 тадан ортиқ лойиҳа амалга оширилмоқда. Бундан 723,8 млн. АҚШ доллари миқдоригаги сумма ЕТТБ томонидан тўғридан-тўғри молиялаштирилган.

Ўзбекистонда кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида ЕТТБ томонидан ЎРТИФ Миллий банки, «Асакабанк», «Ўйсаноатқурилишбанк» ва «Агробанк» лар орқали умумий миқдори 180 млн. АҚШ доллари бўлган кредит линиялари очилган.

Бундан ташқари савдони молиялаштириш мақсадида ЎРТИФ Миллий банки ва «Асакабанк» орқали 50 млн. АҚШ доллари миқдорига кредит линиясини очган.

ЕТТБ «ЎзбекЛизингИнТерНешнл АЖ», АБН-АМРО банк, ҲИДЕУбанк, Минтақавий Банк Ўқув Маркази, «Зарафшон- Нюмонт»,

«Косонсой-ТекМен», «Строй Сервис» каби қўшма корхоналарни ташкил этишда ўз капитали билан иштирок этди.

Бундан ташқари ЕТТБ томонидан Тошкент аэропорти, темир йўлларни қайта тиклаш ва модернизациялаш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ҳамда Сирдарё ГРЭСини қайта тиклаш ва жиҳозлаш мақсадларида 200 млн. АҚШ долларига яқин миқдорда кредит берилди. ЕТТБ ўз улуши 33,5 млн. АҚШ доллари бўлган хусусийлаштирилган корхоналарни қўллаб-қувватлаш фондини ташкил этишда иштирок этмокда.

Ҳозирги пайтда умумий миқдори 320 млн. АҚШ доллари бўлган, 8 та лойиҳа бўйича тайёргарлик ишлари олиб борилмокда.

Умуман олганда, ЕТТБ Ўзбекистон иқтисодиётига энг кўп капитал киритаётган ҳамда кредит бераётган халқаро молия-кредит ташкилотларидир.

6. Осиё тараққиёт банки (ОТБ) 1965 йилда ташкил этилган, штаб квартираси Манила (Филиппин) да жойлашган. Унга 60 га яқин мамлакатлар аъзо бўлиб, улардан 14 таси Ғарбий Европа ва Америка, қолганлари эса Осиё ва Тинч океани мамлакатларидир. 1998 йилда ОТБ капитали 19 млрд. АҚШ долларини ташкил этган.

Банк фаолиятининг асосий мақсади Осиёдаги ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти ва ташқи савдосига кўмаклашиш, молиявий, техникавий ва иқтисодий ёрдам кўрсатишдир. ОТБ томонидан оддий кредитлар 10-25 йилгача, махсус кредитлар эса 25-40 йилгача берилади.

Ўзбекистон Республикаси 1995 йилдан ОТБ аъзоси. Банкнинг мамлакатимиздаги фаолиятининг устувор йўналишлари сифатида қишлоқ хўжалиги, инфратузилмани қайта ташкил этиш, тоғ-кон саноати, газ тармоқларини қуриш, туризмни ривожлантириш, соғлиқни сақлаш ва экология, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, банк тизимини ривожлантириш кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ҳозирги вақтда республикаимизда ОТБ иштирокидаги умумий миқдори 387 млн. АҚШ доллари миқдоридаги 7 та лойиҳа амалга оширилмокда. Банкнинг 50 млн. АҚШ доллари миқдоридаги кредитлари қишлоқ хўжалиги соҳасидаги кичик ва ўрта хусусий тадбиркорларни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган.

Узунлиги 320 км. бўлган темир йўлларни қайта қуриш ва таъмирлаш учун 70 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратилган. Умумтаълим мактаблари учун дарсликлар ва ўқув қўлланмалари нашр этиш тизимини

таъминланиши учун 40 млн. АҚШ доллари миқдорида маблағлар
кўрилади. Автомобил йўлларини қайта тиклаш лойиҳаси бўйича 50 млн
АҚШ доллари сарфланмоқда.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Халқаро молия ва валюта – кредит ташкилотлари қандай мақсадларда тузилган?
2. Халқаро Валюта фонди (ХВФ) ни ташкил этишдан мақсад нимадан иборат эди?
3. Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки (ХКТТБ) қандай ишларни амалга оширишга кумаклашади?
4. Қандай минтақавий валюта-кредит ташкилотлари вужудга келди?
5. Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХБ) нинг асосий вазифалари нималардан иборат?
6. Халқаро валюта фонди Ўзбекистонга қандай амалий ёрдам курсатмоқда?
7. Ҳозирда қайси муассалар Жаҳон банки деб аталади?
8. Халқаро молия корпорацияси (ХМК) фаолияти нимадан иборат?
9. Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) Ўзбекистонда қандай фаолиятлар олиб бормоқда?
10. Осиё тараққиёт банки (ОТБ) нинг асосий мақсади нималардан иборат?

ФЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил 21 декабр.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил 25 апрел.
4. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш ва тижорат банклари фаолиятини тартибга солишга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 11-33-б.
5. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш ва тижорат банклари фаолиятини тартибга солишга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 34-51-б.
6. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.
7. “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 сентябрдаги қарори “Заҳирасизлик тарзида либераллаштириш бўйича Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича қарорлар тўғрисида”ги ПФ-5177-сонли фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги қарори “Республика банк тизимини янада ривожлантириш ва барқарорлигини оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3270-сонли қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 сентябрдаги қарори “Пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3272-сонли қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 июндаги қарори “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги ва капиталлашуви даражасини оширишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3066-сонли қарори”Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – №26. – 577-модда.
11. Мирзиёев Ш.М. Булок келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.
12. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.
13. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.

14. Мирзиёев Ш.М. Қотун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.
15. Азизов У.Ў, Қоралиев Т.М. ва бошқалар. Банк иши. Т.: «Фан интехнология» нашриёти, 2016.
16. Банковский менеджмент. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. Учебник. - М.КНОРУС, 2016.
17. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. - М.: Алпина Паблишер, 2017. -

Кўшимча адабиётлар:

18. Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования: учебное пособие. - М.: Кнорус, 2014. - 360 с.
19. Лаврушин О.И. “Банковское дело”. Учебник. - М.: КНОРУС, 2013.- 789 с.
20. Бондаренко Н.Н., Кулак А.Г., Пекарская Н.Е. Финансово-банковская статистика. Учебное пособие. - Минск: ГИУСТБГУ, 2012. - 264 с.
21. Қоралиев Т. Сағтаров О. ва бошқалар “Тижорат банклари фаолияти таҳлили”. Ўқув қўлланма. 2013-йил. 192 бет.
22. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Т.: «Иқтисод-Молия » нашриёти, 2017. – 768 б.
23. Муллажанов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 368 б.
24. Омонов А. А. «Пулвабанклар» ўқув қўлланма Т. «Молия иқтисод» 2018 й.-500 б.
25. Омонов А.А. Тижорат банклари активлари ва пассивларини бошқариш. -Монография. -Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”.-2016.-Б.160.
26. Ниёзов З.Д., Бобоев Ш.К. Пул, кредит ва банклар. Ўқув қўлланма Самарқанд 2012 й. 220 б.
27. Холбоев Д. Пул ва банклар” Маруза матни” Самарқанд 2018 й. 200 б.

МУНДАРИЖА:

К И Р И Ш.....	3
Пулнинг пайдо бўлиши, зарурлиги ва функциялари.....	5
Пулнинг турлари ва ривожланиши.....	15
Пулнинг назариялари.....	26
Пул айланмаси ва унинг таркиби.....	33
Пул массаси ва пул агрегатлари.....	40
Пул тизими: мазмуни, турлари ва элементлари	46
Инфляция ва унинг турлари. Пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари.....	51
Пул ислохотлари.....	63
Кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари.....	69
Кредитнинг турлари ва шакллари.....	77
Кредит хавф-хатари ва уни бошқариш.....	91
Ссуда фоизи ва унинг иқтисодий моҳияти.....	96
Кредит бериш тартиби.....	100
Халқаро иқтисодий алоқалар ва валюта муносабатлари.....	105
Халқаро муносабатлари ва валюта операциялари.....	115
Халқаро ҳисоб китоблар ва кредит.....	123
Банкларнинг келиб чиқиши ва банк тизими.....	130
Банк тизими ва унинг таркиби.....	135
Марказий банк ва унинг функциялари	143
Тижорат банкларининг операциялари.....	148
Тижорат банкларининг депозит операциялари.....	156
Тижорат банкларнинг актив операциялари.....	161
Нобанк молия кредит муассасалари.....	165
Халқаро молия институтлари, уларнинг мақсади ва функциялари.....	175
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	182

